

AZƏRBAYCAN MEA TARİX İNSTİTUTU
AZƏRBAYCAN TARİX QURUMU

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin
86-cı ildönümünə həsr olunmuş

RESPUBLİKA
ELMİ KONFRANSININ
MATERİALLARI

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
A.BAKIXANOV adına TARİX İNSTİTUTU
AZƏRBAYCAN TARİX QURUMU

73(2A)
A 99

Azərbaycan Cümhuriyyətinin
86-cı ildönümünə həsr olunmuş

232881

**RESPUBLİKA
ELMİ KONFRANSININ
MATERİALLARI**

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kutubxanası

Bakı - Nurlan - 2004

ПРЯДЕНИЕ И ТКАЧЕСТВО В ЭПОХУ РАННЕЙ БРОНЗЫ НА ТЕРРИТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА

Важной и широкораспространенной отраслью в хозяйственной деятельности оседлоземледельческих обществ в эпоху освоения бронзы на территории Южного Кавказа, и в частности Азербайджана было ткацкое ремесло.

Известно, что на территории Азербайджана наиболее ранние и довольно достоверные сведения о прядении волокна, кручение веревок и шнурок, плетение циновок и ряда других изделий, происходят из древнейших оседлоземледельческих комплексов.

Эпоха, начатая с освоением производства бронзы стала фактически новым этапом в развитии ткацкого дела, о чем свидетельствуют многочисленные археологические материалы, состоящие из костяных, каменных и глиняных пряслиц, проколов и шильев из кости и бронзы, грузила для ткацких станков, отпечатков тканей на керамике и ряда других вещественных данных. Заслуживает особого внимания отдельные просверленные каменные предметы, явно использованные в качестве грузил для ткацкого станка. В частности, из памятников Гюнештепе и Гаракептепе, междуречья Гуручай и Кенделенчай происходят своеобразные каменные грузила, имеющие цилиндрические и конусообразные формы и по два поперечных отверстия (1). Небезынтересно отметить, что они находят аналогии в подвесных приспособлениях совершенных кустарных ткацких станков на территории Южного Кавказа.

Следует напомнить, что грузила от древнейших ткацких станков являются весьма широкораспространенными находками почти во всех оседлоземледельческих комплексах Южного Кавказа. Ткацкие грузила различные по форме и материалу хорошо известны из Мингечаура (2) поселений Нахчывана (3), Баба-Дервиша (4), Гобустана (5), многочисленных комплексов междуречья Гуручай и Кенделенчай (6), памятников Северо-Восточной и Юго-Восточной частях Азербайджана (7) и др. мест. Такие же

*Azərbaycan MEA A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur*

Redaksiya heyəti: prof. T.T.Mustafazadə, t.e.n. C.Ə.Bəhramov,
t.e.n. N.Ə.Maksvell, t.e.n. H.N.Həsənov (məsul
katib), t.e.n. E.Ə.Məhərrəmov

T.e.n. E.Ə.Məhərrəmovun ümumi redaktəsi ilə

*Azərbaycan Cümhuriyyətinin 86-cı ildönümünə həsr olunmuş
Respublika Elmi konfransının materialları.
Bakı, Nurlan, 2004, 200 c.*

M 4702000000-735 Qrifli nəşr
N-098-2004

предметы, свидетельствующие о достаточно высоком уровне ткацкого ремесла в эпоху ранней бронзы, найдены также из памятников смежных районов, Грузии и Армении. О распространении и большом развитии древнего ткачества можно судить по повсеместному нахождению грузил для ткацкого станка из ряда памятников более отдаленных регионов. В частности, только в одном жилище Трипольской культуры, отмечено скопление 58 штук ткацких грузил (8). Все они из глины с растительной примесью, обжиг слабый, цвет светло-коричневый. Они подпиромидально-усеченной формы, грани сильно закруглены, основание подпрямоугольное или эллипсоидное. Высота не более 9 см, при основании 35x65 см. В памятниках Трипольской культуры обнаружены также деревянные или роговые гребни-молотки применяемое для уплотнения ткани. Примечательно, что схожие предметы из кости, явно использованные в этих целях, обнаружены и в ряде памятниках Азербайджана.

Достоверными данными о древнейшем ткацком ремесле являются, как было выше отмечено и отпечатки тканей на днищах как неолитических, так и раннебронзовых глиняных сосудах. Они наиболее характерны для керамики более раннего периода. Ибо груболепные обожженные сосуды с отпечатками тканей на дне довольно широко распространенное явление среди многочисленных находок неолитического времени. Они относительно редко отмечены на керамике последующего исторического этапа. С большим сожалением следует отметить, что образцы тканей сохранившиеся в виде отпечатках на днищах сосудов до сих пор не подвергнуты специальному исследованию и поэтому в настоящее время нам трудно судить о разновидностях тканей изучаемого периода. Вместе с тем, не вызывает сомнения то, что основная продукция раннебронзового ткацкого ремесла, состоящая по всей вероятности, из ткани типа холста, использовалась главным образом для шитья одежды и возможно, других целях. Что же касается организации и формы самого ткацкого ремесла, то оно на раннем этапе эпохи бронзы, скорее всего являясь домашним промыслом, носило децентрализованный характер. Производство, в основном, было сосредоточено в руках отдельных

лиц или семей, имеющих безусловно определенных специальных навыков, знаний и практического опыта.

Развитию ткацкого ремесла в раннеземледельческих поселениях эпохи ранней бронзы, несомненно способствовал рост скотоводства, особенно, значительное увеличение поголовья мелкорогатого скота, шерсть которых в частности, овец и коз являлась основным источником сырья для ткачества на развите ткацкого ремесла на территории Азербайджана – указывают также многочисленные пряслица из кости, керамики и камня. Ими сопровождаются почти все известные нам хозяйственно-бытовые комплексы Азербайджана. Множество их, несомненно говорит о широком распространении прядения. Керамические пряслица представлены в двух видах: изготовленные из плоских обломков – черепков сосудов и специально изготовленные из глины. Пряслица первого вида, соответственно черепку плоские и разной толщины; круглые по форме. Диаметр в пределах 3-5 см. Пряслица второго вида изготовлены из мелкоструктурной глины, в редких случаях из глины с примесью песка. По форме они несколько разнообразны. Имеются пряслица конической, биконической дисковидной и шаровидной формы. Диаметр их не большой – 5 см. Есть также пряслица луковидной формы. Диаметр их значительно меньше – в пределах 2-3 см. Отверстие круглое. Пряслица как первого, так и второго вида имеют аналогии в находках многих хозяйственно-бытовых комплексах раннебронзового периода за пределами территории Азербайджана. Пряслица из камня плоско-шаровидные. Для изготовления их использованы речные гальки. Диаметр их не более 4 см. Просверленное отверстие их круглое. Среди пряслиц из раннебронзовых памятников Азербайджана довольно интересной представляется пряслица биконической формы, выточенная из твердой породы зеленого цвета. Поверхность её украшен тонкорезным «флажковидным» орнаментом – знаком, характерным для керамики раннебронзовой куро-аракской культурной общности. Найдена она из поселения Баба-Дервиш близ города Газах.

Вторую и весьма многочисленную группу пряслиц из раннебронзовых комплексов Азербайджана составляют пряслица из

кости. Все они вырезаны из эпифизной кости крупнорогатого скота и имеют определенную стандартную форму. Соответственно форме эпифизы одна сторона их выпукло-круглая, а другая — плоская. В средней части они имеют круглое сквозное отверстие. Диаметр костяных пряслиц как правило 4-4,5 см.

Следует отметить, что в ряде памятниках помимо целых костяных пряслиц встречены также незаконченные пряслица или же заготовки для их изготовления.

Судя по отпечаткам ткани на днищах отдельных сосудов в раннебронзовых поселениях вырабатывались пряжи разной толщины. Такие отпечатки позволяют предположить о применении помимо основного сырья — шерсти, также растительного волокна, возможно льна.

Следует отметить, что в погребениях первого слоя, а также во втором слое Кюльтепе I обнаружены остатки тростниковой циновки. Согласно Д.А.Абибуллаеву, они изготовлены не на ткацком станке, а плетены ручным способом, но и эти же изделия в некоторой степени могут подтвердить наличие ткацкого дела в данном раннебронзовом поселении Азербайджана (9). Думается, что плетение циновки и предметов хозяйственно-бытового назначения в указанный период стало более расширенным и достигло в своем развитии больших успехов. Предполагается, что циновками настилались полы жилищ, ими завешивались дверные проемы, из них делались мешки или же другие емкости для перевозки или временного содержания зерна и т.д., что в настоящее время подтверждающийся этнографическими данными.

С ткацким делом эпохи бронзы прямо или косвенно связаны и такие находки, как прополки, шилья, иглы и др. предметы, которыми сопровождаются почти все раннеземледельческие комплексы Азербайджана. Основная часть их изготовлена из кости и составляют основную массу костяных изделий. Изготовлены они главным образом из трубчатых костей мелкорогатого скота, редко из расщепленных трубчатых костей крупнорогатого скота. Имеются также прополки и шилья из бронзы. Использовались они, по всей вероятности, при шитье одежды и обуви. В этом отношении первостепенное значения имели также костяные иглы с

ушком, наличие которых отмечено среди находок Кюльтепе I и Гаракепектепе.

Представления о шитьейном деле, а в целом одежды раннебронзовой эпохи дополняется и одной, довольно интересной антропоморфной статуэткой с переданной на ней одеждой. Она происходит из поселения Баба-Дервиш. Статуэтка выполнена из тонкоотмученной глины светло-серого цвета, не подвергнута обжигу. На ней воспроизведена одежда типа плаща. Талия фигурки опоясан валикообразным наlepным пояском, концы которого спереди завязаны и спущены вниз. Поверхность пояса украшена резным орнаментом, который возможно, имитирует плетеный шнур. Не исключено, что данная статуэтка изображает мужчину в плаще с пояском.

Таким образом, суммируя все вышеизложенное можно сделать вывод о том, что сложные изменения происходящий в производственной деятельности эпохи ранней бронзы были причастны и к ткацкому ремеслу, призванному обеспечить возрастающие потребности раннеземледельческих обществ.

1. Исмаилов Г.С. Раннебронзовая культура на территории Азербайджана. (автореферат докт.диссерт.), Баку, 1983, с.39.
2. Асланов Г.М., Ваидов Р.М., Ионе Г.И. Древний Мингечаур. Баку, 1959,
3. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку, 1982, с.61.
4. Исмаилов Г.С. Археологическое исследование древнего поселения Баба-Дервиш. Баку, 1976, с-61
5. Мурадова Ф.М. Гобустан в эпоху бронзы. Баку, 1979, с.96
6. Исмаилов Г.С. Раннебронзовая культура на территории Азербайджана, с. 27
7. Махмудов Ф.Р. Культура юго-восточного Азербайджана в эпоху бронзы и раннего железа (автореферат канд.диссерт.), Тбилиси, 1979; Мусаев Д.Л. Памятники эпохи ранней бронзы Северо-Восточного Азербайджана (автор.ф.канд.диссерт.), Баку, 1991.
8. Маркевич. Позднетрипольские племена Северной Молдовии. Кишинев, 1981, с 114-115.
9. Абибуллаев О.А. Указ. Раб, с 223.

*Гасанов Гаджи Нуру оглы,
заведующий отделом новой истории
Азербайджана Института истории
им.А.Бакиханова НАН Азербайджана*

О НЕКОТОРЫХ ВОПРОСАХ ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ СЕЛЬСКОЙ ОБЩИНЫ XIX- нач. XX вв.

Сельская община - социально-правовой институт, испокон веков игравший огромную роль в социально-экономической и политической жизни деревни, сельского населения во всем мире, в том числе и на Кавказе. И в Азербайджане на протяжении многих веков формировалась своеобразная сельская община, которая сложилась задолго до завоевания Северного Азербайджана царской Россией. Азербайджанская сельская община отличалась целым рядом характерных особенностей, обусловленных естественно-географическими условиями, социально-экономическими особенностями страны, культурно-бытовыми традициями, а также религиозными мировоззрением местного населения, подавляющее большинство которого составляли азербайджанские тюрки.

История сельской общины Азербайджана всегда привлекала и привлекает внимание широкого круга историков, экономистов, правоведов и других исследователей. Различные вопросы этой многогранной, многоаспектной проблемы разработаны такими видными учеными Азербайджана, как И.П.Петрушевский, А.С.Сумбатзаде, М.А.Исмаилов, И.М.Гасанов и др. Особый интерес к азербайджанской сельской общине проявляли и наши дагестанские друзья-исследователи. Автор этих строк вот уже 15 лет занимается разработкой этой сложной интересной и крайне важной проблемы.

Хотелось бы вкратце остановиться на некоторых интересных аспектах истории азербайджанской сельской общины в XIX- нач. XX вв.

Во-первых, в рассматриваемый период ни среди азербайджанских тюрков, ни у других мусульманских народностей и этнических меньшинств названия «сельская община» («kənd icması») или же

«сельское общество» («kənd cəmiyyəti») не употреблялись. Среди оседлого земледельческого населения самым широко распространенным и часто употребляемым являлось понятие «джмаат», а среди населения, занимавшегося, в основном, отгонным (т.е. яйлажно-кишлагским) скотоводством – «эл», «элат». А понятия «сельская община» и «сельское общество» были привнесены в Азербайджан русскоязычной администрацией и литературой, однако они так и завоевать себе гражданство в азербайджанском языке. Круг их употребления ограничивался всегда только научной (и то узкоспециальной) литературой. И сейчас эти понятия крайне редко встречаются в бытовом языке, особенно среди сельского населения.

В ходе длительного изучения данной проблемы возник вопрос – а существовала ли вообще в Азербайджане сельская община? Да-да, вокруг этого вопроса шли нескончаемые споры.

Если такой автор, как выдающийся азербайджанский историк И.П.Петрушевский, ещё в 30-х годах XX века изучал особенности общинного устройства азербайджанской деревни, то другие авторы (как например, И.М.Гасанов), пошли на поводу у исследователей государственной деревни Южного Кавказа, в т.ч. Азербайджана, систематично изучавших почти все селения, принадлежащие царской казне. Но эти исследователи – Абелов, Бахтадзе, Кистенев и др. – в основном были статистами, изучавшими первым делом возможности увеличения фискальных доходов. И, по нашему мнению, неправ был видный исследователь истории азербайджанской деревни профессор И.М.Гасанов, в точности повторивший утверждения и доводы этих исследователей о существовании сельской общины в Азербайджане, о степени ее развития и распространения в различных регионах и хозяйственных зонах страны.

А третьи исследователи, в том числе и автор этих строк ещё 15 лет тому назад, утверждали, что у нас вообще отсутствовало общинное земледелие.

Такая разбросанность мнений и утверждений была результатом того, что за исключением известной работы И.П.Петрушевского, в азербайджанской историографии отсутствовали специальные работы, посвященные непосредственно изучению сельской общины. А работа И.П.Петрушевского охватывала лишь Джаро-Белоканский регион, т.е.

часть северо-западного Азербайджана, и естественно, не может претендовать на создание целостной картины сельской общины во всем Северном Азербайджане.

Но исследования, которые проводились с начала 90-х годов членом-корреспондентом АН Азербайджана покойным М.А.Исмаиловым, а также профессором М.М.Гюльмалиевым (одним из научных наставников которого был известный российско-дагестанский ученый, добрый друг всех азербайджанских историков, ваш и наш В.Г.Гаджиев) и др., в том числе автором этих строк доказывают, что в Азербайджане существовала и сельская община, и общинное земледелие. Однако несмотря на колониальную политику царизма, направленную на введение единообразия в системе управления сельским хозяйством, азербайджанская сельская община полностью отличалась от центрально-русского "мира". Сельская община, с которой столкнулись новые завоеватели в только что оккупированном Северном Азербайджане, не могла быть использована ими в качестве орудия колониальной власти над крестьянским населением. Потому что, как и во всех странах Мусульманского Востока, так и в Азербайджане сельская община прежде всего служило интересам не казны, не государства, а именно своих членов. Общинные правила, существовавшие в землепользовании были совершенно непривычными для российского чиновничества южнокавказского края. Его особенно удивляли общинные податные отношения существовавшие в азербайджанских селах и деревнях: благодаря этим отношениям, правилами иногда около трети сельского населения не платили никаких податей и налогов. И, как правило, таковыми являлись не привилегированные сословия (ханы, беки, султаны, агалары, маафы и духовенство), а беднейшие слои сельского населения. Община брала на себя податное бремя последних.

Царская администрация этих новых российских владений с первых дней своего господства в Азербайджане принимает серьезные попытки для переустройства азербайджанской деревни, сельской общины на свой лад, для превращения этой общины в верное орудие оккупационного режима. По замыслам российской администрации, община должна была служить, первым делом, интересам царизма, российской казны.

Ещё в ходе российской оккупации русскими комендантами, представителями южнокавказской русской администрации волевым порядком были применены различные инструкции, положения, установления и т.п., среди которых особенно широко известны документы, составленные по приказу и от имени главнокомандующего российскими войсками на Кавказе Ермолова, генерала Вельяминова, комендатом Старкова, Пономарьева и др. Внешне эти правительственные установления прикрывались благими намерениями: введение единообразия, установления порядка и т.д. Но на деле эти "намерения" были лишь прикрытием, ширмой для истинных целей царизма, стремившегося превратить сельскую общину в свое послушное орудие, с помощью которого можно было бы увеличить доходы казны от сельского населения, держать это население в узде.

Для этой цели российские чиновники устанавливали всё более дотошный реестр податей, налогов, повинностей в пользу царской казны, ограничивали права привилегированных сословий, стремились к отстранению их от общинных дел, а также посеять семена раздора и враждебности среди различных народов, среди последователей различных религиозных конфессий в Азербайджане, осуществляя принцип "разделяй и властвуй". А в Азербайджане селения со смешанным этническим, религиозным населением вовсе не являлись редкостью. В одном и том же селении проживали бок о бок представители различных народов и народностей, мусульмане и христиане, шииты и сунниты, казенные и частновладельческие крестьяне и т.д. Особо рьяно претворял в жизнь принцип "разделяй и властвуй" генерал Вельяминов, который своим "Положением" предпринял попытку создать отдельные сельские управления в одном и том же селении со смешанным (азербайджанским и армянским) населением. В дальнейшем и включение многочисленных селений в состав одного сельского общества, отстранение беков и агаларов от управления селениями, назначение т.н. правительственных старшин, установление неусыпного и неограниченного контроля уездных и губернских органов над сельскими общинами и т.п. служили также колонизаторским стремлениям царской администрации.

Несмотря на все стремления царизма полностью переустроить азербайджанскую сельскую общину по своему усмотрению, ему это

не удалось. Наша сельская община, которая смогла в основном сохранить многие свои особенности в годы царского гнета, было уничтожена в советский период и только с приобретением независимости в конце XX века началась работа по восстановлению общинных начал в управлении сел, деревень и поселков Азербайджана.

*Dos.M.B.Fətəliyev,
Bakı Dövlət Universiteti*

BİRİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ ƏRƏFƏSİNDƏ VƏ MÜHARİBƏNİN İLK AYLARINDA FRANSA-TÜRKİYƏ MÜNASİBƏTLƏRİ

Fransa Osmanlı imperatorluğunda böyük kapital qoyuluşlarına malik olduğu üçün buradan böyük fayda əldə edirdi. Başqa dövlətlərin onun yerini tuta biləcəyi qorxusu və Türkiyədən əldə etdiyi faydaları daha da artırmaq hərisliyi onu məcbur edirdi ki, Osmanlı dövlətinə münasibətdə onun ərazi bütövlüyünə təminat verilməsi siyasətini müdafiə etsin.

Fransa Əlcəzair, Tunis kimi vaxtilə Osmanlı imperatorluğuna daxil olan ərazilərə yiyələnmişdi. Osmanlı dövlətinin bəzi digər ərazilərinə göz tiksə də böyük dövlətlərin razılığı olmadığı üçün həmin ərazilərə sahib ola bilmirdi. Fransanın göz tikdiyi ərazilərin strateji və iqtisadi əhəmiyyəti sahib olduğu torpaqların strateji və iqtisadi əhəmiyyətindən daha güclü idi. Lakin həmin torpaqları asanlıqla əldə edə biləcəyinin qeyri-mümkünlüyünü başa düşdüyi üçün Osmanlı dövlətinin müstəqilliyi və ərazi bütövlüyünü qoruyub saxlamağın Fransa üçün də faydalı olduğunu qəbul edirdi.

Fransa həmçinin Osmanlı imperiyasının bölüşdürülməsinin fransız ticarəti üçün fayda gətirməyəcəyini düşünürdü. Bundan başqa, Fransa hökuməti Osmanlı imperiyasını bölüşdürəcək dövlətlərin fransız investorlarının borclarını qaytarmasına əmin deyildi. Nəhayət, Fransa ehtiyatı edirdi ki, Osmanlı imperiyasının bölüşdürülməsi fransız Şimali Afrikasında yaşayan müsəlmanlar arasında narazılıq yaradar.¹

Böyük dövlətlərlə yaxşı münasibətlər qurmağı öz xarici siyasətinin əsası kimi qəbul edən «Gənc türklər» bu dövlətlərə qarşı tarazlaşdırma siyasəti yeridirdilər. Bu siyasət Fransaya qarşı da tətbiq edilirdi.²

«Gənc türklər»lə Fransa arasında ilk soyuqluq Osmanlı bankı ilə əlaqədar ortaya çıxdı. «Gənc türklər» zamanında Osmanlı borclarının 62,9%-i fransız sərməedarlarının nəzarəti altına düşmüşdü. Dolayısı ilə bu borcları idarə edən Osmanlı bankı da geniş ölçüdə fransız nəzarətində idi. «Gənc türklər» Osmanlı bankının ölkənin maliyyəsi və kapital qoyuluşları üzərində üstün hüquqlar əldə etməsinə və tez-tez hökumətin qərarlarına müdaxilə etmələrinə görə ona qarşı çıxmağa başladılar. Bu da türk-fransız münasibətlərində ilk soyuqluğa

səbəb oldu. Bununla əlaqədar olaraq 1909-cu ilin ortalarından Türkiyədə alman nüfuzu artmağa başladı.³

Türkiyənin Almaniyaya meyl etməsi Fransa ilə münasibətləri get-gedə pisləşdirirdi. Həm də Fransa İngiltərə ilə birlikdə Antantaya daxil olan Rusiyanın müharibəyə girməkdə məqsədi bir tərəfdən rəqibi Almaniyaya qalib gəlmək idisə, digər tərəfdən Türkiyə ilə bağlı məqsədlərini, yəni İstanbulu və boğazları işğal etməyi həyata keçirməkdə. Fransa və İngiltərə də alman təhlükəsi qarşısında Rusiyanı öz tərəflərinə çəkmək üçün onun Türkiyəyə qarşı güddüyü məqsədlərinə razılıq verirdilər.

Türkiyə əraziləri hələ 1901-1902-ci illərdə Fransa ilə İtaliya arasında alver mövzusu olmuşdu. Bu iki dövlət arasında bağlanan müstəmləkəçilik sazişinə görə Fransa İtaliyanın Liviyaadakı nüfuzunu tanıyır və bunun müqabilində İtaliya da Fransanın Mərakeşdəki nüfuzunu tanıdığına qəbul edirdi. Bu saziş nəticəsində Fransa 1911-ci ildə Mərakeşi işğal etdi, İtaliya da Liviyanı işğal etməyə cəsarət etdi. Osmanlı xarici işlər nazirliyi İtaliyanı cilovlamaq üçün Fransadan yardım istədi, lakin Fransa öləri cavablar verməklə Türkiyənin istəyini qulaq ardına vurdu.⁴

Türkiyə-İtaliya müharibəsi başlayanda Fransa mətbuatı İtaliyanın lehinə çıxış etməyə başladı.⁵

Balkan müharibələrində Fransanın tutduğu mövqeyə gəlincə, qeyd etmək lazımdır ki, Rusiya tərəfindən hələ 1909-cu ildən hazırlanmağa başlayan Balkan dövlətləri ittifaqından Fransa hökumətinin xəbəri vardı. Hətta Serbiya kralı ilə Bolqarıstanın baş naziri ittifaq haqqındakı müzakirələrini Parisdə keçirmişdilər.⁶

1912-ci ildə Birinci Balkan müharibəsi başlayan kimi Fransa hökuməti tamamilə Balkan dövlətləri tərəfinə keçdi. Yunan ordusu fransız zabitləri tərəfindən təlimləndirilərək müharibəyə hazırlanmışdı və ordu da fransız silahı ilə silahlandırılmışdı. Müharibənin gedişində baş verən hadisələrdəki bütün çirkinliklər, qırğınların günahı türklərin üzərinə qoyulurdu. İkinci Balkan müharibəsində Türkiyənin Ədirnəni Bolqarıstandan geri almasına İngiltərə, Almaniyə və Rusiya kimi Fransa da öz etirazını bildirmişdi.⁷ Balkan müharibəsində Yunanıstan Türkiyənin əlində olan bütün Egey adalarını işğal etmişdi. Müharibənin sonunda Londonda keçirilən sülh danışıqlarında Babıali bu adaların geri qaytarılmasını tələb etdi. Bu məsələdə də Fransa Yunanıstanı müdafiə etmiş və Limni və Bozca ada istisna olmaqla bütün adaların Yunanıstana verilməsini müdafiə etmişdi.⁸

Başqa bir mənbəyə görə isə Fransa, İngiltərə, Almaniyə və İtaliya ilə bərabər Bozca ada və İmroz istisna olmaqla bütün Egey adalarının Yunanıstana verilməsinə razı olmuşdur.⁹

Sədrəzəm Mahmud Şövkət paşanın vaxtında Cavad bəy Parisə göndərildi. Onun səfərinin məqsədi Fransadan borc almaq və maliyyə kapitulyasiyalarının ləğvinə nail olmaq idi. Fransa borc vermək əvəzində çox ağır şərtlər irəli sürdü.¹⁰ Maliyyə kapitulyasiyalarının ləğv edilməsi barədə isə Fransa eşitmək belə istəməirdi. Danışıqlar çətinliklə aparıldığından, nəticədə Cavad bəy bu danışıqları aparmaqdan imtina etdi.¹¹

Birinci dünya müharibəsi ərəfəsində Osmanlı dövlətini Fransa ilə yaxınlaşmağa sövq edən səbəblər var idi. Almaniyə öz kapitalını əsasən yeni sənaye sahələri yaratmaq və özlərinə yeni satış bazarları təmin etməyə sərf edirdi. Fransa isə öz kapitalını faizə yatırmağı, yeni borc verməyi daha münasib hesab edirdi. Bu mənada borc almaq istəyənlər üçün fransız bazarı və Paris birjəsi alman bazarına nisbətən daha çox münasibdi. Gündəlik xərclərini belə xaricdən borc almadan təmin edə bilməyən Osmanlı dövləti isə bu baxımdan Fransa ilə yaxınlaşmağa möhtac idi. Osmanlı dövləti Fransa ilə yaxınlaşarkən bu düşüncəyə əsaslanır, həm də fikirləşirdi ki fransızlarla dostluq Türkiyəni İngiltərə və Rusiyaya qarşı da qoruya bilər. Belə düşüncələrin təsiri altında Osmanlı dövlət adamları Fransa ilə yaxınlaşmaq və onunla ittifaq bağlamaq üçün tədqiqat xarakterli bezi təkliflər irəli sürmüşlər.

Bu mənada Fransanın İstanbuldakı səfiri Bompardın 1914-cü il yanvarın 24-də Parisə vurduğu teleqram maraqlıdır. Səfir teleqramında Türkiyə hərbi-dəniz naziri Camal paşa ilə söhbətindən bəhs edir və yazır ki, Camal paşa Anadoluya bitişik adaların muxtar və əcnəbi bir şahzadənin idarəçiliyində olsa belə Osmanlı hökumətinin altında qalmasını təklif etdi və sonra bildirdi ki, belə olanda Yunanıstan Bolqarıstandan çəkinməyəcək və Osmanlı-yunan donanması Aralıq dənizində Antanta donanması ilə bərabər çalışacaqdır.¹²

Bompard bu məsələ ilə bağlı alman hərbi missiyasının başçısı Sandersin nə fikirləşdiyini soruşduqda Camal paşa demişdi: «Fələkət-lərimiz zamanı Mahmud Şövkət paşa Almaniyadan bir hərbi heyət götürməklə imperatorluğu xilas edəcəyini» düşünmüşdü. Onun götürdüyü öhdəlikləri icra etməyə məcbur olduq. Lakin vəziyyət dəyişdi. Türkiyə daha güclü oldu. Əgər Fransaya arxalana biləcəyindən əmin olsa, alman hərbi heyətindən asanca xilas olmaq olar».¹³

Fransa hökumətindən cavab almayan səfir dörd gün sonra yanvarın 28-də fransız xarici işlər nazirinə eyhi məzmununda teleqram vurur və sonunda yazır ki, «ehtimal ki, bu anda burada əldə edilə biləcək bir fürsət vardır, lakin bu bir saat məsələsidir. Mənim borcum bunu sizə işarə etməkdir. Türklərlə aramız eyni zamanda həm yaxşı, həm də pisdir. Türkiyədə imtiyazlı bir mövqə tutmaq və üstün bir rol oynamaq imkanı yoxdur. Belə şərtlər 1908 və 1910-cu illərdə də vardı. Almaniya bunun bütün mənəvi və maddi faydasını öz tərəfinə çəkdi».¹⁴ Lakin Fransa hökuməti bu təkliflərin heç birini tədqiq etmək istəməmişdi.

Müharibə ərəfəsində Fransa ilə Osmanlı dövlətinin son siyasi təşəbbüsü 1914-cü ilin iyulunda olmuşdu. Hərbi dəniz naziri Camal paşa Fransa hökumətinin dəvəti ilə iyul ayında Parisdə oldu.¹⁵

Camal paşa Fransanın dostu kimi tanınırdı. O, Fransanın Türkiyədəki səfiri Bompardin razılığı ilə 1914-cü ilin əvvəllərində fransa-osmanlı dostluq komitəsi yaratmışdı. Komitənin iclasları vaxtaşırı Parisdə və İstanbulda keçirilirdi. İstanbulda iclaslara Camal paşa, Parisdə isə keçmiş xarici işlər naziri Kruppi sədrlik edirdi.¹⁶

Camal paşa Parisdə olarkən baş nazir Viviani ilə görüşmüş, lakin onunla söhbəti baş tutmamışdı. Çünki Viviani Camal paşaya xarici işlər nazirliyinin siyasi idarəsinin direktoru de Marjeri ilə görüşməyi məsləhət görmüşdü. Türk tarixçisi Y.H.Bayur Vivianinin hərəketini belə mənalandırır: «Yaxınlaşdığı görünən böyük müharibədə Fransa baxımından Osmanlı hökumətinin önəmi sıfırdan başqa bir şey deyildir və fransız baş nazirinin Osmanlı-Fransa ittifaqı ideyasını dinləməyə belə vaxtı yoxdur».¹⁷ Camal paşa Fransa xarici işlər nazirliyinin siyasi idarəsinin direktoru de Marjeri ilə söhbətdə demişdi: «...Fransa və İngiltərə Mərkəz dövlətlərini dəmir dairəyə almağa cəhd edirlər. Bu dairə cənub-şərqdən başqa bütün yerlərdə bağlıdır. Əgər Türkiyə indi Antantanın siyasətinə qoşularsa, Balkanlarda təcrid olunmuş vəziyyətdə qalan Bolqarıstan bizə birləşəcəkdir. Əgər siz həmişəlik olaraq dəmir dairəni qapamaq istəyirsinizsə ...onda siz bizi Antanta dövlətləri sırasına qəbul etməlisiniz və bununla bizi Rusiya tərəfdən olan daimi təhlükədən müdafiə etmiş olarsınız».¹⁸ O isə cavabında demişdi ki, «sizinlə ittifaq və ya saziş bağlamağımız üçün müttəfiqlərimizin buna razılığı lazımdır. Onların bu razılığı verib verməyəcəklərinə isə mənim şübhəm var».¹⁹ Əslində Fransa Camal paşaya demək istəyirdi ki, Rusiya razı olmağa bu ittifaq baş tutmayacaq. Camal paşa bu görüşə toxunaraq öz xatirələrində yazır: «Çox

yaxşı başa düşürəm ki, Fransa bizi Rusiyanın dəmir pəncəsindən qurtarmaq niyyətində deyil və biz heç bir halda ondan yardım gözləyə bilmərik».²⁰

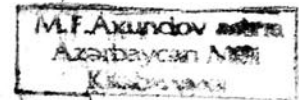
Fransa hökuməti Almaniyanı məğlublyyyətə uğratmaq üçün Rusiya ilə müttəfiq olmağı zəruri hesab edirdi. Rusiya isə Türkiyəyə qarşı güddüyü məqsədlərə Fransanın dəstəyi ilə nail ola biləcəyini başa düşürdü və elə buna görə Fransanın Türkiyə ilə ittifaq bağlamasına mane olurdu. Rusiyanın əsas hədəfi Türkiyə olduğu üçün bu dövlətlə olan ittifaq blokunda iştirak etmək istəmərdi və elə buna görə müttəfiqləri olan İngiltərə və Fransanı Türkiyə ilə ittifaqa girməkdən çəkindirirdi.

Belə vəziyyətdə Babiali Antanta dövlətləri ilə ittifaq bağlamaq ümidini kəsdii və Almaniya ilə yaxınlaşmağa başladı.

Fransanın baş naziri Viviani 1914-cü il avqustun 8-də osmanlı-alman ittifaqı haqqında xəbər tutduqdan sonra İstanbuldakı fransız səfiri Bomparda Türkiyə ilə bağlı öz təklifini bildirmişdi. Bompard bu barədə yazır: «Bu xəbəri mənə verən Viviani Türkiyəni elimizdən gəldiyi qədər uzun zaman bitərəf saxlamaq üçün çalışmışımı söylədi. Bu təlimat sonra ingilis və rus dostlarımıza da verildiyi üçün təkrarlandı və bundan sonra hər üçümüz bu nankor vəzifə uğrunda çalışdıq».²¹

«Heben» və «Breslau» gəmiləri ilə bağlı məsələdə də Fransa ehtiyatlı mövqə tutdu. Avqustun 13-də fransız dəniz baş qərargahı rəisi Rusiya dəniz agentinə bildirmişdi ki, ancaq Rusiyanın Türkiyə tərəfindən alman gəmilərinin alınmasına etiraz etməyə əsası var, «çünki heç kim müharibə aparın tərəfə könüllü olaraq öz-özünü zəiflətməsinə qadağan edə bilməz». O hesab edirdi ki, gəmilərdən alman komandaları uzaqlaşdırılan kimi onlar heç bir təhlükə təşkil etməyəcəklər. «Türklərin əlində qalan bu gəmilər qəti olaraq təhlükəsiz olacaqlar».²²

Müharibənin ilk mərhələsində Fransa özünü «Türkiyənin ərazi bütövlüyünün və siyasi müstəqilliyinin» tərəfdarı kimi göstərir, xüsusən İstanbul və boğazlar üzərində sultanın hakimiyyətinin saxlanmasına çalışır və Rusiyanın Türkiyə ilə bağlı niyyətindən ciddi ehtiyat edirdi. Fransızlar inandırmağa çalışırdılar ki, türklər özləri məcərra axtarırlar və Almaniya təntənə arzularını, lakin onlar qorxurlar ki, Rusiya Avstriya və Almaniya qarşı müharibədən, İstanbul və boğazları işğal etmək üçün istifadə edə bilər. Avqustun 11-də Dumerq rus səfiri İzvolski ilə söhbətində Rusiyanın Türkiyəyə onun

mülklərinin bütövlüyünə təminat vermək təklifi ilə arxayın salmasını təklif etmişdi.²³

Fransa İstanbul və boğazlarla bağlı Rusiyanın məqsədlərini aydınlaşdırmaq üçün ciddi şey göstərir və Sazonovdan tələb edirdi ki, bu məsələ ilə bağlı öz fikrini bildirsin. Avqustun 17-də Petroqraddakı fransız səfiri Paleoloq Dumerqə yazırdı: «Bu gün səhər Sazonovla söhbət etdim... Mən dedim ki, Türkiyənin ərazi bütövlüyünün toxunulmazlığı və siyasi müstəqilliyi fransız diplomatiyasının rəhbər prinsiplərindən biridir». O mənə cavab verdi ki, «Əgər Türkiyə bu müharibədə bitərəf qalarsa, hətta qələbə qazanılacağı halda biz onun müstəqilliyinə və toxunulmazlığına riayət edəcəyik...»²⁴

Avqustun 17-də İngiltərə, Fransa və Rusiya səfirləri bir-bir sədrəzəmlə görüşərək, ona öz hökumətləri adından bezi təminatlar verdilər. Onlar bildirdilər ki, Osmanlı hökuməti müharibənin sonuna qədər bitərəf qalarsa onun ərazi bütövlüyünə təminat veriləcək və hər cür təcavüzdən müdafiə olunacaqdır. Üç dövlətin verdiyi təminatın xüsusiyyətləri aşağıdakılar idi: 1. Təminat yazılı deyil, şifahi verilmişdi, sonralar təhrif edilə bilərdi; 2. Təminat ancaq müharibə müddətinə aid idi; 3. Üç dövlətin hər biri deyil, üçü birlikdə təminat verirdilər. Onlardan hər hansı biri bu və ya digər səbəbə görə onu yerinə yetirməzsə, digərləri də özlərini onunla bağlı saymamaq imkanı əldə edirdilər.

Bu təklif Türkiyə kabinetinin hətta Cavid bəy başda olmaqla mütədil üzvlərini belə razı salmadı.

Sədrəzəm Antanta dövlətlərinin səfirləri ilə görüşüb, bu dövlətlərin verdikləri təminatlar məsələsini müzakirə etməyi Cavid bəyə məsləhət gördü. Cavid bəy Antanta dövlətlərinin səfirləri ilə bu məsələni müzakirə edərkən bildirdi ki, danışıqlar üçün müttəfiq dövlətlərin yeni təklifi əsas ola bilər ki, burada Türkiyənin ərazi bütövlüyünə 15-20 il təminat verilmiş olsun və ona tam iqtisadi müstəqillik qaytarılmış olsun, yəni kapitulyasiya rejimi ləğv edilsin. Rusiyaya qarşı etibarsızlıq mövcud olduğu üçün Türkiyə hökuməti Antanta ilə bir ümumi müqavilə deyil, bundan başqa Rusiya, Fransa və İngiltərə ilə ayrı-ayrı müqavilələrin imzalanmasını tələb edirdi.²⁶

Avqustun 30-da öz hökumətlərindən təlimat almış Antanta dövlətlərinin səfirləri sədrəzəmlə görüşüb ona aşağıda məzmunu açıqlanan sənəd təqdim etdilər: «Aşağıda imzaları olan Fransa, Rusiya və İngiltərə səfirləri bildirirlər ki, Babıalı Avropanı ikiye ayıran müharibə ərzində qəti olaraq bitərəfliyə riayət edərsə, öz hökumətlə-

rimiz adından Osmanlı torpaqlarının bütövlüyünə təminat verməyə və Osmanlı hökumətinin iqtisadi və ədliyyə sahəsində irəli sürəcəyi tələbləri dostcasına müzakirə etməyə hazırdırlar».²⁷

Hətta Fransa prezidenti Puankare öz xatirələrində sənədin gec verildiyi və qeyri-müəyyən olduğu üçün iki qüsura malik olduğunu yazır.²⁸ Bundan başqa bu sənəd iki cəhətdən də yararlı deyildi: 1. Təminat hər bir dövlət tərəfindən ayrı-ayrılıqda deyil, müştərək olaraq verilmişdi; 2. Müddəti yalnız müharibənin davam edəcəyi qədər, yəni müharibədən sonrakı müddətə aid edilmirdi.

Digər Antanta dövlətləri kimi Fransa da Türkiyənin müharibədə bitərəf qalması üçün böyük şey göstərirdi.

Bompard hesab edirdi ki, «Gənc türklər» yalnız Avropa müharibəsinin Üçlər ittifaqının xeyrinə davam etdiyi təqdirdə bitərəf qala bilərlər.²⁹ Fransa Osmanlı ictimaiyyətinə lazımı təsir göstərməkdə də fəal deyildi. Belə ki, Osmanlı oxucuları avqustun axırlarında Rusiyanın Tannenberqdə məğlubiyyətə uğramasından xəbərdar olduqları halda, Fransanın sentyabrın əvvəllərində Marnada çaldığı qələbə barədə kifayət qədər məlumat malik deyildilər. Sentyabrın əvvəllərində fransız diplomatları hesab edirdilər ki, Türkiyənin liderləri Almaniyanın qələbə çalacağına inamlıdılar.³⁰ Sentyabrın axırlarında Çanaqqalının bağlanması göstərirdi ki, Türkiyənin bitərəfliyi sona çatmaqdadır.

Oktyabrın axırlarında Osmanlı imperiyası müharibəyə cəlb edildi. Fransa ümid edirdi ki, «Gənc türklər»i fikrindən daşındırıb dinc dövrə qaytara bilər. Fransanın Osmanlı imperiyasındakı maraqları hərbi əməliyyatlara güclü maneə rolunu oynayırdı. Fransız nazirləri hesab edirdilər ki, Fransanın Osmanlı imperiyası ilə müharibəsi müdafiə xarakterli daşıyacaq və «Gənc türklər» hökumətinə qarşı istiqamətlənəcəkdir.³¹

Lakin Fransa hökuməti Osmanlı imperiyasına münasibətdə əvvəlki mövqeyini qoruyub saxlaya bilmədi. Səbəbi boğazların bağlanması, İngiltərənin göstərdiyi təzyiqlik, ən əsaslı isə Şərqi cəbhədəki vəziyyət idi.

¹ Fulton L. Bruce. France and the End of the Ottoman Empire. In the book: The Great Powers and the End of the Ottoman Empire. Edited by Marian Kent. London, 1984, p.159.

² Bax: Cemal paşa. Hatıralar. İstanbul, 1977, s.133.

³ Shorrock William I. French imperialism in the Middle East 1900-1914. The University of Wisconsin press, 1976, p.138.

- ⁴ Okyar Fehri. Üç devirde bir adam. İstanbul, 1983, s.132.
- ⁵ Бах: Kocabaş Süleyman. Parisin «doğu yolu»nda yaptıkları, tarihte türkler ve fransızlar. İstanbul, 1990, s. 342.
- ⁶ Bayur Y.H. Türk inkılabı tarihi. С.П, kısım I, s.209.
- ⁷ Записки Джемаль-паши. 1913-1919. Тифлис, 1923, с. 108.
- ⁸ Mahmut Şevket paşanın günlüyü. İstanbul, 1988, s.185.
- ⁹ Ulubelen Erol. İngiliz gizli belgelerinde Türkiye. Çağdaş yayımları. İstanbul, 1982, с 137.
- ¹⁰ Fransanın ireli sürdüğü şartlar üçün бах: Записки Джемаль-паши... с.61-62.
- ¹¹ Yenə orada, с. 62 .
- ¹² Bayur Y.H. Türk inkılabı tarihi. С.П, kısım IV. Анкара 1952, s.550.
- ¹³ Yenə orada.
- ¹⁴ Yenə orada, s.551.
- ¹⁵ Fulton L.Bruce. Op.sit. In the book: The great Powers... p. 160.
- ¹⁶ Записки Джемаль-паши... с.84.
- ¹⁷ Bayur Y.H. Türk inkılabı tarihi. С.П, kısım IV, s.552.
- ¹⁸ Записки Джемаль-паши... с.86-87.
- ¹⁹ Константинополь и проливы. По секретным документам б. Министерства Иностранных дел. Под ред. Е.А.Адамова. Т.1. М., 1925, с.85.
- ²⁰ Записки Джемаль-паши... с.88.
- ²¹ Bayur Y.H. Türk inkılabı tarihi. С.П, kısım I. Ankara, 1953, s.144.
- ²² Международные отношения в эпоху империализма: Документы из архивов Царского и Временного правительств. 1878-1917. Серия III, т.VI, часть 1. М.,1933, s.80, №89.
- ²³ Yenə orada, s.57, №65.
- ²⁴ Нотович Ф.И. Дипломатическая борьба в годы первой мировой войны. Т.1. М.-Л., 1947 с.310-311.
- ²⁵ Bayur Y.H. Türk inkılabı tarihi. С.П, kısım I, s.147-148.
- ²⁶ Международные отношения в эпоху империализма... т.VI, часть 1, s.130, №137.
- ²⁷ Bayur Y.H. Türk inkılabı tarihi. С.П, kısım I, s.158.
- ²⁸ Yenə orada, s.157.
- ²⁹ Fulton L.Bruce. Op.sit. In the book: The great Powers... p. 161-162.
- ³⁰ Yenə orada, s.162.
- ³¹ Yenə orada.

З.А.ГАФАРОВА,
кандидат исторических наук

К ВОПРОСУ ОБ ИЗМЕНЕНИЯХ В СИСТЕМЕ УПРАВЛЕНИЯ ГАЗАХОМ, ШАМШАДИЛЕМ И БОРЧАЛЫ В I ТРЕТИ XIX в.

Газак, Шамшадиль и Борчалы являются исконно азербайджанскими землями на северо-западе страны).

В 1736 г. Надир шах с целью наказать Гарабахского беглярябека из рода Зиядоглы выступившего на гурултае в Мугани против восшествия его на престол, передал Газак, Шамшадиль и Борчалы грузинскому правителю Теймуразу. В конце XVIII в. образовались Газакский и Шамшадильский султанаты.

Территория Шамшадильского султаната считалась наследственной землей шамшадильского рода, являвшегося одной из ветвей рода Зюльгадар.

В 1752 г. шекинский хан Гаджи Челеби отнял у грузинского царя Ираклия II Газакский султанат. Но впоследствии Ираклий II сумел вернуть эти земли. В конце XVIII в. оба султаната были в полной зависимости от Грузии.

По манифесту Александра I от 12 сентября 1801 г.¹ вместе с Картли-Кახетинским царством в состав России вошли Газакское и Шамшадильское султанства. После этого султанства были переименованы в дистанции и Россия обязала их выставлять во всех военных экспедициях на помощь русским регулярным войскам несколько сотен конницы. Это было военной повинностью, неисполнение которой трактовалось как нарушение воинского долга.

Как известно, жертвами российской военной экспансии в этот период являлись азербайджанцы, и потому неудивительно, что газакцы и шамшадильцы часто отказывались участвовать в военных операциях в составе русских войск. Так., известен случай, когда 250 газакцев внезапно покинули русский отряд и вер-

нулись домой.² В результате казахские агалары были арестованы на 2 недели за «недосмотр», а из числа бежавших каждый десятый был отослан в Тифлис. Там их прогнали сквозь строй через 500 ударов. Однако мера эта не помогла, и в январе 1811 г. вновь казахи покинули военные позиции и вернулись домой. То же наказание вновь было повторено.³

Что касается системы управления, верховное военное и гражданское управление осуществлял главнокомандующий русских войск. Первым был генерал Кнорринг, а осенью 1802 г. на смену Кноррингу был назначен П.Д. Цицианов.⁴ Для непосредственного гражданского управления Грузией в 1802 г. учреждалась должность правителя. При Цицианове эта должность была переименована в должность гражданского губернатора.⁵ Дистанции по-прежнему, управлялись султанами и агаларами под присмотром моуравов из грузинских князей, но с назначением при них помощников из числа русских чиновников.⁶ Однако, с другой стороны, агаларам и их старшинам с первых же дней господства России на этих землях объявили, что они не владельцы земли и людей, а только управляющие, которые получают свою власть от царя и отвечают перед царем за исполнение своих обязанностей. Их награждали за усердную службу и подвергали арестам, удаляли от должности и даже ссылали за нерадивость; но и после удаления от службы агалара его обязанности передавались его же ближайшим родственникам. Агалары и мелики были только наследственными управляющими деревень, не имея прав собственности на управляемые ими села.

Как в целом в Северном Азербайджане, так и для дистанций было характерно сохранение царским правительством за местным высшим сословием определенных прав при сильно ограниченной власти. Делалось это с целью использования их влияния на местное население, экономии средств на содержание администрации, и было связано с явной нехваткой русских чиновников для введения российских учреждений.

По Положению об управлении Грузией от 12 сентября 1801 г.⁷ только уголовные преступления разбирались в Тифлисе по российским законам. А инструкция 28 мая 1813 г., составлен-

ная Ртищевым, подтвердила это. В частности, в ней говорилось: «По внутреннему управлению в дистанциях все дела спорные должны быть разбираемые и решаемы не в гражданских судах, а на месте и по местным обычаям; что же касается до дел уголовных, то виновные и сопричастные к ним для суждения по законоположениям российским отсылаются к губернатору, который смотря по роду и важности дела, препровождает оное в экспедицию суда и расправы или в комиссию военного суда, где дело принимает установленный законом ход».⁸

Постепенно власть и права местных владетелей стали ограничиваться. В 1814 г. в административное управление дистанциями были внесены определенные изменения: вместо грузинских князей – моуравов во главе каждой дистанции был поставлен главный пристав из русских штаб-офицеров, которые осуществляли полицейские, фискальные и судебные функции.⁹

В 1818 г. права и обязанности агаларов и меликов были значительно урезаны Положением Ермолова,¹⁰ назначенным главноуправляющим на Кавказе в 1816 г. В Положении указывалось, что агалар является «начальником народа, живущего в пожалованных его управлению деревнях». Он отвечал за спокойствие и порядок; при содействии родственников и подчиненных людей он охранял деревни от вооруженного внешнего вторжения, был обязан выдать вышестоящему начальству укрывавшихся в деревне беглецов и разбойников, в военное время по первому требованию с вооруженным отрядом прибыть в состав русских войск. Агалар также разбирал тяжбы, ссоры и мелкие преступления. В отношении виновных в нарушении общественного порядка Положение 1818 г. заменило прежние денежные штрафы телесным наказанием. В случае болезни или отсутствия агалара, его обязанности исполнял один из его родственников по его назначению. В случае невыполнения вышеперечисленных обязанностей агалар отстранялся от должности и его замещал один из его родственников по избранию главного пристава с утверждением главноуправляющего.

За свою службу агалар получал с подвластного населения натуральную и денежную подать в размере одной десятой части

казенной подати. Взыскивалась эта подать в пользу агалара кевхами. Каждая крестьянская семья обязана была своими орудиями труда один день в году работать в поле у агалара, собрать со вспаханной земли весь урожай хлеба, вымолотить зерно и свезти его в ямы. Подвластные крестьяне строили своему агалару все усадебные постройки. Выделили ему необходимое количество вьючных лошадей для проезда на кочевые и для прочих поездок. В пользу агалара жители отдавали десятую часть захваченной под его предводительством военной добычи.

Каждое селение избирало из своей среды одного старшину — кевха и нескольких десятских-есаулов. Кевхи и есаулы, выполняя полицейскую службу, находились в полном подчинении у агаларов. Однако при раскладке податей и повинностей и т.п. делах они действовали согласно постановлениям сельских сходов.

Все агалары каждой дистанции подчинялись непосредственно главному приставу. Власть султанов и векилей ликвидировалась.

Пристав имел в своем распоряжении 5 казахских, 3 шамшадильских и 2 борчалинских есаулов. Каждый житель дистанции имел право обратиться к приставу с жалобой на своего агалара.¹¹

Как видим, Положение о правах и обязанностях агаларов 1818 г. явилось правовой основой для регулирования их отношений с зависимыми от них крестьянами. Власть агаларов была значительно урезана, и они были поставлены в полную зависимость и под контроль царской администрации. Агалары были лишены самостоятельности в управлении селениями и превратились в чиновников царской государственной машины.

Эта политика вызвала недовольство как среди агаларов, так и среди сельчан. В мае 1819 г. перед выходом на пограничные с Ираном кочевья начались волнения. Насиб-султан шамшадильский и Мустафа-ага казахский стали подстрекать народ к выступлению против установленного порядка управления дистанциями. По приказу Ермолова они были арестованы и вывезены сначала в Тифлис, а затем в Россию. Огромная толпа шамшадильцев окружила дом пристава подполковника Водорского и

стали требовать возвращения султана. Толпа разошлась только тогда, когда Водорский пообещал просить начальство о немедленном возвращении султана. Однако через несколько дней в Шамшадиль прибыл командир карабинерного полка Лабинский с обращением от Ермолова. Народ встретил его в Амирлы. Не слушая его, толпа требовала возвращения султана, грозя сжечь сады и дома и переселением в Иран. Положение Водорского, обманувшего ожидания народа, было крайне опасным: толпа угрожала ему смертью.

Лабинский пообещал хлопотать об освобождении и возвращении султана.

«В Шамшадиле возмущение всеобщее, - писал Лабинский Ермолову, - если Вы не отложите отправление султана в Россию, то потеря Шамшадилы неизбежна, - такой жертвы для одного человека делать не должно. Впрочем, воля Ваша; если решается отправить султана, пришлите сюда войска и перемените пристава, иначе они убьют его».¹²

Ермолов отправил войска под командованием Тихоцкого. Войска встретила безоружная толпа, которая требовала или убить их, или вернуть султана. Люди кричали, что согласны платить двойные подати и отдать за султана и жизнь, и все свое имущество. Тихоцкий заверил народ своим честным словом, что султан им будет возвращен.

Но Ермолов был неумолим. В его ответном обращении к народу говорилось: «Бунтом и непокорностью не сыщите вы свободы султана ... Если вы вознамерились бежать за границу, я ничего не сделаю, чтобы удерживать вас и мне будет приятно избильные земли ваши и многочисленные стада отдать в награду поданным покорным и верным».¹³

Потеряв надежду на возвращение им султана, народ отправится в яйлаги, а после возвращения в гышлагы страсти улеглись. Лишь некоторые семьи в знак протеста бежали за границу.

В 1827 г. во время пребывания в Тифлисе начальника главного штаба графа Дибига, агалары казахской дистанции подали ему просьбу, в которой говорилось, что «во времена владычества турок, персиян и грузин они имели полную волю над на-

родом, им подвластным, но Ермолов права их переменял», и просили вернуть им прежние власть и звание.¹⁴ Эта просьба была направлена Паскевичу, который не считал необходимым удовлетворить ее. Это был последний протест агаларов, после которого они навсегда потеряли надежду на возвращение утраченных прав и главной их заботой, стало сохранение тех прав, которые были утверждены за ними Положением Ермолова 1818 г.

Вместе с тем, Ермолов ходатайствовал о разрешении назначить на должность главных приставов грузинских князей, так как присылаемые из России отставные офицеры не знали ни обычаев, ни нравов, ни языка местных людей.¹⁵

После продолжительной переписки это ходатайство было удовлетворено.¹⁶

Однако установившейся системой управления были недовольны и местное население, и царские сенаторы Кутайсов и Мечников. Последних не устраивало то обстоятельство, что в дистанциях не имелось ни одного правительственного учреждения, кроме должности главного пристава, который, по их мнению, управлял дистанцией, как своим именем: он жаловал агаларским званием и раздавал в управление агаларам казенные селения.¹⁷

Такой характер управления создавал условия для бесчисленных злоупотреблений.

Сенаторы Кутайсов и Мечников предлагали, не дожидаясь общего преобразования системы управления южнокавказским краем, ликвидировать должности главных приставов, звание агаларов и заменить их волостными правлениями с выборными старшинами по образцу внутренних губерний империи.¹⁸

Против этого проекта выступил барон Розен. Он не отрицал, что существующая система управления допускает злоупотребления, однако по утверждению, это управление соответствует духу и характеру местного населения. А что касается волостного управления, как справедливо отмечал Розен, в центральных губерниях России волостные правления служили исправникам и другим земским властям самым верным вспомогательным сред-

ством для таких злоупотреблений, о которых население дистанций и понятия не имело.

Барон Розен выступил и против предложения сенаторов об уничтожении звания агаларов, так как он считал его равным дворянскому, т.е. принадлежащим лицам высшего сословия и, следовательно, оно могло быть отнято лишь по суду. Он совершенно верно утверждал, что мусульманское право не наделило этих азербайджанских дворян землей и крепостными крестьянами, но вместо этого древние обычаи дали им другие права: крестьяне выплачивают им в виде податей десятую часть урожая и десятую часть выплачиваемых в казну налогов, вспахивают их земли и убирают их урожай. Все это принадлежало им независимо от того, управляли они деревнями или нет, по традиции. К тому же, по мнению Розена, отстранение их значительно затруднило бы управление дистанциями.¹⁹

Возражения Розена убедили комитет министров в том, что для преобразования гражданского управления Южного Кавказа потребуется более глубокое изучение края и внимание к особенностям местной жизни.

Обобщая вышеизложенное, мы можем утверждать, что в рассматриваемый период управления Газахом, Шамшадилем и Борчалы было всецело предоставлено усмотрению главнокомандующих и главноуправляющих, которые часто менялись на этом посту, не успев разобраться в особенностях нравов, обычаев, психологии местных жителей. Занимаясь военными делами они не имели возможности, да и необходимых навыков для решения вопросов гражданского управления и занимались делами гражданскими только урывками. Об этом свидетельствуют время от времени издававшиеся «Положения», в которых предпринималась попытка реформировать управление Газахом, Шамшадилем и Борчалы. Реформы эти носили половинчатый, непродуманный, противоречивый характер, и ими были недовольны как местное население, так и царская администрация. Совершенно очевидно, что в первой трети XIX в. определенно установленной политики в гражданском управлении Газахом и Шамшадилем не было, и оно всецело носило военный характер.

С другой стороны, существовавшая на этих территориях до установления здесь господства России система управления была настолько самобытной и настолько отличалась от привычных для русских порядков, что веками существовавшие традиции управления этими азербайджанскими землями оказалось невозможным привести в единообразие с российской системой управления. В результате все реформы рассматриваемого периода сводились лишь к подчинению Газаха, Шамшадия и Борчалы военным российским властям с сохранением в почти неизменном состоянии внутреннее управление этих территорий.

¹ Полный свод законов Российской Империи (далее - ПСЗ-1), т. XVI, ст. 20007.

² Утверждение русского владычества на Кавказе, т. XII (под ред. Потто). Тифлис, 1901, с. 85.

³ Акты Кавказской археографической комиссии (далее - АКАК), т. V, №№ 149-151.

⁴ Хачапуридзе Г.В. К истории Грузии первой половины XIX в. Тбилиси, 1950, с. 62.

⁵ Там же, с. 73.

⁶ Иваненко В.Н. Гражданское управление Закавказьем. Тифлис, 1901, с. 28; Мильман А. Политический строй Азербайджана в XIX – начале XX вв. Баку, 1966, с. 82.

⁷ ПСЗ-1, т. XVI, ст. 20008, 20009.

⁸ АКАК, т. V, № 282.

⁹ Там же, № 307.

¹⁰ Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в., ч. 1, с. 97.

¹¹ АКАК, т. VI, ч. 1, № 1028.

¹² Там же, №№ 1033, 1041, 1043 и 1048.

¹³ Там же, № 1051.

¹⁴ Там же, т. VII, № 367.

¹⁵ Там же, №№ 1019-1021 и 1037.

¹⁶ Полное собрание законов Российской империи, т. 36, № 27885.

¹⁷ Там же, т. VIII, № 17.

¹⁸ Представление сенаторов Кутайсова и Мечникова от 28 ноября 1831 г.

¹⁹ АКАК, т. VIII, № 17.

ERMƏNİLƏRİN RUSLARA QARŞI TÖRƏTDİKLƏRİ TERROR VƏ QIRĞINLAR HAQQINDA

(1900-1920-ci illər)

18-ci əsrin əvvəllərindən etibarən çar Rusiyası Cənubi Qafqazda müstəmləkəçilik planlarını həyata keçirmək məqsədilə erməni amilindən məharətlə istifadə etmişdir. Ermənilər isə Rusiyanın İran və Türkiyə ilə apardığı müharibələr zamanı işğal etdiyi ərazilər hesabına Cənubi Qafqazda öz dövlətlərini yaratmağa nail olmuşlar. Rusiyanın hakim dairələri ermənilərdən həmişə bir alət kimi istifadə etmiş, eyni zamanda “velikorus” mənafeyini ermənilərin “Böyük Ermənistan” iddialarından üstün tutmuşdur. Bilavasitə ermənilərin yaxından köməyi sayəsində öz məqsədinə nail olan ruslar, onlardan qarşılığını uman ermənilərin tələblərinə çox zaman etinasız yanaşmış, bəzən də onları taleyin hökmünə buraxmışlar.

Ruslar heç zaman ermənilərə etibarlı dayaq kimi baxmamışlar. Yüz illər boyu türklərdən qayğı və himayə gören ermənilərin türklərə xəyanət edərək, arxadan zərbə vürməsinə ruslar heç vaxt nəzərdən qaçırmamışlar. Hələ 19-cu əsrin əvvəlindən etibarən yüz minlərlə erməni İran və Türkiyədən köçürüb əsasən İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqlarının ərazisində yerləşdirən Rusiya, həmin əsrin 70-ci illərindən etibarən İrəvan quberniyasında və Qars vilayətinin sərhədanı ərazilərində kütləvi surətdə rusları məskunlaşdırmağa başlamışdı.

İndiki Ermənistan ərazisində rusların ilkin məskunlaşdırılması isə 1816-cı ildə rus hərbi hissələri yanında “Ailəli əsgərlər rotası yaradılması haqqında” qərarın verilməsindən sonra başlamışdı. (1) 1886-cı ildə İrəvan quberniyasında rusların məskunlaşdığı 11 kənddə 3749 nəfər (820 ailə), Qars vilayətində isə 23 kənddə 10274 nəfər (1455 ailə) yaşayırdı. (2) Qars vilayətində rusların məskunlaşdırılması prosesi Birinci Dünya müharibəsindən davam etmiş və rus sektantlarının məskunlaşdığı məntəqələrin sayı 30-a, əhalisinin sayı isə 20 minə çatmışdı.

Erməni siyasətçiləri İrəvan quberniyasında, xüsusən də Qars vilayətində rusların kütləvi surətdə məskunlaşdırılmasından ciddi narahat olur, hər vasitə bu prosesə maneçilik törədirdilər. Xarici dövlətlərin, xüsusən də İngiltərə və Fransanın Qafqazda müstəqil erməni dövləti qurmaq vədlərinə inanan ermənilər, daha çox ərazilərə sahib olmaq niyyəti ilə "Qafqazda rusların məskunlaşdırılması üçün boş torpaqlar yoxdur!" şüarını irəli sürmüşdülər.

Rusların regionda məskunlaşdırılmasının yeni mərhələsi 1887-ci ildə Qafqaza knyaz Q. Qolitsinin başçı təyin edilməsindən sonra başlamışdır. Knyaz Qolitsin erməni kilsəsinə, xüsusən də "Daşnaksutyun" partiyasına qarşı sərt mövqedə dayanmışdır.

1903-cü il iyunun 12-də erməni kilsəsinin əmlakının dövlət mülkiyyətinə keçirilməsi haqqında qanunun qüvvəyə minməsindən sonra Qafqazda çar üsul-idarəsinə qarşı terror aksiyaları başlamışdır. Erməni təşkilatları knyaz Qolitsinə ölüm hökmü çıxarmışdılar. Oktyabrın 13-də üç erməni terrorçusu knyaz Qolitsinə hücum etmiş, onu xəncərlə yaralamışdı. Nəhayət, ermənilər knyazın Qafqazdan geri çağırılmasına nail olmuşdular. (3)

1905-ci ilin əvvəlindən etibarən Rusiyada etiraz nümayişləri gücləndiyi, hökumətə qarşı narazılıqlar genişləndiyi üçün hakim dairələrin başı bu problemlərin çözlülməsinə qarışmışdı. Fürsətdən istifadə edən ermənilər Cənubi Qafqazda daha çox torpaqlar ələ keçirmək üçün milli zəmində iğtişaşlar törətmişdilər. Bakıdan başlayan, sonralar bütün Cənubi Qafqazı bürüyən bu qırğınlara hakim dairələrin göz yumması üçün əvvəlcə onları qorxutmaq, başqa sözlə, sui-qəsdlər təşkil etmək, terror aksiyalarına başlamaq lazım gəlirdi. Qafqaz canişinliyinin sənədlərində göstərilir ki, erməni təşkilatları 1905-1906-cı illərdə öz siyasi məqsədlərinə nail olmaq üçün canişinlikdə və onun yerli orqanlarında fəaliyyət göstərən ruslara və rusdilli məmurlara qarşı terror aktları həyata keçirmişlər. Həmin dövrdə Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının vitse-qubernatoru Andreyev, qəza raisləri Boquslavski, Şmerling, Neşanski, Pavlov, polisemeyster Saxarov, pristav Şumakeviç, sərhəd mühafizəsi polkovniki Bıkov, cəndarm rotmistrləri Appel və Burkatski, İrəvan quberniyasının həkimi Urazov (o, türklərin dostu kimi ad qazanmışdı — N. M.) və başqaları erməni terrorunun qurbanı olmuşdular. (4)

Ermənilər çar məmurlarını qorxu içərisində saxlamaqla, Cənubi Qafqazda türklərə qarşı törətdikləri qırğınlara rəsmi hökumət dairələrinin seyrçi münasibət bəsləməsinə nail olur, müsəlmanları yaşadıkları ərazilərdən silah gücünə qovur, həmin ərazilərdə xaricdən gələn erməniləri məskunlaşdırırdılar.

Birinci Dünya müharibəsi ərzində "erməni məsələsi" yenidən gündəliyə çıxarılmışdır. Həm Antanta, həm də Üçlər İttifaqı ayrı-ayrılıqda ermənilərin himayədarı rolunda çıxış edirdilər. Müharibə başlamazdan bir qədər əvvəl ermənilər kütləvi surətdə Qafqazdakı rus ordusunun tərkibinə daxil olur, bununla yanaşı ayrıca erməni könüllü birlikləri (drucinalar) təşkil edirdilər. Ermənilərin məqsədi "Qərbi Ermənistan"ın işğalına nail olmaqdan ibarət idi.

1914-cü ilin noyabrında çar II Nikolay Tiflisdə bütün ermənilərin katolikosu V Gevorqa vəd vermişdi ki, "erməni məsələsi" ermənilərin gözlədiyi kimi, müharibənin sonunda, sülh danışıqları zamanı həll ediləcəkdir. (5) Lakin ermənilərin gözlədiklərinin əksinə olaraq, ruslar erməni könüllü birlikləri ilə birlikdə "Qərbi Ermənistan"ı işğal etdikdən sonra ermənilərə vəd etdikləri müxtəriyyəti məsələsini unuttular. Ermənistanda daşnak hökumətinin baş naziri olmuş Kaçaznuni bu məsələ ilə əlaqədar olaraq yazırdı: "ruslar ələ hərəkət etdilər ki, Ermənistan boşaldınsın, sonra isə oraya kazakları köçürsünlər. Knyaz Lobanov-Rostovskinin (1895-1896-cı illərdə Rusiyanın xarici işlər naziri olmuşdur) hamıya bəlli "ermənisiz Ermənistan" layihəsi həyata keçirilsin". (6) Beləliklə, ermənilərin "Böyük Ermənistan" arzuları birdəfəlik puça çıxmışdı.

Erməni tarixçisi V. Ananikyan "Daşnaksutyun" partiyasının şovinst simasını açıb göstərərək yazır ki, bu partiya görə ermənilərin düşməni təkcə müsəlman dünyası deyil, habelə, kürdlər, gürcülər və ruslar da onların düşməni idilər. (7)

Erməni şovinizminin güclənməsi nəticəsində 1918-1920-ci illərdə nöinki türklər və müsəlman kürdlər, eyni zamanda, rus icması da təcavüzə məruz qalmışdı. Qazax mahalının Karvansara nahiyəsinin (indiki İcevan) Nikitino və Mixaylovo kəndlərinin rus icmasının ermənilər tərəfindən soyğunçuluğa məruz qalması barədə Cənubi Qafqaz Rus Milli Şurası 15 avqust 1918-ci ildə Azərbaycan Gürcüstandakı daimi nümayəndəliyinə üç protokol tə-

qdim etmişdi. Həmin sənədlərdə Rus Milli Şurası erməni silahlı qüvvələrinin azğınlığına son qoyulması üçün Azərbaycan hökumətindən tədbir görülməsini xahiş edirdi.(8)

Erməni silahlı qüvvələri Gədəbəy nahiyəsində də rus icması yaşayan kəndləri darmadağın etmiş, əllərinə keçəni talan etmişdi. Həmin nahiyənin Saratovka kəndindən 47 ailə (315 nəfər), Novo-Ivanovka kəndindən 21 ailə (112 nəfər) Gəncə şəhərinə pənah gətirmiş, Himayəçilik Nazirliyinin Gəncə dairəsində qaçqın kimi qeydə alınmışdılar.(9)

1919-cu ilin aprelində ingilis qoşunları Qars və Batum vilayətlərinin yerli əhalisi tərəfindən təşkil edilmiş Cənubi-Qərbi Qafqaz Respublikasını süquta yetirib, Qars vilayətini ermənilərin idarəçiliyinə vermişdilər.(10) Fürsətdən istifadə edən ermənilər Qars vilayətində türklərlə bərabər ruslara da divan tutmuşdular. Nəticədə Qars vilayətində məskunlaşmış rus icması yaşadıkları kəndləri sürətlə tərk etmişdi.

1920-ci il iyulun 20-də Qars vilayəti Rus Milli Şurasının üzvləri Rusiyanın Gürcüstandakı səlahiyyətli nümayəndəsinə müraciət edərək bildirmişdi ki, ermənilər rus kəndlərində ev heyvanlarını, atları, arabaları müsadirə etdiklərindən heç kəs əkin-biçinlə məşğul olmur. Müraciətdə həmçinin rusların acından ölməmələri üçün otla qidalandıqları, Amerikanın Yardım Heyətinin onlara gündə dördü üç funt (*1 funt = 0,419 kq*) çörək verdiyi, acından ölmə faktlarının artdığı qeyd edilirdi.

Ermənilərin özbaşınalıq və zorakılıqları haqqında məruzədə deyilirdi:

"1. Blağodarno kəndindən 820 baş heyvan, 210 at aparmış, 3,5 milyon rubl vəsait müsadirə etmişlər. Kənd camaatı bir ay erməni batalyonunu yedizdirməsinə baxmayaraq, üstəlik onlardan 500 pud (*1 pud = 16,4 kq*) inək yağı tələb etmişlər. Ermənilər bir neçə nəfəri öldürmüşlər. Təqib olunanların bir çoxu kənddən qaçmışlar.

2. Novo-Selim kəndindən 20 at və 8 öküz aparmışlar. Kənd camaatı ermənilərin bir rota əsgərini bir ay yedizdirmişdir. Ermənilər 15 qadını zorlamış, kəndin starşinasını öldürmüşlər.

3. Vladikars kəndindən 18 at, 8 öküz və 30 qoyun müsadirə etmişlər.

4. Novo-Petrovka kəndindən 22 at, 40 iri və xırdabuynuzlu heyvan oğurlamışlar. Günorta çağı 4 at aparmış, 4 nəfəri öldürmüş, bir qadını və onun 10 yaşlı qızını zorlamış, döşlərini və cinsiyyət üzvlərinin kəsmişlər. Caniləri tanıyıb, qubernator Karqanyana göstərən və onları cəzalandırmağı tələb edən şikayətçiləri cavab olaraq şallaqlamışlar".

Qars vilayəti Rus Milli Şurasının Rusiyanın Gürcüstandakı daimi nümayəndəsinə etdiyi müraciətin sonunda deyilir: "Bax, beləcə yaradılır" Böyük Ermənistan", əhalinin tökülən qanları və göz yaşları Qars divarlarını örtmüşdür. 205 min müsəlman əhəldən sərhəd zolağında cəmi 50 min nəfər qalmışdır, yunanlar çəkilib getmişlər, yerdə qalan rusların gözləri Şimala dikilmişdir. Bütün əhali sizdən xahiş edir ki, qısa zamanda onların köçürülməsi (Rusiyaya — N.M.) imkanını nəzərdən keçirəsiniz. Bundan öncə isə, Qars vilayəti əhalisini daşnak qırğınlarından qorumaq üçün bütün mümkün tədbirləri görəsiniz"(11)

1920-ci ilin oktyabrında türk qoşunları yenidən Qars vilayətini erməni silahlı qüvvələrindən təmizlədiyi zaman cəmi 3 kənddə, az miqdarda rus əhalisi qalmışdı.

Daşnakların hakimiyyəti dövründə bir çox ixtisaslı rus zabitləri Ermənistan ordusunda qulluqlarını davam etdirmişdilər. Lakin onları "etibarsız ünsür" hesab edir və yüksək rütbəli erməni zabitlərinin tabeliyində saxlayırdılar. Rus zabitləri hər cür repressiyalara məruz qalırdılar. 1920-ci ilin mayında Ermənistanda 5 rus zabiti qətlə yetirilmişdir. Aleksandropolda (Gümrüdə) isə ermənilər Rus Milli Şurasının sədri Resslerə öldürmüşdülər.(12)

1918-1920-ci illərdə Ermənistan Respublikasında rusların yaşadıkları kəndləri tərk etməsini müşahidə edən gürcü müəllifi Karibi 1920-ci ildə Tiflisdə nəşr etdirdiyi "Qırmızı kitab"da yazır: Daşnak yazıçıları dünyaya sübut etmək istəyirlər ki, onlar Rusiyanı çox sevirlər. Lakin rus kəndliləri qorxu içərisində Ermənistanı tərk edərək öz vətənlərinə deyil, Məhəmməd hüməti İrana (Azərbaycana) qaçırırlar. Onlar yaxşısını yaxşısını axtarmırlar. Hesab etmək lazımdır ki, əgər rus kəndliləri Ermənistanda yaxşı yaşamış olsaydılar, onlar heç bir dini, siyasi və mədəni əlaqəsi olmayan Azərbaycanda özlərinə sığınacaq axtarmazdılar. Rus kəndlisi öz təcrübəsinə əsasən bilir ki, onun soydaşları müsəlman Azər-

baycanında daha yaxşı yaşayırlar, nəinki xristian Ermənistanında".(13)

Sovet hakimiyyəti illərində də gizli erməni təşkilatları öz itaqlarına nail olmaq üçün Rusiyanın müxtəlif şəhərlərində, o cümlədən Moskvada dəfələrlə terror aksiyaları həyata keçirmişlər. Ermənilər həmişə saxta beynəlmillətçiliklərini gözə soxub, dünyaya qarşı çəkmiş, digər tərəfdən isə monoetnik erməni dövləti yaratmaq üçün digər millətlərə qarşı hər cür üsullardan, o cümlədən soyğunçuluq, quldurluq və qırğınlardan belə çəkinməmişlər. XX əsrin əvvəlində monoetnik erməni dövləti yaratmaq istəyini gerçəkləşdirə bilməyən erməni şovinistləri, nəhayət, əsrin sonunda onu reallaşdırmağa nail oldular.

1. Потто В. Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях. том 3, выпуск 5. Санкт Петербург, 1887, с.3.
2. Исмаилзаде Д.И. Русское крестьянство в Закавказье: 30-е годы 19-начала 20 вв. Москва, 1982, с.80.
3. Шавров Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье. Предстоящая распродажа Мугана инородцам. Баку. 1990, с. 68-69.
4. История Азербайджана по документам и публикациям. Баку, 1990, с.109-110.
5. Лалаян А. Контрреволюционный "Дашнакцупон" и империалистическая война 1914-1918 гг. Вах: История Азербайджана по документам и публикациям, с.92.
6. Качазнуни Ов. Дашнакцупон больше нечего делать. Баку, 1990, с.14
7. Ananikyan B. Daşnaksutyun partiyasının ideya-siyasi suqutu (erməni-cə). İrəvan, 1974, s.174.
8. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, fond 897, siyahı 1, iş 6, vərəq 19.
9. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, fond 8, siyahı 1, iş 13, vərəq 7
10. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, fond 897, siyahı 1, iş 65, vərəq 21.
11. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, fond 28, siyahı 1, iş 174, vərəq 14-15.
12. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, fond 28, siyahı 1, iş 210, vərəq 74.
13. История Азербайджана по документам и публикациям, с.166.

MÜNHN SAZİŞI

Versal sülh müqaviləsinin bəhrəsi olan Çexoslovakiya hələ 30-cu illərin ortalarından – Almaniya Versal və Lokarno müqavilələrinin şərtlərindən imtina etdiyi vaxtdan etibarən öz təhlükəsizliyi üçün dərin narahatlıq keçirirdi. 3 milyon almanın yaşadığı Sudet vilayəti isə Praqanın «Axilles dabanı» idi. Qonşusunun istənilən bəhanə ilə Sudet kartından istifadə edə biləcəyini başa düşən ÇSR hökuməti öz təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədi ilə təxirəsalınmaz tədbirlər görmüş, Fransa və SSRİ ilə qarşılıqlı yardım haqqında müqavilələr bağlamış, ölkənin müdafiəsinə xeyli vəsait ayırırmışdı. Almaniya ilə sərhəddə güclü müdafiə istehkamları tikilmiş, ordunun silah və sursatla təchizatı yaxşılaşdırılmışdı. Çex ordusu Avropanın xırda dövlətlərinin orduları içərisində ən güclü ordu sayılırdı. Müharibə zamanı Çexoslovakiya döyüşə 45 diviziya çıxara bilərdi ki, bu da həmin dövrdə Almaniyadan 2 diviziya az idi¹. Bundan əlavə, ÇSR böyük hərbi potensiala, iri silah zavodlarına malik idi. Dünya silah bazarlarında satılan məhsulların 40%-i ÇSR-in payına düşürdü². Göstərilən bütün bu amillər Çexoslovakiyanın uğurlu müdafiəsi üçün tamamilə yetərli idi.

1938-ci ilin mayında «Sudet-alman partiyasının» hərəkatları vilayətdə kəskin siyasi böhrana səbəb oldu³. «Sudet almanlarının müdafiəsi» bəhanəsi ilə vermaxtın qüvvələri hərbi hazırlıq vəziyyətinə gətirildilər. Çex hökuməti qismən səfərbərlik elan etdi, çex ordusu müdafiə mövqelərini tutdu. ÇSR dövləti qarşılıqlı yardım haqqında müqaviləyə əsasən SSRİ və Fransadan kömək istədi. İngiltərənin də kənarında qala bilməyəcəyi aydın olduqda yeni Antantanın silüetləri qarşısında Berlin geriyyətə çəkilməli oldu. Hitler ÇSR-in təklənməsi məqsədi ilə əvvəlcə sovet-fransız-çexoslovak ittifaqını dağıtmağı qərara aldı.

Sudet problemini dinc yolla həll etmək istədiyini bildirən Hitler İngiltərənin vasitəçiliyini irəli sürdü. Fürer Sudet almanlarının «faterlandı» (ana vətənə-Y.S.) qaytarılmasını və ÇSR-in neytral dövlətə çevrilməsini tələb etdi. Bunun üçün isə Praqanın digər

dövlətlərlə bağladığı və «Almaniya üçün təhlükəli olan» ittifaqları ləğv edilməli idi. Praqanın durumunu daha da çətinləşdirməkdən ötrü Berlinin təhriki ilə Macarıstan və Polşa da Çexoslovakiyaya qarşı ərazi iddiaları irəli sürdülər.

1938-ci il iyulun 19-da Parisdə baş nazir E. Daladye və xarici işlər naziri J. Bonnenin İngiltərəli həmkarları N. Çemberlenin və lord Qalifaksla görüşündə qərb dövlətlərinin bədnam Sudet siyasətinin əsası qoyuldu. Danışıqlarda Çexoslovakiyaya lord Rensimenin vasitəçilik missiyasını göndərmək qərara alındı⁴.

Avqustun 3-də Praqaya gələn lord Rensimen çex hökumətindən Almaniyanın bütün tələblərini qəbul etməyi tələb etdi, əks halda İngiltərə və Fransa'nın yardımına ümid etməyin əsassız olduğunu bildirdi. Danışıqlar zamanı Sudet nasistləri növbəti dəfə qiyam qaldırmağa cəhd göstərdilər. Bu isə çex hökumətini danışıqları kəsməyə vadar etdi. Sentyabrın 13-də Rensimenin missiyası uğursuz başa çatdı.⁵

Böhranı «həll etməyə» çalışan Çemberlen sentyabrın 15-də Berlinə səfər etdi. Hitler söhbət zamanı müsahibini əmin etdi ki, Sudet Almaniyanın sonuncu ərazi iddiasıdır və ÇSR Almaniya üçün təhlükəli olan ittifaqlardan çıxdığı halda Berlin Praqa ilə münasibətlərinə yenidən baxa və qonşuluq edə bilər. Çemberlen İngiltərənin Sudetdə deyil, sülhdə maraqlı olduğunu bildirdi. Sudet almanlarından ötrü Almaniyanın dünya müharibəsinə hazır olduğunu anladığını (!) deyən baş nazir, Hitleri bu müharibənin qarşısını almaq üçün danışıqlara dəvət etdi.⁶

Londona qayıdan Çemberlen Fransa hökuməti ilə birlikdə ÇSR-ə veriləcək ultimatumu müzakirə etdi. Sentyabrın 19-da Fransa'nın XI naziri J. Bonne ÇSR-in Parisdəki səfiri Osuskini yanına dəvət edərək Böyük Britaniya və Fransa hökumətlərinin Çexoslovakiya hökumətinə müraciətnaməsini təqdim etdi. Sənəddə əhalisinin 50%-dən çoxunu almanlar təşkil edən rayonları dərhal Almaniya vermək tələb edilir, ÇSR-in bağladığı ittifaqların ləğv edilməsi müqabilində Böyük Britaniya və Fransa hökumətlərinin Çexoslovakiyanın müstəqilliyinin təhlükəsizliyinin qarantı ola biləcəkləri vurğulanırdı.⁷ Lakin ÇSR-in prezidenti E. Beneş təklifləri dərhal rədd etdi və yardım üçün SSRİ-yə müraciət etdi. Artıq sentyabrın 20-də Moskva ÇSR-ə kömək etməyə hazır oldu

nu bildirdi və 30 atıcı diviziya, aviasiya və tank qoşunları qərb sərhədlərinə istiqamətləndirildi.⁸ Lakin bütün bunlar əsasən «əzələ nümayiş» xarakteri daşıyırdı. SSRİ-nin ÇSR-lə birbaşa sərhədi yox idi. Polşa və Rumıniyanın isə sovet qoşunlarını öz ərazilərinə buraxmayacaqları əvvəlcədən məlum idi.

Sentyabrın 22-də Çemberlen yenidən Berlinə Hitlerlə görüşdü.⁹ Müsahibinin güzəştlərə hazırlığı barədə dəqiq kəşfiyyat məlumatlarına malik olan furer, ÇSR-in yeni sərhədlərini dərhal müəyyən etməyi tələb etdi. Bunu qəbul etməyə isə hətta Çemberlen də cəsarət etmədi.

Lakin artıq sentyabrın 25-də Çemberlen ÇSR-in Londondakı səlahiyyətli nümayəndəsi Y. Masarikə təqdim etdiyi memorandumda oktyabrın 1-ə kimi Sudetin almanlara verməkdə təkid edirdi. Cavab notasında Masarik yazırdı: «*Bu suveren dövlətə olunan təklif deuil, məğlub millətə verilən ultimatumdur... Mənim hökumətim təntənəli surətdə bəyan edir ki, c. Hitlerin bu formada tələbləri... mənim hökumətim üçün tamamilə və şəksiz qeyri-məqbuldur*».¹⁰ Çex hökuməti doğrudan da ilk baxışda qətiyyətli müqavimət göstərməyə hazırlaşdı. Beneş general Sirovını hökumətin sədri təyin etdi, sentyabrın 23-də isə ümumi hərbi səfərbərlik elan etdi¹¹. Lakin Qərb inadla Almaniya ilə razılığa can atırdı..

Sentyabrın 26-da Berlin İdman Sarayında çıxış edən Hitler Sudet probleminə toxunaraq bildirdi: «*Mən...bir daha təkrar edirəm, əgər bu problem həll edilərsə, Almaniyanın Avropada ərazi problemləri qalmayacaqdır. Əgər oktyabrın 1-na kimi Sudet vilayəti Almaniya verilməzsə, mən, Hitler birinci əgər olaraq Çexoslovakiya üzərinə gedəcəyəm*».¹²».

Sentyabrın 29-30-da Çemberlenin təşəbbüsü ilə Münhendə Hitler, Mussolini, Daladye və Çemberlenin görüşü oldu və Çexoslovakiyaya hökm oxundu. Ayın 29-da bağlanmış sazişə əsasən ÇSR-in hökumət qurumları oktyabrın 1-dən 10-na kimi Sudet vilayətini tərk etməli, Çexoslovakiyanın da iştirakı ilə 5 dövlətin yaradacağı beynəlxalq komissiya isə mübahisəli rayonlarda noyabrın sonuna kimi referendum keçirməli, sərhədləri dəqiqləşdirməli idi. Çex hökuməti Polşa və Macarıstanın da ərazi iddialarını təmin etməli idi. ÇSR-in bağladığı ittifaqlar da ləğv olunurdu. Bütün

bunların müqabilşində isə Çexoslovakiyanın təhlükəsizliyinə «böyük dördlük» təminat verirdi¹³.

Münhen sazişi Çexoslovakiya dövlətçiliyinə ağır zərbə vurdu. Sudet vilayəti Almaniya, Teşin Sileziyası Polşaya, Karpatarxası Ukrayna isə Macarıstana verildi. Nəticədə, ÇSR ərazisinin 20, əhali-sinin 25, ağır sənayesinin isə 50 %-ni itirdi. Alman-Çex sərhədi Praqanın 40 km-nə yaxınlaşdı¹⁴. Əgər Çexoslovakiyanın əsas müdafiə istehkamlarının Sudetdə yerləşdiyini, SSRİ və Fransa ilə ittifaqların isə ləğv olunduğunu nəzərə alsaq məlum olar ki, ölkə əslində müdafiəsiz qalmışdı. Nasist rejimində yaşamaq istəməyən əhəlinin Sudetdən evakuasiyası da, vaxt məhdudiyəti üzəndən acınacaqlı şəkil almışdı.

Çemberlən bu xəyanəti müqabilində sentyabrın 30-da hücum etməmək haqqında müqavilə xarakter daşıyan ingilis-alman deklarasiyası imzalamğa Hitleri razı sala bildi. Anoloji fransız-alman deklarasiyası isə dekabrın 6-da Parisdə Bonne və Ribbentrop tərəfindən imzalandı¹⁵. Avropadakı strateji balansın qəti şəkildə Almanıyanın xeyrinə dəyişdirilməsi müqabilində Qərb dövlətlərinin yeganə qazancı bu əhəmiyyətsiz, lakin onların özlərinin böyük nailiyyətləri hesab etdikləri sənədlər oldu. Lakin Qərb siyasətçiləri Hitlerin hələ 1933-cü ildə alman diplomatlarına verdiyi təlimatlardan xəbərsiz idilər: «...*Bütün sazişləri və razılaşmaları imzalammaq olar...Lakin sonda hər şey qılınc həll edəcəkdir*»¹⁶. Münhen sazişindən 6 ay keçməmiş, 1939-cu ilin martunda Hitler müstəqil Çexoslovakiya Respublikasının varlığına son qoydu. Ayın 14-də oyuncaq Slovakiya dövləti yaradıldı. Martın 15-də isə Çexiyanın yeni prezidenti Qaxa Berlinə dəvət edilərək Çexiyanın müstəqilliyinin ləğv edilməsi və «Boqemiya və Moraviya protektoratlığı» adı altında 3-cü reyxin tərkibinə qatılması haqqında akta qol çəkməyə məcbur edildi¹⁷. Münhendə ÇSR-in təhlükəsizliyinə təminat vermiş İngiltərə və Fransa isə bəyan etdilər ki, vahid ÇSR-in parçalanması ilə onların təminatları öz hüquqi qüvvəsini itirmişdir. İmiclərini xilas etmək üçün onların da başqa yolları qalmamışdı.

Avropa fəvqəldövlətlərinin uzaqgörmez Sudet siyasəti qitədə qüvvələr nisbətinin Almanıyanın xeyrinə dəyişməsinə səbəb oldu. Almaniya Avropanın mərkəzində hakim strateji mövqeyə

malik oldu. Nəticədə öz təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə Rumıniya, Bolqarıstan və Macarıstan qəti olaraq Almanıyanın satellitinə çevrildilər. Müstəqil və müttəfiq ÇSR-in mövcudluğu gələcək müharibədə azı 20-25 alman diviziyasını özünə cəlb edə bilərdi ki, bu da anti-alman koalisiyasının işini xeyli asanlaşdırardı¹⁸. Çexiyanın işğalı ilə reyx bu ölkəyə məxsus 1.582 təyyarə, 581 tank əleyhinə top, 2.175 müxtəlif kalibrli artilleriya, 735 minomyot, 486 ağır tank, 42.876 pulemyot, 114 min tapança, 1.020 min tüfəng, 3 milyon mərmii, milyardlarla patron və ən əsası böyük potensiala malik silah zavodlarını ələ keçirdi¹⁹. Bütün bunlar Almanıyanın hərbi qüdrətini daha da artırdı və İkinci dünya müharibəsində Münhen sazişini imzalamış dövlətlərə və SSRİ-yə qarşı istifadə olundu.

¹ Л. Свобода. От Бузулука до Праги. Воспоминания. Москва, 1984. с. 8.

² Yenə orada.

³ Накануне. 1931-1939 Москва, 1991 с. 163.

⁴ Накануне с. 163.

⁵ Накануне с. 167.

⁶ Документы и материалы кануна Второй Мировой Войны 1937-1939 Москва 1981 т.1 с. 161.

⁷ Yenə orada səh. 171.

⁸ Документы по истории мюнхенского сговора. 1937-1939. Москва, 1979. с. 293.

⁹ Накануне стр.173.

¹⁰ Документы по истории мюнхенского сговора. 1937-1939 стр.292-293.

¹¹ Накануне стр.173.

¹² Накануне стр.175.

¹³ Документы по истории мюнхенского сговора. 1937-1939. стр.329-330

¹⁴ Накануне стр. 177.

¹⁵ Документы и материалы кануна Второй Мировой Войны 1937-1939 Москва 1981 т.1 с. 161.

¹⁶ Накануне стр. 27.

¹⁷ Накануне стр. 198.

¹⁸ Трухановский В.Г. Уинстон Черчилл. Москва, 1982 стр.269.

¹⁹ Л. Свобода. От Бузулука до Праги. Воспоминания. Москва, 1984. с. 10.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ТЮРКСКОГО ВОЕНАЧАЛЬНИКА МУНИСА И ИЗМЕНЕНИЯ ВО ВЛАСТНЫХ СТРУКТУРАХ ХАЛИФАТА

К началу X века в центре Халифат сложилась кризисная политическая и экономическая ситуация, усугубленная противостоянием гражданской и военной элиты. Некоторое преимущество, которое сумели получить главы халифской администрации - везири в указанный период, вовсе не означало, что военачальники и армия так просто сдадут свои позиции и приобретенное на протяжении многих лет влияние на халифов и государственные дела. Кроме того, чиновники, в отличие от военных, не были столь монолитны, сплочены и единодушны. Разногласия в их среде проявлялись более широко в виде борьбы различных группировок. Что касается положения везирей в системе государственной власти, то и оно было непрочным, так как они не имели власти над армией, а военачальники, ее имеющие, были независимы в своих действиях. Как известно, руководство военными силами Халифата рассматриваемого периода принадлежало тюркам. И не считаясь с ними, администрация не могла использовать армию, как наиболее организованную структуру, для прекращения дезинтеграционных процессов в государстве.

Одним из самых влиятельных и сильных военачальников Халифата первой половины X века был тюрк Мунис ат-Турки, получивший прозвище «Музаффар» (победоносный - авт.) за свои победы, одержанные над Фатимидами, которые подняли его авторитет в обществе. К тому же Мунис успешно защищал Багдад от карматских набегов. Являясь ключевой фигурой в армии, Мунис, даже в период временного преимущества гражданских чинов имел тесные связи с одним из авторитетнейших везирей того периода Али ибн Исой (ум. в 942 г.), стремившегося к сближению с военными. Мунис поддерживал его методы решения государственных дел, а также с его помощью приобрел обширные земли, особенно в Фарсе.

Вслед за Мунисом в армии вторым по рангу шел Мухаммад ибн Йакут. Между ними существовало соперничество. В 921 году положение ибн Йакута усилилось. Наряду с функциями шурта (городской полиции-авт.) он получил влияние в казначействе, куда сумел устроить своих сторонников. Не менее влиятельный Мунис почувствовал опасность, и просил халифа ал-Муктадира (908-932) удалить соперника от казначейства. Он обосновал свое обращение тем, что казначейством могут распоряжаться только кадии их помощники. Халиф пошел навстречу своему эмиру, удалил ибн Йакута и его сына, приказав им покинуть столицу и отправиться в Медаин, как того просил Мунис.⁽¹⁾ Однако вскоре началась неприязнь между ним и халифом. До Муниса стали доходить сведения об интригах группы влиятельных лиц, недовольных его всемогуществом. Во главе этой группы стоял везир ал-Хусейн ибн ал-Касым, которого Мунис потребовал сместить с должности. Однако халиф оставил его на посту, ограничив его полномочия, что не удовлетворило военачальника.⁽²⁾

В свою очередь, ал-Хусейн отправил письмо Харуну ибн Гарибу, умному и предприимчивому чиновнику, прося его прибыть в Багдад. Другое письмо он направил Мухаммаду ибн Йакуту, которого тоже вызвал в столицу. Так завязалась большая интрига, свидетельствующая о соперничестве и взаимной неприязни между высшей гражданской администрацией и руководством армией. С другой стороны, это стало показателем недовольства чиновничества военным засильем в Халифате.

Возросла и неприязнь Муниса к везиру, так как он понял, что против него что-то затевается. Так, ему стало известно, что во дворце халифа везир формирует отряды из преданных ему людей.⁽³⁾ Тогда Мунис отправил своего доверенного к халифу с требованием выдачи везира, но получил отказ. Более того, посланник был оскорблен, избит, дворец разграблен, а принадлежавшее ему имущество конфисковано.

Узнав о содеянном в отношении его посланника, Мунис, в целях безопасности, со своими отрядами ушел в Мосул. Воспользовавшись этим, ал-Хусейн реквизировал владения Муниса и его сторонников, заполучив таким путем огромные богатства, чем

снискал благосклонность халифа. Ал-Муктадир, довольный действиями своего везира, присвоил ему почетное звание старейшины государства, и даже отчеканил динары и дирхемы с его изображением.(4)

Город Мосул был столицей одной из ветви династии Хамданидов, владевших обширными территориями в ал-Джазире и Сирии в X веке. Покинувший Багдад Мунис отбил Мосул у Хамданидов, отобрал их земли и имущество. Под его властью оказалось большое количество воинов из Сирии и Египта. Они собрались под знамена Муниса, помня хорошее отношение к себе этого тюрокского военачальника. В дальнейшем, они помогли Мунису вернуться триумфатором в Багдад.(5)

Сведения источников о дальнейших событиях позволяют заключить, что власть Аббасидов сильно пошатнулась уже к 924 году. В этот время карматы напали на караван паломников, отправившихся из Багдада в Мекку. Власти не смогли обеспечить их безопасность и настроили против себя общество. Жители Багдада были возмущены как этим, так и другими событиями. Вот почему халиф был вынужден ограничить круг обязанностей везира и передать часть его полномочий военачальнику Мунису, к которому вновь был вынужден обратиться, хотя ранее сам же изгнал его из столицы. (6) Таким образом, пальма первенства в решении государственных дел вновь перешла армии. Теперь от нее зависело, кто займет должность везира и тюрокский элемент подтвердил свое доминирование во дворце халифа, в государственных и военных структурах.

Став полновластным хозяином столицы, а значит и во дворце халифа, после возвращения, эмир Мунис расправился со своими соперниками, отдаляя от государственных дел высших чиновников, вплоть до везиров, и не удостоивал внимания даже приказы самого халифа ал-Муктадыра. К тому же Мунис успешно защищал от карматских набегов столицу.

Источники сообщают, что в этот период в Багдаде была учреждена должность шихна (начальник гарнизона, военный губернатор-авт.) и им стал тюрок Вазук Абу Мансур. Он одновременно являлся начальником городской полиции и в его подчинении на-

ходились до 14 тыс.военных.(7) Шихна должен был следить за порядком в столице, не допускать волнений, разбоев и грабежей, защищать жителей. Ему предписывалось оказывать всяческую помощь главнокомандующему в военных делах, так как шихна считался его подчиненным.

Следующий год стал успешным для Муниса, сумевшего преодолеть сопротивление придворных и добиться назначения Али ибн Исы везиром как раз перед большим наступлением карматов на Багдад в 927 году. Казалось, что столица падет, но опасность была успешно ликвидирована Мунисом. Ему помогли Хамданиды.

В 929 году Мунис принял тайное участие в дворцовом перевороте и заговоре против ал-Муктадира, поводом к которому послужило отстранение с должности близкого к нему везира Али ибн Исы. В течение нескольких дней на троне просидел брат халифа, но ал-Муктадир при помощи близких себе военных частей вернул себе престол.(8) Хотя участие Муниса в этих событиях не было доказано, тем не менее, халиф вновь удалил его из столицы в Мосул, то есть фактически в ссылку.

В 932 году Мунис выступил уже открыто, и вновь пытался низвергнуть ал-Муктадира. На этот раз удача сопутствовала опальному военачальнику. Он направился в Багдад во главе армии из Мосула. Часть тюрок отказалась поддерживать мятежника и была готова защищать халифа. Однако этого оказалось недостаточно, так как получившее известие о приближении Муниса, войско Багдада потребовало свое жалование и взбунтовалось. Халиф выдал огромные суммы, но, как пишет современник, «они не насытились» (9) и не стали мешать продвижению армии Муниса к столице. Таким образом, недостаток средств для выплаты содержания армии и неумение халифа ладить с ней привели к тому, что ряды его сторонников рассеялись.

Мунис приблизился уже к воротам Шамсийя у стен Багдада. Напуганный халиф и его сторонники решили бежать в провинцию Васит. Но его отговорил Мухаммад ибн Йакут и постарался вселить в него уверенность, говоря, что как только он выйдет к народу, тот сплотится вокруг халифа. Несмотря на сомнения, ал-

Муктадир вышел на поле брани, но стал на холме вдали от войска. Так и не решившись начать сражение с Мунисом, он повернул назад. Однако халифа задержали берберы и мавританцы. Один из них ударил ал-Муктадира мечом в плечо, и когда тот упал, остальные стали добивать его. Отрезали голову, проклиная халифа.(10)

Как и прежде, убийство халифа стало сигналом к беспорядкам и анархии. Однако, как свидетельствуют события, тюркские военные лидеры никогда не стремились ликвидировать власть халифов или заменить правящую династию. Суть политической интриги, связанная с армией и тюрками, была в другом. Для них удобнее и важнее было управлять халифами и иметь доступ к доходам казны. Все это позволяло обеспечить потребности армии в обмен на лояльность и поддержку правящей династии.

Мунис победно вступил в столицу. Он хотел посадить на трон молодого и набожного Валада Абу Ахмада, не причастного к убийству своего предшественника. Но влиятельный Абу Йакуб Исхаг ибн Исмаил из знатного шиитского рода ан-Наубахти не согласился, сказав: « Довольно нам халифа, за которого правят мать, тети и слуги. Государству нужен человек, который сам способен принимать решения» (11) .Мунис возражал, но затем дал согласие на кандидатуру сына ал-Мутадида Мухаммада, отметив, что тот «злостный, злонамеренный, но не хитрый».(12) Так брат ал-Муктадира был провозглашен халифом под именем ал-Кахир (932-934).

Таким образом, в очередной раз в истории халифата тюркская армия решила судьбу трона и венценосца. Однако новый халиф имел собственные намерения, был довольно энергичным, но уже с первых дней правления столкнулся серьезными трудностями.

Одной из его проблем стала нейтрализация сторонников убитого халифа. Большая их часть сосредоточилась в Южном Ираке и Ахване. Во главе них был род Бариди. Они опирались на поддержку некоторых военных отрядов, но вскоре создали свои воинские части и установили власть над указанными территориями.(13)

Не имея достаточного военного опыта, Бариди оказались рачительными хозяевами и сумели восстановить экономику подвластных территорий. При сложившейся в Халифате политической ситуации, когда противоборствующие стороны испытывали острую финансовую нужду, деятельность Бариди имела большое значение. Они сумели укрепить позиции владельцев Южного Ирака и подготовили появление династии Буидов, правившей в 932-1062 гг. в Фарсе, Хузистане, Кирмане, ал-Джибале, Рее и Ираке.

Сам же Мунис и его сторонники из числа высшего чиновничества надеялись, что сохранили за собой монополию военной власти и обеспечили контроль над доходами казны. Однако уже вскоре они были обеспокоены тем, что халиф, которого они возвели на престол, за их спиной ведет переговоры с Мухаммадом ибн Йакутом и другими членами враждебной придворной группировки.(14). Позиции Муниса оказались под угрозой, и на военном совете было решено свергнуть ал-Кахира, но заговорщики не оценили способностей нового халифа.

Так, Мунис приказал обыскивать всех, кто входил во дворец, и увести из него тех, кто содержался под стражей. Ал-Кахир, заподозрив неладное и зная, что опорой Муниса являлись воины, ранее служившие Саджитам (889/90-930) —наместникам Азербайджана, пообещал их предводителю ибн Мукле свое покровительство и поддержку. В обмен халиф просил его быть в курсе событий в окружении Муниса.

В результате, часть подчиненных ибн Муклы выразила желание служить ал-Кахиру и перебежала к нему. Халиф разместил их в своем дворце. Так ему удалось предотвратить покушение на себя, арестовать заговорщиков и казнить многих из них. Даже Мунис, несмотря на его сильные позиции в армии, был арестован. Как отметили источники, его зарезали «подобно овце»(15).

Однако произошедшие события усугубили проблемы Халифата, ал-Кахир оказался не в состоянии найти себе сторонников, популярных и влиятельных в армии, чтобы они заменили Муниса. Сильный и жестокий характер халифа не вызывал к не-

му доверия военачальников. К тому же армия была недовольна действиями ал-Кахира. И это недовольство нарастало.

Все, кто помогал халифу, опомнились и рассказали. Неизбежен был новый заговор. И его организовал ибн Мукла (ум.в 940 г.), который был везиром до неудачной попытки дворцового переворота Муниса. Начались переговоры с военачальниками, которых призывали выступить против халифа. Соглашение было достигнуто, и ворвавшиеся во дворец заговорщики схватили ал-Кахира и ослепили.(16)

Армия поддержала одного из сыновей ал-Муктадира-Абу Аббаса Ахмада, ставшего халифом под именем ар-Ради (934-940).

Уже при нем, в 936 году другой военачальник тюрк Ибн Раиг в году возглавил администрацию Халифата в качестве амир ал-умара (17), должности специально учрежденной для главного военачальника.

Заметим, что после периода анархии, последовавшей к 60-70 гг. IX века, Аббасиды еще имели возможность восстановить свою былую мощь и власть. Но этого не случилось из-за экономических проблем и политических противоречий в Халифате, имевших место уже в первой половине X века в центре государства. Можно предположить, что для такого кризиса имелось немало причин. Во-первых, - сами халифы. Заметим, что ни один из них, начиная с упомянутого ал-Муктадира, не смог добиться союза с тюрками-военными. Армия оказалась изолированной от дворца.

Во-вторых, изменилась структура армии. В конце так называемого «самаррского периода» (80-90 гг. IX) большинство военачальников были опорой династии. Мунис ат-Турки, о котором шла речь, был последним из военачальников, служивших верой и правдой Аббасидской династии. Пришедшие же после него тюркские военачальники – и упомянутый Ибн Раиг, и сменившие его Баджкам и Тузун со своими воинами, недавно прибывшие в Халифат с востока, мыслили уже по-иному.

Там, на Востоке они контактировали с Мардавиджем, который отвергал Халифат. Поэтому у них не было традиции верности Аббасидов. Вот почему участь этой династии была предопределена в тот момент, когда влиятельный тюркский военачальник

– всесильный амир ал-умара Мухаммад Ибн Раиг расформировал старую багдадскую армию.

Укрепившиеся в период первых Аббасидов и переехавшие с ними в Самарру, тюрки хотели только одного, – чтобы у них было гарантированное жалование и награды. Они не испытывали враждебности к власти, но хотели иметь возможности оберегать свои интересы.

Однако воины начала X века были совершенно иными. Они не зависели от жалования, победы за пределами Халифата стали для них более предпочтительным занятием. Личности, подобные Ибн Раигу, проявляли заинтересованность в проведении собственных преобразований, и по этой причине любые попытки усиления власти халифа вызывали у них враждебную реакцию, ибо могли повредить их амбициозным планам. Таким образом, тюркский монолит оказался расколотым, и это стало началом их конца в определяющих структурах Халифата.

1. Рахматаллах М. Ал-хал ал-иджтимаийя фи-л-Ираг фи гарнейн ас-самин ва-р-раби ал-хижра. Багдад, 1970, с. 75.

2. Ибн Саид. Ас-сафар ар-раби фи китаб ал-магриб фи хал ал-магриб. Лейден, 1899, с. 8.

3. Ибн Джаузи Абд ар-Рахман ибн Али. Ал-мунтазам фи тарих ал-мулук ва-л-умам. т. 4. Хайдарабад, 1374 х. с. 388.

4. Ибн Халлиган Шамс ад-Дин Ахмад. Китаб вафайат ал-айан ва анба аз-заман. Каир, 1948, т. 2. с. 60.

5. Буниатов З. М. Новый источник по истории Азербайджана 9 века. - Известия АН Аз. ССР. № 2, Баку, 1968, с. 113-114.

6. Ибн Халлиган, указ. соч. с. 39.

7. Ас-Саби Абу Хусейн ал-Хилал ибн ал-Мухсин. Китаб тахгиг ал-умара фи тарих ал-вузара. Бейрут, 1904, с. 25.

8. Ибн ал Асир Изаддин Абу Хусейн. Ал-Камил фи-т-тарих. т. 8. Бейрут, 1965-1968, с. 38.

9. Абу-л-Фида Исмаил ибн Али. Таквим ал-булдан. т. 1. Париж, 1840, с. 106.

10.Ибн Мискавейх Абу Али Ахмад. Таджариб ал-умам ва таагиб ал-химама.т.15.Лейден. 1871,с.474.

11.Прозоров С.М. Персидский род Наубахти в Багдаде - Восточные исторические источники и специальные исторические дисциплины- Москва.1994, с 99-108; Ибн ал- Асир, указ.соч., т.8.с.42.

12.Ибн Халлиган, указ.соч. т.2.с.63.

13.Ибн Мискавейх, указ.соч.,т.15,с.508.

14.Ибн ал-Асир,указ.соч.,т.8,с.112.

15.Ибн ал-Асир, указ.соч.т.8,с.115.

16.А.т-Масуди Абу Хасан али ибн Хусайн. Мурудж аз-захаб ва маадин ал-джаухар. Париж 1861-1877.т.8 с.45.

17.Ибн Тагриберди Джамаладдин. Ан-нуджум аз- захира фи мулук Мыср ва-л- Кахира. Каир 1348-1374 х.т.3 с.258; Ибн Касир Иматаддин. Ал -бидайя ва-н- нихайя фи-т-тарих. Мыср 1976 т.10 с.184.

XÜLASƏ

N.Axundova « Türk sarkordəsi Munisin fəaliyyəti və Xilafətin hakimiyyət strukturlarında dəyişikliklər».

Məqələdə X əsrin birinci yarısında Xilafətdə yaranmış böhranlı siyasi və iqtisadi vəziyyət şəraitində türk ordusunun və onun başında dayanan əmirlərin, əsasən Munis ət-Türkinin fəaliyyətindən bəhs edilir. Göstərilir ki, mərkəzi hakimiyyətin qorunub saxlanması Munisin əsas vəzifəsi olmuş, və xəlifələrə təziqlərə baxmayaraq, siyasi hakimiyyətə yiyələnmək məqsədi qarşıya qoyulmamışdır. Ordu başçıları xəlifələrə və xəzinə gəlirlərinə nəzarətlə kiyayətlənir və bunun üçün mərkəzi dövlət strukturlarının qorunub saxlanılmasında daha çox maraqlı olmuşlar. Ancaq Munisin ölümü ilə bu ənənə kəsilir və ortaya başqa meyllər çıxır.

AVROPA BİRLİKLƏRİ HÜQUQUNDA «DÖVLƏTLƏRÜSTLÜLÜK» PRİNSİPİ

İkinci dünya müharibəsindən sonra Avropada bir sıra beynəlxalq təşkilatlar qurulmuşdur. Həmin təşkilatların qurulması əsasən iki məqsəd daşıyırdı. Birinci «dağılmış Avropanı» ayağa qaldırmaq, ikincisi «sovet təhlükəsinə siyasi və hərbi sədd qurmaq».

Bu məqsədlə qurulan təşkilatların (NATO daxil olmaqla) heç biri üzvlərin milli suverenliklərinə «hüquqi» məhdudiyət qoymamışdır. ABŞ və SSRİ kimi iki super gücün «nüfuz dairəsinə» qalan Qərbi Avropa ölkələri Avropa Birliyinin qurucusu olaraq qəbul edilən *Jan Monenin* də qeyd etdiyi kimi istər iqtisadi, istərsə də siyasi güclərini toplayaraq təşkilatlanmalıydılar¹. Təşkilat dövlətlərin bəzi səlahiyyətlərini ona təhvil vermələri ilə öz məqsədlərinə nail ola bilirdi. Bunun üçün «*suverenliyin məhdudlaşdırılması*»na deyil «*suveren səlahiyyətlərin bir hissəsinin təhvil verilməsinə*» ehtiyac vardı². Elə Paris və Roma müqavilələri ilə qurulan *Birlik üzv-dövlətlərdən suveren səlahiyyətləri təhvil alaraq «dövlətlərustü»* xarakter qazanmışdır.

Dövlətlərustlülük qısa tarixə malikdir və II dünya müharibəsindən xüsusən də 1950-ci ildən sonra qurulan Avropa Birlikləri ilə inkişaf etmişdir. Bəzi hüquqşünaslar «dövlətlərustlüyü» AB-nin əsas ünsürü hesab edirlər. «Güclü və mərkəziyyətçi Avropa ancaq üzv-dövlətlərin milli kimlikləri kənara qoyula bilərənsə qurula bilər, hətta federal «quruluşa» ancaq bu yolla nail olmaq olar». Burada beynəlxalq təşkilatla dövlət oxşar mənada işlənilir³.

Dövlətlərustlülük Avropa Birliklərinin qurulması ilə beynəlxalq münasibətlərə «kəskin şəkildə» gətirilmiş bir yenilikdir. Birlikdə hüquq normalarının yekdilliklə deyil «səs çoxluğu» ilə qəbul edən orqanların olması və bu şəkildə qəbul olunmuş normaların üzv-dövlətlərin milli hüquqlarına birbaşa təsir etməsi dövlətlərustlülük məfhumunun fərqləndirici xüsusiyyətləri olaraq qarşımıza çıxır.

Bu yeni hüquq məfhumu, «səlahiyyət müddətinin, hətta milli suverenliyin qismən Birlik orqanlarına verilməsini» tələb edir⁴. İstər səlahiyyət müddəti şəklində olsun, istərsə də daha irəli gedərək milli suverenliyin bir hissəsinin Birliyə verilməsi olsun, hər iki halda bir «asilhliq» mövcuddur. Bu asılılıq üç şəkildə ortaya çıxır:

- 1- Bir üzv-dövlət, fiziki və ya hüquqi şəxs kimi müqavilə şərtlərinə riayət etmək məcburiyyətindədir.
- 2- Bir üzv-dövlət üçün Birliyin səlahiyyətli orqanlarının qəbul etdiyi normaları eyni şəkildə qəbul edib tətbiq etmək məcburidir.
- 3- Bir üzv-dövlət bəzən qərar vermək səlahiyyətini özündə saxlamaqla yanaşı, bu səlahiyyətdən Birliyin nəzarəti altında istifadə etməkdədir.

Yuxarıda da göstərdiyimiz kimi AB-nin qurulması ilə beynəlxalq münasibətlərdə ortaya çıxan «dövlətlərustü təşkilat»a elə Birliklərin hüquqi təbiətindən çıxış edərək aşağıdakı kimi tərif etmək olar:

Dövlətlərustü təşkilat; bir müqavilə ilə qurulan, üzv-dövlətlərin suveren səlahiyyətlərinin bir hissəsini verdiyi, səs çoxluğu ilə üzv-dövlətlərin milli hüquqlarında birbaşa və ya dolaylı yolla tətbiq olunan və huquqi nəticələr yaradan məcburi hüquq normaları qəbul edən bir qurumdur.

Bu tərifdən irəli gələn aşağıdakı ünsürləri sadalamaq olar:

1. Dövlətlərustü təşkilat bir müqavilə ilə qurulur
2. Üzv-dövlətlər milli suverenliklərinin bir hissəsini qurumun səlahiyyətli orqanlarına verirlər
3. Qurum hüquq normalarını səs çoxluğu ilə qəbul edə bilər
4. Qəbul olunan normalar üzv-dövlətlər üçün birbaşa və ya dolaylı yolla məcburi xarakter daşıyır
5. Qəbul olunan hüquq normaları üzv-dövlətlərin milli hüquqlarında birbaşa və ya dolaylı yolla tətbiq olunur və hüquqi nəticələr yaradır.

Yuxarıda da göstəriləndiyi kimi «dövlətlərustülük məfhumu» beynəlxalq hüququn klassik ünsürlərindən olan «suverenliyin» müəyyən mənada tərki edilməsi ilə ortaya çıxır. Göründüyü kimi dövlətlərustülük məfhumu ilə suverenlik məfhumu arasında sıx

əlaqə vardır. Bunu nəzərə alaraq AB-nin dövlətlərustülük xassəsinə incələmədən əvvəl klassik suverenlik məfhumunu təhlil etmək lüzumlu olardı.

Etimoloji baxımdan «suverenlik» latınca üstün və ya üstünlük mənasına gəlir. Klassik nəzəriyyə suverenliyə «dövlət olmağın statik ünsürü» kimi tərif verir⁵. Suverenlik məfhumuna iki ünsür daxildir. Bunlardan birincisi «mənfi» (heç bir şeydən asılı olmamaq), ikincisi isə «müsbət» (hər şeyə məcbur etmə) ünsürləridir. Ədəbiyyatlarda suverenliyə bir çox tərif verilmişdir⁶. Bu təriflərin hamısında olan ümumi xüsusiyyət suverenlik məfhumunun «eyni səviyyədə və ya daha üst səviyyədə» hər hansı başqa güc tanınamasıdır. *Eyzmeyn* suverenliyə «tənzimlədiyi və ya yönəldiyi münasibətlərdə eyni səviyyədə və ya daha üstün bir gücə bağlı olmayan nüfuz» kimi tərif verir. Yəni *Eyzmeynə* görə suveren səlahiyyət «qərar vermə, istədiyi kimi hüquq normasını qəbul etmə, və bu normaları tətbiq etmə səlahiyyəti»dir⁷. *Malberqə* görə suverenlik «səlahiyyətin üst səviyyədə istifadə şəkli»dir. Bu mənada suverenliyin bir-birindən ayrılmaz iki cəhəti var; «xarici suverenlik – daxili suverenlik». Xarici suverenliyə görə dövlət heç bir başqa dövlətdən asılı deyil. Bu mənada suverenlik «müstəqillik»lə eyni mənada işlədilir. Daxili suverenlik məfhumu isə dövlətin təbəçiliyində olan fiziki və hüquqi şəxslərə və qruplara qarşı «daha üstün səlahiyyətlərə malik olması» kimi başa düşülür⁸. Məşhur fransız hüquqşünası *Leon Dyugi* suverenliyə «üstün məcbureddici səlahiyyət» kimi tərif verir⁹.

Bir dövlətin daxilində suverenlik «güclərin ayrılması prinsipi» çərçivəsində qanunvericilik, icra və məhkəmə səlahiyyətləri şəklində üç ayrı orqan tərəfindən həyata keçirilir. Bu səlahiyyətlərdən istifadə olunması hər dövlətin Konstitusiyasında təsbit olunur. İnteqrasiya modelləri baxımından ələ alınıqda suverenliyin bu klassik mənasını get-gedə itirməsinin şahidi oluruq¹⁰. İnteqrasiya məqsədi ilə yaradılan təşkilatların təsis müqavilələrini imzalayan dövlətlər qurulacaq təşkilatın qərar verən orqanlarının lehinə «suveren səlahiyyətlərinin bir qismini güzəştə gedirlər». Burada iki məfhumu bir-birindən ayırmaq lazımdır. Dövlət tərəfindən istifadə olunan səlahiyyətlərin, elə dövlətin «sərbəst iradəsi ilə» məhdudlaşdırılması başqa şeydir; bu səlahiyyətlərin bir qisminin başqa dövlət

və ya təşkilatlara verilməsi başqa şeydir. Hər iki məhumda da «dövlətin sərbəst iradəsi» müəyyənləşdirici ünsür olsa da, suveren səlahiyyətlərin qismən verilməsi bu səlahiyyətlərin məhdudlaşdırılmasına nisbətən «dövlətin beynəlxalq məsuliyyəti» baxımından daha əhəmiyyətli nəticələr yaradır.

¹ Monnet C., Les Etats-Unis de l'Europe ont Commence, Paris, 1955, s. 27.

² Yenə orada, s. 28.

³ Constantinesco V., Competences et Pouvoirs dans les Communautes Europeennes, LGDC, Paris, 1974, s. 56; Bax: Arsava F., göstərilən əsəri, s. 11; Cartou L., "Evolution des Relations Internationales", in Melanges en l'Honneur du Montagne de la Roque, fac. De droit de Toulouse, 1986, s. 1; Pazarcı H., "Uluslararası Hukuk Açısından Otuzuncu Yılında AT", İKV dergisi, No: 49, İstanbul, 1987, s. 27; Rigaux F., "La Nature Curidique des Communautes", in les Nouvelles, ed. Larcier, Bruxelles, 1969, s. 29; Wigny P., "L'Europe Politique", in les Nouvelles, ed. Larcier, Bruxelles, 1969, s. 101; Zurcher A.C., The Struggle to Unite Europe, New York University Press, 1958, s. 72.

⁴ Schuman R., "Discours Prononce devant l'Assemblée du Conseil de l'Europe, session d'Aout, RCE, vol. VI, Paris, 1950, s. 665; Bax: Lagrange M., "La Cour de Custice des Communautes Europeennes du Plan Schuman a l'Union Eoropeenne", idid., s. 127; Reuter R., "Aux Origines du Plan Schuman", in MFD, ed. Labor, Bruxelles, 1979, s. 65.

⁵ Pelliqrino C.R., Construcere le Marche Commun Latino-American et supranationalite, pub. Eurora İnstitut, No 55, Saarbrucken, 1985, s. 5.

⁶ Bax: Özman A., «Devletlerin Egemenliđi ve Milletlerarası Teşekküller», AÜHFĐ, cild. XXI, 1964, s. 1.

⁷ Eismein, Cubertafond B., "Souverainete en Crise?", RDP, No: 1, Paris, 1989, s. 1274.

⁸ Yenə orada, s. 1275

⁹ Yenə orada.

¹⁰ Isoart P., "Souverainete Etatique et Relations Internationales", in la Souverainete au XX eme Siecle, ed. Armand Colin, Paris, 1971, s.22.

НОВОЕ АДМИНИСТРАТИВНОЕ ДЕЛЕНИЕ И ПОЛОЖЕНИЕ НАСЕЛЕНИЯ В БОРЧАЛИНСКОМ РЕГИОНЕ ПОСЛЕ ПРИСОЕДИНЕНИЯ ЕГО К ГРУЗИИ В XVIII И XIX вв.

В 1736 году по прихоти НаDIR шаха Афшара Борчалинские земли были переданы под контроль царей Картли-Кахетии, после чего здесь было создано полунезависимое феодальное владение под названием «Борчалинский султанат».

Позже правительства Грузии в разные периоды истории ликвидируют Борчалинский султанат и вместо него эти земли были названы Борчалинским уездом. В XIX веке территория Борчалинского уезда была сокращена в пользу других грузинских уездов и он был переименован в административную единицу под названием Борчалинская дистанция. А уже в советское время Борчалинская дистанция была разделена на районы, в результате чего зоны Гараязы и Карачёп были отторгнуты от Борчалов окончательно¹.

По сведениям грузинского историка Вахушти границы Борчалы в XVIII в. были представлены таким образом: Северная граница начиналась с горы Чарели (Бакулианис Мта²), по границе Горийского и Тифлисского уездов, затем вверх по течению р.Куры.

Восточная граница начиналась в Тифлисском уезде, на границе Казахского и Борчалинского уездов по р.Актафа до горы Халхалы.

Южная граница начиналась от горы Халхалы, затем по хребту Есаули подходила к границе Карской области и притоков р. Аракса.

Западная граница – начиналась на востоке от Чалдыр – Гел (Палакацио)³ на границе Карской и Ардаганской областей, затем на границе Ахалкалакского и Горийского уездов, откуда начиналась северная граница⁴.

Нужно отметить, что сведения Вахушти слишком туманны: «Граница Картли говорит он, р. Бердуджи. Начнем описание от-

сюда...Агджа — Кала впервые выстроил Якуб-Хан (Ак-Коюнлинский М.А.) и затем шах Абаз, когда победил царя Георгия...»⁵ Необходимо заметить, что в старину как в других странах, так и в Грузии границами обозначались не реки, а разделяющие из горы. Поэтому когда Вахушти говорит, что граница Картли служит р. Бердуджи, нужно полагать, пишет Яс. Лордкипанидзе, что он подразумевает под этим выражением не русло реки, а бассейн её и её притоков⁶.

«География» царевича Вахушти — весьма известный труд. Его рукописи хранятся в Центральном историческом архиве Грузии. В 1904 г. грузинский текст был переведен на русский язык, историком М. Джанашивили. Вахушти описывает события, происходившие до 1745 года, т.к. он с 1724 г. жил в Москве, а материалы получал от других лиц.

Яс. Лордкипанидзе в своем труде «Нижняя Картли в 1й четверти XVIII в.» указывает, что в начале XVIII в. в бассейне реки Борчалы-чай существовало феодальное владение под названием Байдарский султанат, а выше реки Алгетки тавадство Баратлы⁷. Основным населением которых были конечно же азербайджанские — турки.

Чтобы представить себе, какую территорию занимала провинция Квемо-Картли в 1й четверти XVIII столетия, необходимо вышеуказанные границы сравнить с географической картой издания Русского генерального штаба. Не нужно только забывать то, что в старину границы, как государств и областей, так даже мелких территориальных единиц, шли по естественным линиям, в большинстве случаев по горным хребтам. Поэтому там, где в документах и на картах XVIII столетия неясно, какие пункты обозначены границами — мы на современных картах должны проходить по водораздельным горам и горным хребтам⁸.

Таким образом, пишет Лордкипанидзе, в 1й четверти XVIII столетия Квемо-Картли заключала в себе: 1. Тифлиссский уезд. 2. Весь Борчалинский уезд. 3. Участок западной половины Казахского уезда. 4. Северную часть Александропольского уезда. 5. Северную часть Карской области. 6. Два участка восточной половины Ахалкалакского уезда. 7. Один участок южной половины Горийского уезда⁹.

По нашему мнению эти сведения сильно преувеличены и носят надуманно шовинистский характер. Определить точные границы Борчалинской зоны является нелегкой проблемой. Как указывает азербайджанский историк Джаваншир низменность Бордюю (Борчалинская) находится между Грузией и Арраном¹⁰.

Квемо-Картли (Нижняя Картли) в 1й пол. XVIII в. такое название встречается очень редко. Это название мы нашли только в сигеле 1720 и 1749 годов, но зато в документах упоминается «Земо-Картли» (Верхняя Картли — геогр. Вахушти и Дастурламали) и «Шида Картли» (Средняя Картли — геогр. Вахушти). Название Квемо-Картли мы встречаем в более поздних документах¹¹.

В провинции Квемо-Картли сравнительно с другими, было значительно больше имений царя и царицы. Этим объясняется, с одной стороны, то обстоятельство, что указанные в «Дастурламали» царские и царицыны селения все почти расположены в этой провинции¹².

После вхождения Грузии в состав России Борчалинский уезд находился в пределах Тифлиссской губернии. И на протяжении своих границ, соприкасался; с севера с Горийскими уездом, с востока — с Тифлиссским и Казахским (Елизаветской губернии), с юга и юга запада — с Александропольским уездом (Ериванской губернии) и с запада — Ахалкалакским и Горийским уездами Тифлиссской губернии, но гористая поверхность его, высокие перевалы и почти полное отсутствие дорог дают возможность населению уезда поддерживать деятельные коммерческие сношения только с Тифлиссским и Александропольским уездами — пишет автор XIX в. Аргутинский — Долгоруков¹³. Юго-восточная часть Тифлиссской губернии, взволнованная горами Сомхетскими, Безобдальскими и другими отрогами Малого Кавказа, занята последним уездом Тифлиссской губернии — Борчалинским; названный уезд представляет плоскогорье, окаймленное с севера, юга и запада хребтами и в средней своей части наполненное отрогами отделившейся от них цепи гор, постепенно понижающихся на восток к берегу р. Куры. Почти все население уезда сгруппировано на Цалкинской, Лорийской и Борчалинской равнинах, которые разграничены Сомхетскими горами. Наиболее низменное по-

ложение занимает равнина Борчалинская (абсолютная высота едва достигает 1100м), наиболее возвышенное – Цалкинская; степь же Лорийская имеет тоже довольно возвышенное положение (средняя абсолютная высота 1700 м.) и только на 300 м. ниже Цалки. Три поименованных равнины занимают в общей сложности 1190 кв. верст; остальное пространство Борчалинского уезда, в 4224, кв. верст, занято горами, ущельями рек, горными террасами и лесами. Заслуживают упоминания также долина Башкичетская, занимающая весь северный склон горы Лока, и земли вверх по реке Машавер, а также на север до речки Чочиян и долина Гомаретская, составляющая переходную ступень от Башкичетской долины к суровой Цалке¹⁴.

Один из авторов XIX в. изучавший Борчалинские земли пишет, Борчалинский уезд, занимающий юго-восточную часть Тифлисской губернии, заключен в пределы 41°48' и 40°46'с.ш. и 61°20' и 62°47' в.д. Уезд этот по размерам своим должен быть отнесен к числу самых больших в Тифлисской губернии. Площадь, занимаемая уездом, представляется в виде неправильного обруба, вытянутого сперва с севера на юг, а затем с запада на восток. Наиболее северная часть, Цалкинская горная равнина, имеет вид почти правильного прямоугольного, окаймленного со всех сторон высокими отрогами и самими хребтами Арджеванских и Мокрых гор. Средняя и южная части уезда резко разделяются на два района – Лорийскую равнину и Борчалинскую низменность, представляющие значительные отличия как по характеру своей топографии, так и по условиям культурной деятельности населения.

Самым Северным пунктом является гора Джам-джам (41°48'с.ш.) принадлежащая к цепи Арджеванских или Триалетских гор. Эти последние представляют естественную северную границу уезда.

Восточная граница, начинающаяся от горы Мзись-Цхвири, направляется сначала на юг, а затем отклоняясь на восток и пересекая реку Алгетку и Желтую гору, через Яйло, Гелли – даг, Халек, в направлении на юго-запад доходит до немецкой колонии Александргильф и поворачивает на восток, юг и опять на восток, вдоль течения реки Храм, притока реки Куры. От впадения реки Храм в Куру граница покидает Тифлисскую губернию и идет

вдоль Казахского уезда, Елизаветпольской губернии. От Цак-Кара начинается уже западная граница уезда, отделяющая Борчалинский уезд от Александропольского, Эриванской губернии.

Таким образом, значительная часть Борчалинского уезда окружена естественными границами, то в виде сплошных горных хребтов, то в виде более или менее высоких отрогов их и только части северной и восточной границ спускаются в низменность, протягиваясь вдоль течения Куры и притока её Храма¹⁵.

В климатическом отношении Борчалинский уезд можно разделить на три части на низменную, Борчалинскую, предгорную – Лорийскую и Цалкинскую равнины и на горную полосу летних пастбищ.

Борчалинская низменность отделенная от Караязской степи рекою Курою, по климату своему ближе всего подходит к г. Тифлису. Зима здесь не суровая, снег не лежит более 1-2 дней и быстро стает. Как местность более открытая, низменность эта подвергается действию постоянных ветров. Лето сухое и очень жаркое, весна ветреная, а осень как и в Тифлисе является лучшей порой года. В низменности с успехом произрастают виноград, всевозможные фрукты, табак, пшеница, ячмень и чалтык. Здесь же расположены бостаны, снабжающие Тифлис огурцами, арбузами и дынями.

В предгорной же части Борчалинского уезда климат – влажный, зима – суровая. Частные градобития являются здесь истинным бичом, местного населения и в свое время обратили внимание на себя академика Абиха, который посвятил граду Триалетии даже целое сочинение. Почва почти повсеместно состоит из толстого слоя чернозема, покрытого либо луговой растительностью, либо хлебами местных греков и армян, с любовью предающихся земледелию. Вся равнина совершенно безлесна¹⁶.

В книге вышедшей в XIX в. в России под названием «За Русское владычество на Кавказе» указывается, что на Борчалинской равнине, в зоне Демирчигасанлы и на равнинах Байдар и Муганлы летом климат жаркий и нездоровый. В зоне Башкечида климат немного мягче. А в зоне Залги и предгорных районах, даже летом, несмотря на то, что эти районы находятся на равнинных территориях, климат прохладный и здоровый¹⁷.

Во второй половине XIX века Борчалинский уезд Тифлисской губернии, был переименован в Борчалинскую дистанцию. В результате чего его территория была урезана. Северная граница Борчалинской дистанции проходила по южным рубежам Тифлисского и Горийского уездов, на востоке Борчалинская дистанция граничила с Сигнахской и Казахской дистанциями. На юге граничила с Пембаком и Шурагелом. А на западе Борчалинская дистанция граничила с принадлежавшими Турции Карским и Ахалцихским пашалыками. Территория дистанции составляла около 8 тыс. верст¹⁸ (1 верста равна 1.06 км. М.А).

Северная западная и южная части дистанции были заняты высокими горами, сплошь покрытыми лесами. А восточная её часть состояла из равнин, на которых было очень много холмов.

Горные цепи Борчалинской зоны доходили до горы Арарат (Агры-даг) и у них не было общего названия. Но та часть гор, которая доходила через Леджбеддинскую зону до Красного моста носила название Бабекер. Бабакерские горы были совершенно бесплодны, кое-где покрыты редкими лесами. Отроги этих гор были богаты медью, серебром и ртутью.

Через Борчалинскую зону проходит несколько равнин. 1. Равнина Залга, находящаяся у одноименной впадины. На этой равнине расположено семь небольших озер, а также протекает река Залга, воды которой применяются для земледелия. 2. Борчалинская равнина, через которую протекают реки Храм (по грузински Ксио) и Дебедчай, который так же важен для орошения. 3. Байдарская равнина, на которой расположено очень много населенных пунктов. 4. Равнина Муганлы. 5. Равнина Демирчиганлы. 6. Равнина Техле, граничащая с Тифлисским уездом на которой очень много оврагов¹⁹.

Как нам известно, территория Борчалинских земель постоянно урезалась. В настоящее время 2/3 территории Борчалинских земель занимают горы выше 500 метров и предгорная зона. А 1/3 территории приходится на равнинные зоны. Самая большая из этих равнин Борчалинская, которую иногда называют низменностью. Борчалинская равнина занимает обширные территории между Азербайджаном, Грузией и Арменией. Здесь сосредоточено около 70 населенных пунктов²⁰.

Таким образом можно сказать, что в настоящее время Борчалинские земли, включающие в себя горные цепи и равнинные территории начинающиеся от отрогов Большого Кавказа доходят до горной цепи Малого Кавказа на границе с Турцией и включают в себя горные цепи Триаleti и Джавахети. Общая площадь земель около 10 тыс. квадратных км²¹.

Борчалинские земли всегда занимали и занимают важное стратегическое положение между Азербайджаном, Грузией и Турцией.

Как нам известно, на территории Борчалинских земель с древнейших времен проживало большое количество тюркоговорящего населения. Ниже мы хотим привести некоторые сведения из грузинских и российских источников, касательно населенных пунктов существовавших на территории Борчалинских земель в XVIII в. т.е. к моменту вхождения этих земель в состав Грузии, где проживало тюркское население, т.е. азербайджанцы. Хотя нужно подчеркнуть, что некоторые факты в этих источниках рассматриваются с шовинистической точки зрения, чтобы принизить роль тюркского населения в регионе. Например, в географии Вахушти имеются два сведения, о том когда поселились кочующие народы (ели) в Квемо Картли (Борчалах). «Когда победил шах – Абаз царя Георгия, привел ели Борчало, поселил здесь и потому (местность) называется Борчало»²². Это сведение относится к первому десятилетию XVIII столетия и здесь прослеживается, если мягко сказать, преувеличение того факта, что при шахе Аббасе I сюда было переселено некоторое количество азербайджанцев из Южного Азербайджана. А также заметим, что все население Борчалинских земель называется «кочующие народы». Хотя известно, что население региона на протяжении тысячелетия вело оседлый образ жизни занимаясь земледелием и скотоводством.

Во 2-й цитате говорится «Ниже Нахидури по обоим берегам Кциа живут ели магометане, обложенные царскими податями и воинскою повинностью, Байдарского султана поставил шах Сефи от Алаваара вплоть до Надждадина и Еклесиа - Назарасопели»²³.

В 1-й четверти XVIII столетия Сардаром (командующим войсками) Сабаратиано (оно же Квемо -Картли) в течение не-

колько лет был Вахушти Батонишвили (царевич), который по поручениям царя и царицы и при участии мдивани (государственного секретаря) – Гиви Туманишвили произвел перепись района Мецинаве Дроша (передовой армии), наибольшей части Квемо – Картли. Эта перепись дошла до нас²⁴.

По переписи 1721 г. в Квемо-Картли входили следующие округа: Алгети, Банбаки, Берлуджи, Дбаниси – Хеоба, Триалети, Мткврисгагма с северной его частью Караиа (Караязи), Сквирети, Сомхити, Ташири с районом Лори, Кциис-Хеоба, Каикули, Карабулаги²⁵.

Здесь можно подчеркнуть, что здесь нет многих населенных пунктов входящих в Борчалинскую зону, по нашему мнению это еще раз подтверждает то, что Борчалинские земли вошли в состав Грузии после этой переписи (1721 г.), т.е. после коронации Надир шаха на Мугани.

К географии Вахушти приложены списки деревень и «оба» Картли и Кахсти. Списки имеют общую нумерацию, по которой в Квемо-Картли обозначены 682 деревни, но «оба» (татарские поселения) нумерации не имеют (ниже нумерация наша).

В географии Вахушти очень мало сведений относительно населенных мест «ели» (кочующие племена). Списки изданы впервые в 1935 г. в труде Яс.Лордкинанидзе.

На картах и в списках селений Вахушти поселения ели обозначены под названием оба. Здесь не ясно, чему больше оно соответствует, всему табуна (кёч) или какой-либо части его. По сведениям Дастурламали население ели проживало в 76 табунах. В это число не входили ели округов Берлуджи и Банбаки²⁶. Ниже приводим списки деревень и прочих населенных мест Квемо-Картли, которые приложены к географии Грузии царевича Бахушти.

Здесь мы приводим названия населенных пунктов, где проживало тюркское население.

1. Алагачи –оба-20	24. Азбулахи
2. Учкисла	25. Джанбагча
3. Ахтала	26. Тахил битмази
4. Курткала	27. Дели Кулиджани
5. Казан-гунбати –2	28. Джанбагча

6. Оскипара.	29. Карабулахи
7. Молис-оба –1	30. Кара Килисиа
8. Акташи	31. Казанчи
9. Шулавери	32. Палчухлу
10. Мисхана	33. Дерзис оглис сопели
11. Тетрисопели	34. Насиблу оба
12. Отурбулахи	35. Мола Абдулас сопели
13. Бестис сопели	36. Топракала
14. Кырх булахи	37. Ашугас сопели
15. Мирасан Дургана оба -2	38. Мисхана
16. Дол бандлу	39. Мола Масхудис сопели
17. Болнис –3	40. Надждадини оба
18. Сулейманас сопели.	41. Сарвани оба
19. Дарбаз –тала	42. Алавари оба
20. Тала	43. Марнеули
21. Каракала	44. Амирхаслу оба
22. Чалаблу оба	45. Демурчигасанлу оба
23. Молла Касулис сопели	46. Саганлуги оба ²⁷ .

По географии Вахушти вниз по течению Куры живут ели Демирчи-Асанлу, богатые скотом. Там значились:

1. Юзбашис – 1 табун ели, 376 дымов, (т.е. семей, или домов).
2. Шаранадинас – 1 табун ели, 122 дыма.
3. Мола –Абдула-Касумаси – 1 табун ели тархани, 40 дымов.
4. Асанлу Мола Мамадаси –1 табун ели тархани, 10 дымов.
5. Дарбаз –оглы –Халилас – 1 табун ели, где значились 120 дымов ели тархани²⁸.

В первой четверти XVIII столетия в списке деревень Квемо-Картли царевича Вахушти также значатся такие населенные пункты как-Али оглы –Мамадас табун ели тархани. Алиханас-сопели –в Каикули, на левой стороне устья р. Каикулис –Цкали, на юг Тикматаши и на сев.-зап. Сакас –сопели. Амир-Амадлу –поселение ели. Там проживали: 1 табун Пирмамада –80 дымов ели. 1 табун его же –5 дымов ели тархани. 1 табун –Мола –Исмаила –5 дымов ели тархани. Амир-Хаслу, поселение ели-в Алгети, на зап. Чалаблу, на юго-восток Багратиса. Здесь значится

1 табун Молла Абдулашвили и Кади-Мола, 98 дымов ели.

А в округе Алгети: Багратиса –2 оба, Сакалгутни-2 оба, Саганлуги –1 оба, без названия 2 оба, Гвинчроби –4 оба.

В округе Кциис –Хеоба: Байдари (на Каналах) –7 оба, Султнис оба –21 оба.

В округе Мтквоис-Гагма: Лочинис-Хеви –1 оба.

В округе Сомхити: Алагачи –20 оба, Молис-оба –1 оба, Кулареби-6 оба. Всего 67 оба.

В поселение Капанакчи входили:

1. Аджи-Алиа, 1 табун 14 дымов ели.
2. Аджи-Мамада, 1 табун 18 дымов ели.
3. Аджи-Шепи, 1 табун 45 дымов ели.
4. Пата, 1 табун 68 дымов ели.
5. Пата, 1 табун 8 дымов ели Заргари.
6. 1 Джапара, 1 табун 44 дымов ели.

В поселение Вели-хан оглы находился Вели-табун ели значится 1 табун, 20 дымов ели тархани.

В округе Аидарбегис-Хеоба находится одна устроенная деревня с тюркским населением Курт-Кала, где моуравом был Азиз-оглы Мамадасшвили.

В Иашол-Бош -оглы находится Амадас-табун ели, где значится 5 дымов ели тархани. В Ибреим-Халил-оглы с братьями – 30 дымов и т.д.²⁹

Невнесенные же в Дагтурмали населения ели Банбаки – Бердуджи объясняется тем, что эти округа составляли отдельное ханство и его перепись, очевидно производилась отдельно как от переписи царства, так и от переписи ели, проживающих в Картли.³⁰

Там, где было больше царских и царицыных имений, т.е. как уже указывалось выше, именно в Квемо-Картли, было больше установок сбора податей с населения.

Нужно отметить, что наименование деревень изучаемого нами региона в разных источниках неодинаково. Нередко у одного и того же автора в одном сочинении деревня носит одно название, в другом-другое. Есть случаи, что даже в одном и том же сочинении деревня носит в разных местах разные названия. Для уяснения такой ситуации мы приводим несколько примеров.

Сел. Бузургбулахи –Бузчай.
Дарбази-Дарбазтала.
Казанчи-Казан-Гунбати.
Мола Кишлагги –Кишлари.
Оскиричас-сопели –Оскипара
Караджлу –Сараджлу.
Карманлу –Парманлу.
Амирхасанлу –Амирхаслу.
Гулабаба-Гула –сопели.
Долбанди –Добандлу.
Каракиглиси –Каракилиса.
Мугалу-Муганлу.
Хоша Герма-Коша-Герма.
Шихчобани –Чоччобани, и др.

Этот факт подчеркивает в своей «географии» и Вахушти Багратиони – «несколько» деревень Квемо-Картли носят одно и то же название. Например, Абано называется три деревни, Акопас сопели – две деревни, Дарбази -четыре деревни» -пишет он.

- 4000 Хр. Есть город Тбилиси и в нем обитают православные грузины, католики, армяне и татары – четыре тысячи дымов.
- 1000 Хр. Есть татары, Демирчу – Асаклу один султанат, и их племена составят тысячу дымов; многие из тамошних рассеялись, ушли в другие края и живут там хизанами.
- 200 Хр. Есть Бандар один султанат, многие рассеялись по другим краям, а наличествующих теперь двести дымов.
- 2560 Хр. Есть Борчали и Памбакское ущелье – целое ханство. Из тамошних людей многие рассеялись по другим волостям, а ныне налицо две тысячи пятьсот шестьдесят дымов, вместе с армянами.
- 3500 Хр. Есть Казахи – целое ханство и многие из тамошних людей рассеяны по другим краям, а сегодня налицо татар три тысячи пятьсот дымов.³¹

В географии Вахушти упоминается три деревни под названием Болниси. 1. Болниси-Земо, где проживало 17 податных и 2 богано. 2. Болниси-Квемо – здесь числилось 70 дымов. 3. Болни-

си-Шуа –56 податных и 36 богано. Они уплачивали персидский налог по 3 тумани.

Селение Коша-Килиса – по переписи 1721 г. находилась в округе Ташири и по словам царевны Дареджан эту деревню ей пожаловал царь Ираклий. Она привела из чужих краев 62 дыма татар (азербайджанцев) и поселила там. Если по переписи 1701/11 г. здесь значатся 1 владелец, 2 подвластных владельца и 27 податных, то по переписи 1721 года значатся 1 владелец, 9 податных, 3 богано и 16 акрили³².

Из демографической ведомости Восточно-грузинского царства, представленной двором Ираклия II, российскому резиденту (Антону Моуравову) читаем.

Цифры по краям этих сведений указывают на количество тюркского населения в этих пунктах.

Таким образом, из выше указанного мы еще раз видим, как Вахушти сам себе противоречит, указывая на то, что шах Аббас переселил в Квемо-Картли «кочующие народы» (т.е. тюркское население). Как можно было переселить такое количество населения и заселить выше указанные населенные пункты.

В XVIII в. большинство эмиров кочевых и полукочевых племен назначались правителями областей с предоставлением им этой же области в виде тиула. Земли тиула фактически поступали во владение знати племен, которая распоряжалась доходами с населения и самими землями.

Шахской власти было трудно контролировать тиуддаров из-за раздробленности государства Сефевидов, отсутствия обще государственного рынка и сколько-нибудь прочных экономических связей между отдельными областями. На протяжении XVIII в. все явственнее становится тенденция правителей тиулов добиться превращения своих владений в наследственные, а иногда и безусловные. В связи с этим при последних сефевидских шахах все чаще возникают мятежи тиуддаров против верховной власти шаха³³.

Крестьяне Картли-Кახетинского царства в XVIII в. платили следующие подати и повинности: 1. Поземельные и подоходные сборы (багбаши, чобанбеги и др.);

2. Сборы и поставки продуктами...;

3. Обязательные приношения (пишкеш и др.).

4. Сборы поголовные и подъёмные (башпулу, джизья...)

5. Повинности в пользу феодалов, государства (черик...).

Во II половине XVIII века в Картли-Кახетии был введен новый государственный налог, т.н. «сурсати» (провиантский), предназначенный для содержания войск. Кроме вышеупомянутого налога, правительство вынуждено было зачастую вводить единовременные налоги, часть из которых, ввиду вечной нужды царской казны в деньгах с течением времени превращались в постоянные.

В работе Г.Мамедова под названием «Tiflis əyalətində mifəssəl dəftəri», указывается что в 1728 году в Борчалинской зоне проживало 4164 налогоплательщика, тюркского происхождения, из них в Баратлинской зоне Борчалинских земель проживало 190 налогоплательщиков, в Байдарской зоне – 1135, в Демирчигасанлинской зоне 1811, в Памбакской зоне – 365, а в Агджакалинской зоне – 663 налогоплательщика³⁴.

Нужно отметить, что в это время существовали некоторые законы по которым часть тархани или (т.е. часть крестьян), которых царь мог освободить от податей. Приблизительно количество их было 776 дымов. Это табуны Алаверди – Мола-оглы, Амир-Амадлу Мола Исмаила, Амир-Амадлу Мола Пирмамада, Анакиз-оглы Аджи – Муса, Арухлу Ахверда, Арухлу Ханмамеда, Брма Годакпри, Демурчи Мола-Абдул – Касума, Дердзи-оглы-Халила, Вели-Хан-оглы-Вели, Иашол-Бош-оглы-Амада, Ибреим-Халил оглы с братьями, Иолчи-оглы-Асана, Мамади-Заргари, Мирза-оглы-Мустафа, Мола-Абдулашвили-Мамада, Мола-Баба-оглы Абдул-Касум, Муганлу Али-оглы Мамада, Наджадини (Набадинлу) Мола-Али, Нури-ага, Сару-Сапунчи Куджур –оглы, Уз-баци, Пирмамада, Капанакчи Аджипеши, Кешалу Коджа, Шавела Пареши, Шаманат –оглы Ахверди, Шарападина –ага, Джаваншири-Шатири-Ибреима, Джеваншири-Шатири-Мамада³⁵ и др.

¹ Məmmədli M. Borçalı mahalı və Qaçğan kəndi. B., 2001, s. 17.

² Названия на картах XVIII в.

³ То же.

⁴ Вахушти Багратиони. История царства грузинского. Тбилиси, 1976, с.190.

⁵ Там же, с. 204

- ⁶ Лордкипанидзе Яс. Нижняя Картия в 1й четв. XVIII столетия, ч. I и II, Тифлис, 1935, с. 393.
- ⁷ Там же. с. 395.
- ⁸ Там же с. 394.
- ⁹ Там же. С. 396.
- ¹⁰ Мəммədov Р. Мəммədли V. Борчалı тарихи демографія гүзгүсүндə. Баки, 2001, с. 14.
- ¹¹ Лордкипанидзе Яс. указ. раб. с. 383.
- ¹² Там же. с. 29.
- ¹³ Аргутинский –Долгоруков А.М. Борчалинский уезд в экономическом и коммерческом отношениях. Тифлис, 1897, с. 14.
- ¹⁴ Вермишев Х.А. Материалы для истории грузино-армянских отношений. С-П, 1904, с.37.
- ¹⁵ Верлишев Х.А. там же. с.37.
- ¹⁶ Аргутинский –Долгорукий А.М. Указ. раб. с.9-14
- ¹⁷ За русское владычество на Кавказе. Тифлис, 1885, с.115.
- ¹⁸ Vahid Ömərli. Borçalı distansiyası. Ş.Məmmədli. «Paralanmış Borçalı» kitabında. Bakı, 1999. s.12.
- ¹⁹ За Русское владычество на Кавказе, с. 67.
- ²⁰ Sarvan M. Ulu Borçalı. Bakı, 1998, s.17.
- ²¹ Məmmədov R. Məmmədli V. Göst. əsər. s.14.
- ²² Вахушти Богратиони. Указ.раб. с. 138.
- ²³ Там же. С. 142
- ²⁴ Лордкипанидзе Яс. Указ. раб. С. 29.
- ²⁵ Там же. с. 383.
- ²⁶ Там же. с. 389.
- ²⁷ Вахушти Багратиони. Указ.раб.с.232.
- ²⁸ Там же, с.240
- ²⁹ Лордкипанидзе Яс. Указ.раб.с.442.
- ³⁰ Там же, с.389.
- ³¹ Межкавказские политические и торговые связи Восточной Грузии., Тбилиси, 1980, с.32.
- ³² Там же. с.453.
- ³³ Арунова М. И Ашрафян К. Государство Надир-шаха Афшара. М., 1958, с. 36.
- ³⁴ Məmmədov R., Məmmədli V. Göst.əsər. s.41.
- ³⁵ Лордкипанидзе Яс. Указ.раб. с.483.

AĞQOYUNLULAR DÖVLƏTİ İLƏ TEYMURİLƏR DÖVLƏTİ ARASINDA İQTİSADİ VƏ MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏR HAQQINDA

Tarixi faktlara əsasən, Əbu Səidin yürüşü dövrü (1467-1469) istisna olunmaqla, Ağqoyunlu dövləti ilə Teymurilər dövləti arasında münasibətlərin əsas etibarilə dinc xarakter daşdığını söyləmək olar. Bu dövlətlər arasında müəyyən diplomatik, ticarət və mədəni əlaqələr mövcud olmuşdur.

Ağqoyunlu dövləti ilə Teymurilər dövləti arasında qarşılıqlı münasibətlər Əbu Səidin məlum yürüşü ilə əlaqədar kəskinləşsə də sonrakı dövrlərdə, xüsusilə Sultan Hüseyn Baykaranın ticarət və mədəniyyətə yüksək qiymət verdiyi dövrdə daha çox dinc xarakter daşımağa başladı.

Beləliklə, Uzun Həsənin hakimiyyətinin əvvəllərində, Əbu Səidin yürüşü dövründə bəhs edilən dövlətlər arasında ticarət və mədəni əlaqələr zəif olmuşdur. Bu faktı əyani olaraq sübut etmək üçün Afanasi Nikitinin məhz həmin illərə aid verdiyi məlumatı misal göstərmək olar. Sultaniyyədən keçən yolların birindən – Sultaniyyə-Savə-Qum - Kaşan İsfahan-Yəzdaxst – Şiraz - Kiş yolundan istifadə etməklə Hörmüzə gələn, oradan da Hindistana gedən Afanasi Nikitin öz ölkəsinə qayıtmağın onun üçün çox çətin olduğunu göstərir. Onun aşağıdakı sözləri XV əsrin 60-cı illərinin sonu -70- ci illərinin əvvəlləri üçün bəhs olunan ərazilərin həqiqi mənzərəsini təsvir etməyə imkan verir; «Hindistandan haraya gedim, Hörmüzə qayıtmaq, oradan isə Xorasana, yol yoxdur, Cağataylara da yol yoxdur. Bəhreynə, Yəzdə də yol yoxdur. Hər yerdə qarışıqlıqdır»¹. Bütün bunlar Uzun Həsənin hakimiyyətinin ilk illərinə aiddir. Tezliklə onun hakimiyyəti bütün keçmiş Qaraqoyunlular dövlətinin ərazisində bərqərar olduqdan, Yədigar Məhəmməd Mirzə ilə bağlı olaraq Sultan Hüseyn Baykara ilə ziddiyyətlər həll edildikdən sonra dövlətlər arasında ticarət əlaqələri bərpa olunmağa başladı. Sultan Yaqubun dövründə Kermanla bağlı hadisələr sona yetdikdən sonra isə bu əlaqələr daha da genişləndi və ədəbi-

mədəni əlaqələr canlanmağa başladı. İki dövlət arasında ticarət əlaqələrinin həyata keçirildiyi, malların mübadilə edildiyi əsas yer Hörmüz idi. Bu zaman Hörmüz Uzun Həsənə xərək verirdi.² Sultan Hüseyn Baykara tərəfindən Təbrizə göndərilən elçilər ticarət əlaqələrinin genişlənməsi ilə bağlı danışıqlar aparılmışdır.

Ağqoyunlu-Teymuri qarşılıqlı münasibətlərindən danışıqlar onlar arasında, xüsusilə Sultan Yaqubun hakimiyyəti dövründə mədəni əlaqələrin əvvəlki dövrlərlə müqayisədə nisbətən yaxşılaşmasını qeyd etmək olar. Ağqoyunlu hökmdarları Uzun Həsən və Sultan Yaqub Təbrizdə, Teymurilər dövlətinin hökmdarı Sultan Hüseyn Baykara Heratda belə əlaqələrə xüsusi diqqət yetirmişlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, Teymurilər dövlətində istər ölkə daxilində, istərsə də onun hüduqlarından kənarında mədəni əlaqələrin genişlənməsində tacik filosof-şairi Əbdürrəhman Caminin və öz-bək şairi Əlişir Nəvainin müstəsna xidmətləri olmuşdur. Hökmdarların siyasətinə müəyyən dərəcədə təsir göstərə bilən hər iki şair, həm də Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Osmanlı hökmdarları ilə yazmış, dini ziddiyyətlərə qarşı çıxaraq, Yaxın və Orta Şərqdə əmin-amanlığın yaradılmasına çağırmışlar. Məhz bu iki şair XV əsrin II yarısında özlərinin ədəbi və ictimai fəaliyyətləri ilə Yaxın və Orta Şərqin müxtəlif xalqları arasında mədəni əlaqələrin genişlənməsinə çalışmış, qonşu ölkələrlə qarşılıqlı təhlükəsizliyə və əmin-namanlığa xüsusi diqqət yetirmişlər. Məhz onların əsərlərində Yaxın və Orta Şərq xalqlarının keçmiş mədəni əlaqələrinə işarə edilmiş, mütərəqqi şairlərin ənənələri davam etdirilmişdir. Cami, Nəvai, Xətibi Nizami Gəncəvini özlərinin böyük ustadı hesab etmiş, onun əsərlərindən faydalanmışlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, XV-XVI əsrlər Azərbaycan-Özbək mədəni əlaqələri filoloji baxımdan əhəmiyyətli dərəcədə tədqiq edilmişdir.³

H. Arashlı yazır: XV əsrdə Orta Asiyada özbək mədəniyyəti çiçəkləndiyi bir dövrlərdə Azərbaycan şairlərinin müəyyən hissəsi Herat şəhərinə köçmüşdür. Lakin XVI əsrdə Səfəvilər dövlətinin təşəkkülü ilə əlaqədar olaraq öz istedadlarına görə Sultan Hüseyn Baykara və Əlişir Nəvai məclislərində təqdir olunan bir çox şairlər Vətənlərinə dönmüşdür.⁴ Vaxtilə Nəvai məclislərində iştirak etmiş şairlərdən Xülqi, Allahi, Ziyayi təxəllüslü şairləri də qeyd edə bilərik.

Qeyd etdiyimiz kimi Cami Qaraqoyunlular sarayı ilə müəyyən əlaqələrə malik olmuşdur. Cahanşah öldürüldükdən sonra Cami Ağqoyunlularla da münasibətləri qoruyub saxlamışdı. Hətta o, Uzun Həsənlə Təbrizdə görüşmüşdür. Caminin Uzun Həsənin oğlu Sultan Yaqubla münasibətləri, xüsusilə yaxşı olmuşdur. Caminin həmin əsərində Sultan Yaqubun qardaşı Yusif bəy də xatırlanır. Şair «Silsilə əz-zəhəb» əsərində də Ağqoyunlularla əlaqələrinə işarə etmişdir.⁵ Sultan Yaqub Camiyə xüsusi qayğı göstərirdi. Şairin əsərlərində, ayrı-ayrı hökmdarlara məktubunda İslam dinində parçalanmanın əleyhinə çağırışlar açıq-aşkar özünü biruzə verir.

Digər Mərkəzi Asiya şairlərindən Əlişir Nəvai və Lütvinin Sultan Yaqub və onun saray şairləri Kişvəri və Həbibli ilə əlaqələri daha geniş olmuşdur.

Əlişir Nəvainin Təbriz sarayında ən çox əlaqə saxladığı şair Kişvəri, sonralar isə Həbibli olmuşdur. Əlişir Nəvainin XVI əsrin əvvəlində Füzuli yaradıcılığına, eləcə də Xətəinin yaradıcılığına müsbət təsiri olmuşdur. Kişvəri ilə Nəvainin ədəbi əlaqələri dövrü Ağqoyunlu dövlətilə Teymurilər dövləti arasında ədəbi-mədəni əlaqələrin ən çox inkişaf etdiyi dövr olmuşdur. Bu dövürdə Sultan Yaqubun və Sultan Hüseyn Baykaranın saray şairləri arasında hökmdarların himayəsi ilə yazışmalar olmuşdur. Təbriz hökmdarına Heratdan hədiyyə olaraq qiymətli əl yazmaları gətirilirdi.

Araşdırmalar göstərir ki, Ağqoyunlu və Teymurilər dövlətinin ərazisində yaşayan öz dövrünün mütərəqqi şairləri zəmanəsinin nöqsanlarını tənqid etmiş, ədalətsizliyə qarşı çıxmış, bir-birilə səsləşən uyğun fikirlər söyləmişlər. Ədəbi əlaqələrə, ölkələr arasında dostluq münasibətlərinə böyük əhəmiyyət verən Əlişir Nəvai yazırdı:

«Əgər dostluq münasibətləri, həmrəylik qələm və mürəkkəb vasitəsilə, məktub və elçilər göndərilməsi vasitəsi ilə möhkəmləndirilsə, o zaman, şübhəsiz, hərtərəfli, möhkəm qarşılıqlı münasibətlər bərqərar olar».

İki dövlət arasında ədəbi-mədəni əlaqələrə aid digər nümunələr də misal göstərmək olar. Hər halda XV əsrin sonunda Ağqoyunlular dövləti ilə Teymurilər dövləti arasındakı iqtisadi-ticarət və ədəbi-mədəni əlaqələr istər bütün XV əsr ərzində, istərsə də sonrakı

XVI əsr ərzində, regionda mövcud olmuş dövlətlər arasındakı qarşılıqlı münasibətlərdən ən əlverişli dövr olmuşdur.

Beləliklə, Ağqoyunlu dövləti ilə Teymurilər dövləti arasında qarşılıqlı münasibətlər, Əbu Səidin Azərbaycana yürüşü dövrü (1468-1469) istisna olunmaqla, əsasən sülh xarakteri daşımışdır.

Bu dövrdə iki dövlət arasında mədəni əlaqələr inkişaf etmiş və bu əlaqələr hər iki dövlətin hökmdarları tərəfindən himayə olunmuşdur.

1. Хождение за три моря Афанасия Никитина. М. 1958. с. 25.
2. Yenə orada. s. 203.
3. Нагиева Дж. М. Навои и Азербайджанская литература XV-XVI вв. Ташкент. 1990. с. 11-19.
4. Arslı H. Böyük Azərbaycan şairi Fizuli. Bakı, 1958. s. 47.
5. Бертельс Е. Э. Наваи и Джами, Избранные труды, т.IV. М. 1965. с. 219.
6. Фазлаллах Рузбихан Хунджи. Тарихи-алам-арайи Амини. Перевод В.В.Минорского. Под ред. З.М. Буниятова и О.А.Эфендиева. Баку. 1987. с.75.
7. Нагиева Дж.М. Göstərilən əsəri. S. 58.
8. Низамутдинов И. Из истории Средназиатско-индейских отношений IX – XVIII вв. Ташкент. 1969. с. 34.

Aypara Rüstəmovə,

AMEA A.Bakıxanov ad.Tarix İnstitutunun dissertantı

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI KİTAB PALATASININ TƏŞƏKKÜLÜ

Keçən əsrin 20-ci illərində fəaliyyət göstərən kitabxana-bibliografiya müəssisələri içərisində Xalq Maarif Komissarlığının 1925- ci il fevral tarixli qərarı ilə təşkil edilən Azərbaycan Dövlət Kitab Palatasının yaranması ilk bibliografiya mərkəzi kimi Azərbaycanda elmi- tədqiqat işləri üçün elmi bazanın yaradılmasında və inkişafında müstəsna rol oynamışdır.¹ Yenica yaranmaqda olan Kitab Palatasının vəfələrinə aşağıdakılar daxil idi:

1. Azərbaycan SSR- nin ərazisində nəşr olunan çap əsərlərinin məcburi nüsxəsini almaq, müttəfiq respublikaların kitab palataları ilə bağlanan xüsusi müqavilə əsasında həmin respublikaların çap məhsulunu əldə etmək.
2. Palataya daxil olan ədəbiyyatı respublikanın və müttəfiq respublikaların kitabxanalarına göndərmək.
3. Azərbaycan SSR- nin ərazisində nəşr olunan ədəbiyyatdan bir nüsxə palatanın arxivində saxlamaq.
4. Elmi- bibliografik təşkilatlarla kitab mübadiləsi aparmaq.
5. Elmi- bibliografiya işlərini təşkil etmək.

1925-ci ilin oktyabrından işə başlayan Azərbaycan Kitab Palatasında cari işlərlə bərabər elmi bibliografiya işləri də aparılmışdır. Palatanın elmi işlər sahəsində apardığı mühüm vəzifələrdən biri də mətbuatın statistik qeydiyyatının aparılmasıdır.

Bu mətbuat statistikasını respublikanın mədəni sahədəki nailiyyətlərini göstərdiyi kimi, eyni zamanda ölkənin mədəni-maarif müəssisələrinin vəzifələrinin, nəşriyyat işlərinin partiyalı, sinifli olmasının mahiyyətini açırdı. Belə nəşrlərdən biri "Şuralar İttifaqı mətbuatının statistikasını" idi ki, burada da statistik məlumatlar verilir. Kitab Palatası hər ay "Azərbaycan kitab ixbarı" adlı məcmuə çıxarır və hər kitabı öz dilində orada dərc edirdi.²

Kitab Palatası eyni zamanda türk-tatar xalqlarına aid bibliografiya tərtib etmək üçün də bir çox araşdırmalar aparmışdır.

Dövlət Kitab Palatası oktyabr ayında respublika ərazisində çap olunan əsərlərin mübadiləsi barədə RSFSR Mərkəzi Dövlət

Kitab Palatası ilə müqavilə bağladı. Belə müqavilələr Ukrayna, Gürcüstan və digər müttəfiq respublikaların kitab palataları ilə də bağlandı.³ Kitab Palatası respublika ərazisində nəşr olunan çap məhsullarından alınan məcburi nüsxələr əsasında 1925-ci ildən başlayaraq mətbuat arxivini yaratmağa başladı.

Dövlət Kitab Palatası 1926-cı ildən nəşrə başladığı Kitab letopisləri» vasitəsi ilə dövlət uçot- qeyd bibliografiyasının əsasını qoydu. Kitab Palatasında bibliografik məlumat işinin yerinə yetirilməsi üçün 1925-ci ildən xronoloji kataloq, rus ədəbiyyatı kataloqu, almanaxların kataloqu, qəzetlərin kataloqu tərtib edilməyə başlandı. Beləliklə məlum olur ki, Kitab Palatasının fəaliyyəti ilk növbədə ölkədə çap olunan zəngin elmi ədəbiyyatın toplanıb mühafizə edilərək arxivinin yaradılması, elmi bibliografiya və elmi ədəbiyyatın uçotunu aparmağa yönəlmişdi. Kitab Palatasının həmin dövrdə apardığı önəmli fəaliyyətin nəticəsidir ki, bu gün də elmi araşdırmalar zamanı təkrar- təkrar «Kitab letopislərinə» müraciət edilir.

Acınacaqlı haldır ki, son 10-15 ildə ölkədə nəşr olunan çap əsərlərinin dəqiq uçotu aparılmır. Bunun acı nəticələri elmi- bibliografiya işinin təşkildində uzun illər boyu özünü göstərəcəkdir. Son illər M.F.Axundov adına Dövlət Kitabxanası bu sahədə müəyyən işlər görsə də Kitab Palatasının fəaliyyətinin bərpasına ciddi ehtiyac vardır.

¹ Rüstəmov A. Azərbaycanda ilk elmi müəssisələrin və ilk elmi kitabxanaların təşəkkülü (1920-1929-cu illər). Tarix və onun problemləri. Bakı, 2002, №3. s.71-75.

² Elmi işlərdəki müvəffəqiyyətlərimiz. İncilab və Mədəniyyət. 1929, №3-4, s.39

³ Azərbaycan Respublikası Kitab Palatası, Yaddaş (1925-1965). Bakı, 1965,s.5

*Zahidov B.S.,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyasının müəllimi,
Nyu-York Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvi*

DAĞLIQ QARABAĞ MÜNAQİŞƏSİ VƏ NARKOTİZM

Azərbaycan özünün dövlət müstəqilliyini əldə etdiyi ilk gündən sosial həyatın bütün mənfi hallarına qarşı olduğu kimi narkotizm və narkobizneslə də ciddi və dönməz mübarizə aparmaqdadır. Lakin Azərbaycanın XX əsrin 90-cı illərinin başlanğıcından erməni faşist-separatçıları tərəfindən cəlb edildiyi və bu gün də davam edən "Dağlıq Qarabağ" münaqişəsi ölkənin sürətli və normal inkişafına mane olur. Belə manea özünü demək olar ki, bütün sahələrdə büruzə verir.

Artıq dünya ictimaiyyətinə yaxşı məlumdur ki, müstəqil, suveren Azərbaycanın 20% ərazisi Ermənistanın silahlı birləşmələri tərəfindən işğal olunmuşdur. Öz doğma torpağında qaçqına çevrilmiş soydaşlarımızın sayı 1 milyondur. Öz müstəqilliyini ən yaxın keçmişdə əldə etmiş gənc dövlət üçün bunun nə qədər çətin olduğunu, fikrimizcə, şərh etməyə ehtiyac yoxdur. Keçmiş SSR İttifaqının dağılması nəticəsində öz dövlət müstəqilliklərini əldə etmiş müttəfiq respublikalar arasında iflic vəziyyətinə düşmüş təsərrüfat-ticarət əlaqələrinin, iqtisadi və mədəni əlaqələrin bərpa edilməsinə birdən-birə nail olunmaması, bu ölkələrdə. O cümlədən Azərbaycanda iqtisadi vəziyyətin ağırlaşmasına, işsizliyin kütləvi hal almasına gətirib çıxardı. Əhalinin sosial-maddi durumunun pisləşməsi, fasiləsiz davam edən infilyasiyalar və s. müxtəlif dramatik dəyişikliklərlə müşayiət olunmuşdur. Bütün bunların nəticəsində zəifləmiş və hətta, keçmiş sovet respublikalarına əvvəllər tamamilə yad olan elementlər meydana çıxmağa başlamışdır.

Hazırda MDB məkanına daxil olan dövlətlərin demək olar ki, hamısı keçid dövrü" deyilən acınacaqlı bir dövrü həl ki, yaşamaqdadır. Keçid dövrü isə özünəməxsus sosial-iqtisadi, siyasi-hüquqi və mənəvi-psixoloji nəticələr doğuran qanunauyğunluqlara və gediş prosesinə malik olur. Əslində isə bu dövr nə qədər davam edəcəyi qaranlıq olan keçid mərhələsidir. Çünki bu dövrdə cəmiyyət onun yazılmamış qanunauyğunluqlarına uyğun şəkildə ya-

şamalı olur, dövrə münasib əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlər əldə edirlər. Keçid dövrünün cinayətkarlığı da yeni mənfə elementlərlə silahlandırılır. Başqa sözlə, cəmiyyət müasiri olduğu dövrün diktə etdiyi normaların bir növ daşıyıcısına çevrilir. Adət və ənənələrdə, hüquq normalarında və onlara münasibətdə, dünyəvi əxlaqda və xarakterlərin tipində sanki dövrün tələblərinə uyğun dəyişikliklər baş verir. Məhz bütün bunlar və sair amillər keçid dövrünü həm də keçid cəmiyyəti kimi səciyyələndirməyə əsas verir.

XXI əsrin astanasında Azərbaycandakı vəziyyəti, öz müstəqilliyini yenidən əldə etmiş bütün dövlətlərdə olduğu kimi keçid cəmiyyətindən başqa qeyri adla adlandırmaq mümkün deyildir. Bu, hələ baş verən dəyişikliklərin tam şəkildə başa çatmadığı bir dövrün, cəmiyyətin mənzərəsidir. Həmin dəyişikliklər cəmiyyətdə ən azı aşağıdakı dörd cəhətə aid olur.

Birincisi, cəmiyyətin sosial-iqtisadi əsasları kökündən transformasiyaya məruz qalır, belə ki, yeni iqtisadi münasibətlərə keçidlə əlaqədar mülkiyyətin müxtəlif formaları təşəkkül tapır, azad və sərbəst bazar iqtisadiyyatına keçidin əsası qoyulur (başlıca cəhət).

İkincisi, ölkənin dövlət-siyasi quruluşu başqalaşır, yəni dövlət totalitar və ya avtoritar rejimdən demokratik və hüquqi rejimə qədəm qoyur, respublika idarəçilik formasına keçidin əsasları yaradılır.

Üçüncüsü, demokratik, hüquqi dövlət rejiminə və respublika idarəçilik formasına malik olan dövlət hakimiyyətlərin bölgüsü prinsipi (qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti) əsasında fəaliyyət göstərməyə başlayır.

Dördüncüsü, ideologiya üzərində inhisarçılıq ləğv edilir, yəni dövlətdə çoxpartiyalı sistem, habelə siyasi plüralizm və ideoloji müxtəliflik təşəkkül tapır.

Lakin bu, hələ başa çatmamış keçiddir. Çünki dəyişikliklərin yuxarıda xatırladılan bütün dörd qrupu özünün ancaq keçid prosesini yaşayır. Məsələn, ölkənin hətta, konstitutsiya qanunu ilə "hüquqi dövlət" kimi bəyan edilməsi keçid dövrünün, bu dövrü yaşamağı olan xalqın xoş niyyətlərindən biri kimi təzahür edir.

Cəmiyyət müxtəlif istiqamətlərdə dəyişikliyə uğraya bilər. Bu ilk növbədə sosial dəyişikliklərin xüsusiyyətləri ilə şərtlənir. Məsələn, Y. və V. Zolotuxinlər yazırlar ki, "normal cəmiyyətdə xoşagəlməz yeniliklər, tərəqqidəki çatışmazlıqlar və ziddiyyətlər hamının

problemi kimi təzahür edir və onlar mütəşəkkil zorakılıq xarakteri daşıyırlar. Varisliyin və mutariyyətin hüquqi cəhətdən əsaslandırılması mövcud olan bir sosial mədəni formadan digərinə tədricən keçid üçün əlverişli şərait yaradır. Əlbəttə ki, yeniliyə keçid heç yerdə, heç vaxt tam əziyyətsiz olmur".¹

Bu nöqtəyi nəzərdən hər hansı dövlətdə keçid dövrünün cinayətkarlığı üçün də bir sıra xüsusiyyətlər öz spesifikliyi ilə seçilir. Hüquq ədəbiyyatında belə xüsusiyyətlərə, hər şeydən əvvəl, aşağıdakılar aiddir.

Birinci, cinayətlərin sayı durmadan artır.

İkinci, cinayətkar qəsdlərin təhlükəliliyi və ağırlığı əhəmiyyətli dərəcədə yüksək səviyyədə olur. O cümlədən yeniyetmələr və qadınlar əleyhinə yönələn "sifarişli" və xüsusi amansızlıqla müşayiət olunan adamöldürmə qəsdləri sürətlə artır.

Üçüncü, yetkinlik yaşına çatmayanlar arasında cinayətkarlığın sayı xüsusi həyəcan doğurur. Belə ki, yeniyetmələr tərəfindən banditizm, girov götürmə, narkotikləri daşıma və satma, hətta sifarişli adam öldürmə kimi ağır cinayətlər törədilir.

Dördüncüsü, mütəşəkkil cinayətkarlıq özünə diqqəti xüsusi olaraq cəlb edir. "Kölgəli iqtisadiyyat"la əlaqədar cinayətkarlıq cəmiyyətin mədəniyyətinə ağır sosial-maddi zərbə vurur, ölkənin milli təhlükəsizliyi təhlükə qarşısında qalır.²

Təcrübə göstərir ki, bu prosesdə bəzi informasiya vasitələri fiziki qüvvəyə pərəstişi təbliğ edərək, son dərəcə mənfə rol oynayırlar. Formalaşmaqda olan yeni sosial-iqtisadi və siyasi-hüquqi quruluşda həyat ideallarının azlığı belə informasiya vasitələrinə bəzi qüvvələrin "qəhrəmanlıqlarını" nümayiş etdirmək imkanı verir. Həmin problemin başqa bir aspekti beynəlxalq səviyyə (xüsusilə də cinayətkarlıq sahəsində) ilə bağlıdır.

Biz beynəlxalq səviyyədə cinayətkarlığın qloballaşması ilə toqquşuruq. Hüquq ədəbiyyatında qeyd edilir ki, XX əsr və XXI əsrin başlanğıcının cinayətkarlığına aşağıdakı xüsusiyyətlər xasdır: a/ cinayətkarlığın cəmiyyət artımı; b/ onun mütəşəkkilliyinin səviyyəsinin yüksəlməsi; v/ cinayətlərin əvvəllər demək olar ki, olmayan və ya ümumiyyətlə, təsadüf olunmayan yeni növlərin meydana çıxması.³

Yuxarıda xatırladılan məsələnin zəminlərini ilk növbədə keçid dövrü yaradır. Beynəlxalq səviyyəli xarakter alan problemlər

dən biri kimi diqqəti cəlb edən global məsələlərdən biri də, fikrimizcə, milli zəmində törədilən cinayətlər bir sıra ağır mənfə hallara səbəb olmaları ilə müşayiət olunurlar. Azərbaycan Respublikası məhz belə mənfə hallarla üzləmiş və onlarla mübarizə aparmaq məcburiyyətində qalmışdır.

Dağlıq Qarabağ münafişəsi Azərbaycan Respublikası yalnız ərazi bütövlüyünün suverenliyinin pozulması ilə nəticələnmişdir. Belə ki, ölkənin işğal olunmuş ərazilərinin bir hissəsi narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin istehsalı və tranziti məkanına çevrilmişdir. Dağlıq Qarabağdan və onun ətraf rayonlarından əhalinin qaçqın düşməsi, işğala məruz qalmış boş ərazilərdə erməni separatçılarının məskunlaşması və bütöv bir ərazinin nəzarət altından çıxması, habelə bütün birliyi ölkələrinin və əlaqədar beynəlxalq təşkilatların vaxtında lazımı reaksiya verməməsi mövcud vəziyyətin yaranmasının başlıca səbəbi kimi izah olunmalıdır.

BMT-nin və ATƏT-in tribunallarından Azərbaycan hökumətinin Dağlıq Qarabağın işğal, oradan narkotiklərin yetişdirilməsi bazası kimi istifadə olunması ilə əlaqədar dəfələrlə verdiyi bəyənətlərə baxmayaraq, beynəlxalq səviyyədə əməli heç bir tədbir görülməmişdir.

2003-cü ilin mayında Fransanın paytaxtı Parisə keçirilən "Narkotikanın yolları: Asiyadan Avropaya" beynəlxalq konfransda narkotiklərin "ağ ölüm" vasitələri olduğu Fransa hökuməti tərəfindən bir daha vurğulanmışdır. Qeyd edilmişdir ki, narkotik vasitələrin yetişdirildiyi Əfqanıstanda yeni hakimiyyətin bəşəriyyətin gələcəyini ciddi təhlükə qarşısında qoyan narkotik maddələrin istehsalına son qoymaq üçün xüsusi tədbirlərə əl atması zəruridir. Konfransda ABŞ-ın dövlət katibi və bir sıra ölkələrin xarici işlər nazirləri müzakirə olunan məsələ ilə bağlı çıxış edərək narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı ciddi mübarizə aparılmasının vacibliyi vurğulanmışdır.

Həmin konfransda Azərbaycan Respublikası da xarici işlər nazirliyi səviyyəsində təmsil olunmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi konfrans iştirakçılarının nəzarətinə çatdırmışdır ki, dünya dövlətlərinin, beynəlxalq təşkilatların, ictimaiyyətin və qeyri-hökumət təşkilatlarının ciddi səylərinə baxmayaraq, narkotik qaçaqmalçılığın hələ də global xarakter daşdığına,

bütün ölkələrlə yanaşı Azərbaycanın da bu bəşəri və yoxxulu təhlükəyə qarşı fəal mübarizə apardığını danmaq olmur.

Azərbaycan Respublikasının 2000-ci il sentyabrın 1-də qüvvəyə minmiş yeni Cinayət Məcəlləsində narkotiklərlə mübarizəyə dair xüsusi maddələrin olduğunu konfrans iştirakçılarının diqqətinə çatdıran Azərbaycan nümayəndəsi bəzi ölkələrin narkotik vasitələri gizli yollarla Asiyadan Avropaya tranzitində ölkəmizin ərazisində istifadə etdiyini və buna cəhd göstərmələrinin qarşısını almaqda hüquq-mühafizə orqanlarının uğurlu əməliyyatlar apardığını və bu məsələni daim nəzarətdə saxladıklarını xüsusi vurğulayıb, Ermənistanın işğal etdiyi Azərbaycan ərazilərinə nəzarət edilmədiyindən orada narkotik vasitələr və psixotrop maddələr yetişdirildiyini, narkotiklərin qanunsuz olaraq jizli yollarla Avropaya daşınmasında bu ərazilərdən istifadə olunduğunu açıqlamışdır.

Təəssüf doğuran cəhətlərdən biri budur ki, Azərbaycanın belə həyəcənli çağırışları hələ də cavabsız qalır, xarici ölkələrdəki erməni lobbisinin "əzabkeş erməni xalqı" şüarı beynəlxalq ictimaiyyətin bir çox həqiqətləri dərk etməkdən yayındırır. Məsələnin əsl mahiyyəti isə beynəlxalq ictimaiyyətin düşündüyündən və bilmədiyindən də ciddidir. Bunu aşağıdakı məlumatlardan da görmək olar.

Mətbuat səhifələrində gedən rəsmi məlumatlara görə Dağlıq Qarabağda narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin istehsalı və qanunsuz dövriyyəsi ilə məşğul olan erməni separatçıları narkotiklər satışından hər il 780 min dollar məbləğində (hətta bundan da artıq) gəlir əldə edirlər.⁴

Təcrübə göstərir ki, mafiya ölməzdir. Dünyanın xüsusi xidmətlərinin hər il edilən məruzələrindən də məlum olur ki, dünyanın məşhur narkotellərinin başçılarından həbs edilməsinə baxmayaraq, onları yeni varisləri əvəz edir. Narkomafiyanın demək olar ki, öütün hallarında aşkar edilən təhlükəli cəhətlərdən biri narkobiznesin bir çox ölkələrin hökumətləri səviyyəsində himayə edilməsidir. Bunu eynilə qondarma "Dağlıq Qarabağ Respublikası"na da aid etmək olar. Azərbaycanın işğal edilmiş bu ərazisində narkobiznesin bir nömrəli havadarı məhz separatçılara rəhbərlik edən şəxslərdir.

Mərkəzi və Cənub-Şərqi Asiyada, Əfqanıstanda və Avropanın cənubunda yeni narkotik vasitələrin satışı, yeni bazar yollarını işləyib hazırlayan və bunları təhlil edən, bu barədə müntəzəm surətdə məlumatlar alan xırdada xüsusi institutular faliyyət göstərirlər. Bu işdə Ermənistan da xüsusi fəallıq göstərir. Ermənistanın narkobiznes yolları İrandan, İraqdan, Livandan və Suriyadan keçir. Dünyanın müxtəlif yerlərində, o cümlədən işğal edilmiş Dağlıq Qarabağda yaşayan ermənilər belə gəlirli biznesdən kənarında qalmırlar. Məsələn, İranın narkotiklər bazarını bu vasitələrlə 65 yaşlı Arabak Nersesyan təmin edir. O, Yaxın Şərq regionunda "erməni narkobossu kimi"⁵ məşhurlaşmışdır.

Bütün bunlar onu göstərir ki, indiki situasiyada Dağlıq qarabağ "ağ ölüm" bazarını çiçəklənməsində məhz erməni separatçılarının köməyiylə böyük rol oynayır. Tehranın islam məhkəməsinin hökmü ilə ölüm cəzasına məhkum olunmuş fəal narkokuryer Əsədullah Muradi öz ifadələrində göstərmişdir ki, 1994-cü ilin avqustundan (Azərbaycan Ermənistan arasında atəşkəsə dair müqavilənin imzalanmasından üç ay sonra) başlayaraq o, Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərində yetişdirilmiş narkotikləri İranın daxili bazarında realizə etmək üçün şəxsən əldə etmişdir.⁶

"İnformasiya bankı"nın məlumatlarına görə narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin bütün dünyada yayılmasına aşağıdakı üç böyük qrup tərəfindən nəzarət edilir:

- 1) «And» - Cənubi Amerikada yerləşir və əsasən kokain bazarına nəzarəti həyata keçirir;
- 2) «Qürmüzü üçbucaq» - Cənub-şərqi Asiyada tiryək və heroin bazarına nəzarət edir;
- 3) «Qırmızı aypara» - Əfqanıstan, İran və Pakistan regionlarında həşiş, anafə və marixuana bazarlarına nəzarəti həyata keçirir.

Yuxarıda adları xatırladılan qrupların marşrutları aşağıdakı kimidir: qərb istiqamətində – Cəlilabad-Qəndəhar-Himend-Zahidan-Tehran-Təbriz-İstanbul-Avropa; cənub istiqamətində – Pişəvər-Kəraçi və sonra Avropaya, Yaxın Şərqə və Amerikaya dəniz yolları. «İnformasiya bankı»nın məlumatlarında qeyd edilir ki, beynəlxalq narkomafiya 280 tondan artıq heroin ehtiyatlarına malikdir.

Bu qrupların adlarını xatırlatmaqda məqsədimiz bundan ibarətdir ki, Dağlıq Qarabağ da özünü bu qruplardan birinin doğma üzvü hesab edir. Belə ki, Dağlıq Qarabağın ərazisində yerləşən "055" narkoqrupu da 1996-cı ildən "Qırmızı aypara" qurpunu heyətinə daxil edilmişdir.

Azərbaycanın işğal edilmiş demək olar ki, bütün ərazilərində narkotik vasitələrin əsasən daşınması və qanunsuz yenidən satışı ilə məşğul olan narkotik məntəqələr fəaliyyət göstərir. Rəsmi məlumatlara görə bu gün İrəvanla sərhəddə və Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərində 3 erməni narkoqrupu fəaliyyət göstərir. Bu qruplar müntəzəm surət görürsək narkotik vasitələri İranın Pərsabad, Təzəkənd və Qalaybərdə şəhərlərinin narkokuryerlərinə verirlər. Bundan sonra isə ermənilər və farslar qədim yollardan istifadə edərək narkotik vasitələri Azərbaycanın cənub ərazilərindən Dağıstana və digər marşrutlar üzrə göndərirlər.

Heyrətləndirici cəhət ondan ibarətdir ki, Dağlıq Qarabağın işğal edilmiş ərazilərinin nəzarətsizliyindən məharətlə istifadə edən erməni separatçıları narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz istehsalından və dövriyyəsinə əldə etdikləri mənfəəti (780 min ABŞ dollarını) "milli gəlir" qriffi ilə bəyan edirlər.

Qondarma "Dağlıq Qarabağ Respublikası"nın xarici işlər idarəsi dünyanı informasiya vasitələrinə verdiyi müsahibələrində belə bir məsələyə toxunur ki, guya Dağlıq Qarabağ ərazisində narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz yetişdirilməsinə və satışına son illər qadağa qoyulmuşdur. Onun mülahizələrinə görə, belə hallar əvvəllər mövcud olsa da, "respublikanın" güc strukturlarının bunun qarşısını alıb.

Lakin bəlli bir şeydir ki, dünya mətbuatının özü yuxarıda deyilənləri təkzib edir. Belə ki, Londonda nəşr edilən "Əl-Qüds Əl-Ərəbi" qəzeti yazır ki, "ABŞ prezidenti Corc Buş Saudiyyə Ərəbistan krallığı rəhbərliyinə vəhəbi təşkilatlarını maliyyələşdirmək imtina etməyi məsləhət görüb. Digər bir məsləhət ondan ibarət olub ki, narkobizneslə məşğul olan və beynəlxalq terrorizmi maliyyələşdirən Üsəmə Bin Ladenin "055" sayılı narkoqrupunun Saudiyyə Ərəbistanı ərazisində fəaliyyətinə qadağa qoyulsun".⁷

Məlumatda daha sonra bildirilir ki, səudiyyə Ərəbistanında, eləcə də bir sıra başqa ərəb ölkələrində terror fəaliyyəti ilə məşğul olan "Əli-Əl-Dudeyr", "Əhməd Əl-Xalidi" və "Nasir Əl-Fəth"

qrupları nəzarətdə saxlanmalarına baxmayaraq, onların məxfi əməliyyatları davam edir. Hər bir qrup Avropa ölkələrində, NATO-ya üzv olan aparıcı dövlətlərin ərazilərində terrorçuluqəməlləri ilə məşğul olur, diplomatik korpuslara, neft şirkətlərinə və hərbi bazalara qarşı hücum planları hazırlayırlar. Araşdırmalara görə, “Əli Əl-Xudeyr” RF-də, o cümlədən Orta Asiya və Güney Qafqaz regionlarında təxribatçı əməllərlə yanaşı, bir sıra partlayışların törədilməsində də iştirak edib.

“Əhməd Əl-Xalidi” qrupu isə bilavasitə MDB məkanında daxil olan digər ölkələrdə öz fəaliyyətini davam etdirir. Həmin regionlardan biri də Azərbaycanın işğal edilmiş Dağlıq Qarabağ ərazisidir. Məlumatda deyilir: “ABŞ dövlət departamenti tərəfindən nəzarətsiz zona elan edilmiş Dağlıq Qarabağ ərazisi “Əhməd Əl-Xalidi” qrupunun proqram və nizamnaməsində öz əksini tapmışdır. 2003-cü il noyabrın 6-da “Əhməd Əl-Xalidi” qrupunun Dağlıq qarabağ ərazisi ilə bağlı bəyannaməsi olub “Nasir Əl-Fəth” qrupu isə nəzarətsiz zonalardan, o cümlədən Dağlıq Qarabağdan tranzit kimi istifadə etməklə terror hadisələrinin törədilməsini tövsiyə edib”.⁸

Azərbaycanda nəşr olunan “Hürriyyət” qəzetində gedən müsahibədə politoloqlardan birinin verdiyi məlumata görə Üsamə Bin Ladenə məxsus “055” saylı narkoqrupun bir qolu 2003-cü ilin dekabrından Dağlıq Qarabağ ərazisində peyda olub% “Əli Əl-Xəzini Əl-Həmid və onun qardaşı Əhməd əl-Xəzini Əl-Həmid Dağlıq Qarabağ ərazisində, xüsusən Azərbaycanın işğal edilmiş zonalarında narkoplantasiyaların salınması ilə məşğul olurlar. Hər iki qardaşın Şuşada ofisinin açıldığı bildirilir (Baqramya məhəlləsi 17). Araşdırmalarımıza görə, həmidə tayfası Səudiyyə ərəbistanında məşhur olan, bilavasitə Üsamə Bin Ladenin başçılıq etdiyi “Əl Qaidə” terrorçu qruplarından biridir. Əli Əbdürrəhman Əl-Həmid və Əbdülkərim Əl-Həmid ilə 2002-ci ildə öldürülüb. Əli Əl-Xəzini Əl-Həmid isə “Boinq-757” saylı təyyarədə Nyu-York Pensilvaniyaya uçan terrorçu olub. Həbs olunan Abdulla Müsafir Əl-Həmid isə ABŞ-a məxsus sualtı qayıqın partladılması haqqında düşünüb. O, Rusiyada həyata keçirilən terror hadisələrində də iştirak edib. Abdulla Müsafir Əl-Həmid çəçen yaraqlılarının başçısı Əbu Əl-Validə sıx təmasda olub. Əbu Əl-Valid isə çəçen səhra komandiri kimi tanınan Xəttabın funksiyasını yerinə

yetirir və onun əsl adı Əbdül Əziz Əl-Həmididir. Onun qardaşı oğlu Abdulla Əl-Həmid isə 2003-cü ilin yanvar ayınadək Səudiyyə Ərəbistanının Moskvadakı konsulu olub. Əhməd İbrahim Əl-Xəzini Əl-Həmid isə ABŞ-da keçiriləcək növbəti prezident seçkilərində terror hadisələrinin həyata keçirilməsi barədə xüsusi plana malikdir”.⁹

Bütün bu göstərilənlər “Əl-Qaidə” terrorçu təşkilatının “055” saylı narkoqrupunun Dağlıq Qarabağda narkobizneslə məşğul olduğunu təsdiqləyən məlumatlardır. Ona görə də Şuşada narkobizneslə məşğul olan Həmid qardaşlarının Ermənistanın parlamenti ilə sıx əlaqədə olduqları barədə verilən məlumat¹⁰ təəccüblü görünməlidir.

Məlumatlarda o da bildirilir ki, Həmid qardaşları sənədlərinin Ermənistanın Ədliyyə Nazirliyində qeydiyyatdan keçirməsində bu ölkə parlamentinin iki üzvü yardımçı olub. Çünki bu qardaşların Şuşada yerləşən ofisinin baş qərargahı Yerevanda yerləşir.

Maraqlı olan digər məlumat ondan ibarətdir ki, ABŞ-ın nüvə layihələri üzrə komissiyasının başçısı, professor Cek Ramzey “Vaşinqton post” qəzetinə verdiyi müsahibəsində bildirib ki, Dağlıq qarabağ ərazisində nüvə basdırılan zonalar var və həmin zonalarda tədqiqatlar aparılmalıdır. Onun sözlərinə görə terrorçuları nüvə silahlarından istifadə etməyə çağıran “nasir Əl-Fəth” qrupunun üzvləri Dağlıq Qarabağdakı nüvə tullantılarından istifadə etmək üçün yeni laboratoriyalar yaratmaq haqqında fikirləşirlər.¹¹

Yuxarıda xatırladılanlar Respublika ərazisində transmilli cinayətkarlığın qarşısını almaq məqsədi ilə İran İslam Respublikası, Rusiya Federasiyası, Gürcüstan, Ermənistanla həmsərhəd olan ərazilərdə yerli təsirlərə məruz qalmadan, cinayətkar qurum və ya mütəşəkkil dəstələr tərəfindən külli miqdarda narkotik vasitələrin qanunsuz istehsalı və dövriyyəsi ilə məşğul olan şəxslərə və qruplara qarşı mübarizənin gücləndirilməsini zəruri və ləzüm edir.

Fikrimizcə, bu məqsədlə təşkil edilmiş Narkotiklərə Mübarizə İdarəsinin Cənub və Qərb ölkələrindəki Regional şöbələrində qarşıya qoyulmuş vəzifələrin yerinə yetirilməsi daha da sürətləndirilməli, habelə bir sıra yeni mübarizə üsul və metodları işlənib hazırlanmalıdır.

ALPAN DÖYÜŞÜ

XYIII əsrin sonlarında Rusiya imperiyasının işğalçılıq planlarından birini Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirmək təşkil edirdi. Bu planın reallaşdırılmasına 1796-cı ildə başlanıldı. Ağa Məhəmməd xan Qacarın Tiflisi ələ keçirib yandırmasını bəhanə edən II Yekaterina hökuməti həmin ilin yazında V.A.Zubovun başçılığı altında Cənubi Qafqaza böyük ordu göndərdi. Bu ordu həmin il mayın 10-da Quba hakimi Şeyxəli xanın göstərdiyi ciddi müqaviməti qıraraq Dərbənd şəhərini ələ keçirdi. Şeyxəli xan əsir götürülərək hakimiyyətdən uzaqlaşdırıldı. Dərbəndin idarəçiliyi onun bacısı Pəriçahan xanıma tapşırıldı.¹

Rus ordusunun Quba, Bakı və Şamaxı xanlıqlarına yürüşü zamanı onunla birgə hərəkət etməyə məcbur olan Şeyxəli xan əsirlikdən qaçmaq və rus işğalçılara qarşı mübarizəni davam etdirmək üçün imkan axtarırdı. Belə imkan 1796-cı il iyulun 19-da yarandı. Əvvəlcədən öz adamları ilə əlaqə yaradan Şeyxəli xan həmin gün ona nəzarət edən rus əsgərlərini aldadaraq qaçmağa müvəffəq oldu.² Ruslar xanı ələ keçirməyə cəhd göstərsələr də buna nail ola bilmədilər.

Şeyxəli xanın əsirlikdən qaçması ilə Quba xanlığında və bütün Cənubi Dağıstanda rus işğalçılara qarşı mübarizənin yeni mərhələsi başlandı. Dağıstanın ən güclü hakimlərindən olan Avar xanı Ömər xan və Qazıqumuq hakimi Surxay xan açıq şəkildə Şeyxəli xana kömək etməyə başladılar. İşğalçılara qarşı mübarizənin əsas mərkəzi isə Quba xanlığının Qırız və Alpan kəndləri idi. Vaxtının çoxunu bu kəndlərdə keçirən Şeyxəli xanın tərəfdarlarının sayı getdikcə artırdı.

Şeyxəli xanın apardığı azadlıq mübarizəsinə kölgə salmağa çalışan V.N.Leviatov göstərir ki, onun əsirlikdən qaçması Quba xanlığında əhalinin guya rus ordusuna olan xoş münasibətinə heç bir təsir göstərmədi. Onun yazdığına görə, bu məsələdə rus komandanlığının əhalini xana ödədikləri vergi və mükəlləfiyyətlərin yerinə yetirilməsindən azad etməsi mühüm rol oynayırdı.³ Əslində isə hadisələrin iştirakçısı olmuş rusların özlərinin etiraf etdikləri kimi, Alpan kəndin-

¹ Золотухин Е., Золотухин В. «Нормальное» и «аномальное» общество // Свободная мысль, 1991, №15, с.45.

² Кудрявцев В.Н. Преступность и нравы переходного общества. М., Гардарика, 2002, с.97-98.

³ Yenə orada.

⁴ «Зеркало», 2003, 6 сентября.

⁵ Yenə orada.

⁶ «Iran» qəzeti, 2002-ci il 5 iyul.

⁷ «Əl-Qüds Əl-Ərəbi» qəzeti, 2003-cü il 8 iyun.

⁸ «Əl-Qüds Əl-Ərəbi» qəzeti, 2003-cü il 8 iyun.

⁹ «Hürriyyət» qəzeti, №42 (1418), 2004-cü il 4 mart.

¹⁰ Yenə orada.

¹¹ «Vaşinqton post» qəzeti, 2003-cü il 22 dekabr.

də toplaşan silahlı qüvvələrin sayı 15 min nəfəri ötürdü.⁴ Əhalinin dağlara çəkilməsi prosesi isə davam edirdi. P.Q.Butkov yazırdı ki, 1796-cı ilin yayında Quba şəhərinin ətrafında yerləşən kəndlərdə bir nəfər də adam qalmamışdı.⁵

1796-cı ilin payızında Quba xanlığında və Cənubi Dağıstanda yaranmış vəziyyətin təhlili göstərir ki, bu dövrdə rus işğalına qarşı mübarizə ümumxalq xarakteri almışdı. Yerli əhaliyə məxsus silahlı dəstələr qəflətən rusların üzərinə hücum edərək onlara böyük itki verirdilər. N.F.Dubrovin yazırdı ki, sentyabrın 29-da və 30-da belə hücumlara məruz qalan ruslar özlərinin ərzaqla dolu 23 arabasını, 145 öküzünü və bir neçə əsgərini itirdilər.⁶

Şeyxəli xanın getdikcə təhlükəli qüvvəyə çevrildiyini görə V.Zubov bunun qarşısını almaq üçün Quba xanlığının inzibati quruluşunda və idarəçiliyində dəyişiklik etmək qərarına gəldi. Hazırkı plana görə Şeyxəli xanın hakimiyyətdən uzaqlaşdırılması rəsmiləşdirilməli və Fətəli xanın digər oğlu Həsən ağa onun yerinə Quğa xanı təyin edilməli idi. Eyni zamanda Dərbəndi Quba xanlığından ayıraraq Tərki şamxallığına birləşdirmək nəzərdə tutulurdu.⁷

Rus komandanlığının həyata keçirmək istədiyi bu plan Şeyxəli xanı əks tədbirlər görməyə təhrik edirdi. İşğalçılara qarşı döyüş yeri kimi Alpan kəndi seçilmişdi. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bu döyüşə kimin rəhbərlik etməsi haqqında məlumatlar bir qədər ziddiyyətlidir. Rus tarixçiləri N.F.Dubrovin və P.O.Bobrovski Alpan döyüşünə ancaq Qazıqumuk hakimi Surxay xanın başçılıq etdiyini yazır, bu döyüşdə Şeyxəli xanın iştirakı haqqında heç bir məlumat vermirlər. Lakin digər mənbələrin verdikləri məlumatlar bu döyüşə ancaq Şeyxəli xanın başçılıq etdiyini sübut edir. Arxiv sənədlərindən birində göstərilir ki, rus komandanlığı Şeyxəli xanın Alpan kəndi yaxınlığında cəmləşmiş qoşununu məhv etmək üçün Bakuninin başçılığı altında xüsusi dəstə göndərdi.⁸ V.Zubovun yürüşünün iştirakçısı olmuş P.Q.Butkov, eləcə də A.Bakıxanov Alpan döyüşündə Şeyxəli xanın əsas rol oynadığını, qazıqumuklu Surxay xanın isə ona yardımçı olduğunu xüsusi qeyd edirlər.⁹

Əldə olan məlumatların təhlili göstərir ki, Alpan döyüşünün planı əvvəlcədən yerli şəraiti nəzərə almaqla çox ciddi şəkildə hazırlanmışdı. Planın əsas mahiyyətini rusları onlar üçün əlverişli olmayan yerə çəkib tamamilə məhv etmək təşkil edirdi. Alpan kəndində ruslara düşmən qüvvələrin cəmləşməsi haqqında məlumat alan Qubanın

komendantı general Bulqakov bunu yoxlamaq üçün oraya kapitan Semyonovun başçılığı altında 100 nəfərlik dəstə göndərdi.¹⁰ Alpan kəndinə gedən dərədə Şeyxəli xanın gözetçi dəstəsi ilə rastlaşan rus zabiti döyüşə girməyə nəzarət etmədi və kömək üçün Bulqakova müraciət etdi. Bulqakov buna cavab olaraq polkovnik Bakuninin başçılığı altında Alpan dərəsinə əlavə 400 nəfərlik dəstə göndərdi. Bu dəstənin sərəncamında 2 top var idi.¹¹

Gecə ikən Semyonovun dəstəsi ilə birləşən Bakunin Alpan dərəsi boyunca irəliləməyə başladı. Maraqlı burasıdır ki, Şeyxəli xanın gözetçi dəstəsi ruslara ara-sıra atəş açaraq geri çəkilir və onları özlərinə lazım olan yerə qədər arxalarınca getməyə məcbur edirdilər. Beləliklə, heç bir şeydən şübhələnməyən Bakunin 1796-cı il oktyabrın 1-də Alpan kəndinə yaxınlaşdı və bununla da əvvəlcədən hazırlanmış tələyə düşdü. Müttəfiq qoşunları qəfildən rusların üzərinə atılaraq onları məhv etməyə başladılar. Bu hücum o qədər sürətli və gözənilməz olmuşdu ki, rusların sərəncamında olan toplar cəmi bir neçə atəşdən sonra müttəfiqlərin əlinə keçmişdi. P.O.Bobrovski yazır ki, qısa müddət ərzində podpolkovnik Bakunin, kapitan Semyonov, daha beş zabıt və 245 nəfər əsgər öldürüldü, 55 nəfər isə yaralanaraq sıradan çıxarıldı. Müttəfiqlər 274 tüfəng və 174 tapanca ələ keçirdilər.¹²

Bununla belə, əldə edilən bu qələbəni sona qədər saxlamaq mümkün olmadı. Alpan kəndi tərəfdən atışma səsi eşidən Bulqakov hadisə yerinə bütöv bir alay göndərdi. Polkovnik Stoyanovun başçılıq etdiyi bu alay döyüş meydanında Bakuninin dəstəsindən qalan əsgərlərlə döyüşə başı qarışmış və ehtiyatı əldən vermiş müttəfiqlər üzərinə qəfil hücum etdi. Gözlənilməz olan bu hücumun qarşısını almağın mümkün olmadığını başa düşən Şeyxəli xan müəyyən qədər itki verərək geri çəkməli oldu.

Alpan kəndi yaxınlığında baş vermiş döyüşdə əldə edilən bu qələbə Şeyxəli xanın əhali arasında nüfuzunu daha da artırdı. Bu qələbə həm də rus işğal ordusuna qarşı mübarizəyə yeni təkan verdi.

ƏDƏBİYYAT

- 1.РГВИА, ф.41, оп.200, д.614а, л.138, об.-139.
- 2.Жизнь Артемия Араратского. М., 1981, с. 129.
- 3.Левиятов В.Н. Очерки из истории Азербайджана в XVIII в. Ба-

- ку, 1948, с.182.
4. Бобровский П.О. История 13-го лейб-гренадерского Эриванского его величества полка за 250 лет (1642-1882 г.г.), ч.III, СПб, 1893, с.66-67.
 5. Бутков П.Г. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 гг. ч.II, СПб, 1869, с.590.
 6. Дубровин Н.Ф. Поход графа В.А.Зубова в Персию в 1796 г. Военный сборник. 1874 г. № 2-4 (отдельный оттиск), с.26-27.
 7. Бакиханов А.А. Гюлистан-Ирам. Баку, 1991, с.176-177; Dubrovin N.F. Göstərilən əsəri, s.22.
 8. РГВИА, ф.ВУА, д.1672, л.14.
 9. Butkov P.Q. Göstərilən əsəri, s.402; Bakıxanov A.A. Göstərilən əsəri, s.177.
 10. РГВИА, ф.ВУА, д.1672, л.14-15.
 11. Yenə orada; Bobrovski P.O. Göstərilən əsəri, s.68.
 12. Bobrovski P.O. Göstərilən əsəri, s.68.

KEÇİD DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCAN JURNALİSTLƏRİNİN TƏŞKİLATLANMA PROSESİ

Bu və ya digər dövrdə jurnalistlərin təşkilatlanması prosesi-nin tədqiqi həmişə aktual mövzudur, çünki jurnalistikanın vəziyyə-ti bu prosesin gedişindən asılıdır. Ölkəmizdə ötən əsrin 90-cı illərində mətbuatımızın vəziyyətindən və jurnalistlərin təşkilatnəma prosesindən bəhs edərkən qeyd etmək lazımdır ki, bu sahədə müəyyən uğurlar əldə olunmuş, öz işinə məsuliyyətlə yanaşan, zamanın nəbzini tutan mətbuat işçilərinin kontingenti formalaşmışdır. Jurnalistlər bu və ya digər təşkilatlarda birləşməklə qarşıda duran problemlərin həlli sahəsində müəyyən iş görə bilməmişlər.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, kütləvi informasiya vasitələrinin yaradıcı qüvvəsi olan jurnalistlər pərakəndə fəaliyyət göstərməməli, onların yaradıcılığını istiqamətləndirən, fəaliyyətlərinə müəyyən mənada nəzarət edən jurnalist təşkilatlarının yaradılması vacibdir. Hələ sovet dövründə SSRİ Jurnalistlər İttifaqı mövcud idi və onun tərkibinə daxil olan Azərbaycan Jurnalistlər İttifaqı, respublikanın dövrü mətbuatı, radio və televiziya, nəşriyyatlarda və məlumat agentliklərində çalışan jurnalistlərin könüllü yaradıcılıq təşkilatı kimi fəaliyyət göstərirdi. AJİ 1959-cu ildə təsis olunmuşdur. Bakıda yerləşən bu təşkilat özünün müntəzəm olaraq qurultaylarını keçirir, seminarlar, müsabiqələr, sərgilər, mətbuat konfransları təşkil edir, müttəfiq respublikalarının, sosialist ölkələrinin və digər xarici ölkələrin jurnalistləri ilə Azərbaycan jurnalistlərinin əlaqəsini genişləndirirdi. Böyük bir jurnalistlər ordusunu birləşdirən təşkilatın yaradıcılıq bölmələri, ikillik jurnalist sənətkarlığı institutu, foto-studiyası var idi. Ən yaxşı jurnalist əsərlərinə görə "Qızıl qələm" mükafatı verilirdi. Əlbəttə, belə bir təşkilat jurnalistlərinin fəaliyyə-tinin gücləndərilməsində müəyyən rol oynayırdı.

SSRİ dağıldı və onun ərazisində müstəqil milli dövlətlər, o cümlədən Azərbaycan Respublikası yarandı. Müstəqillik cəmiyyə-tin qarşısında yeni-yeni tələblər qoydu və bu tələblər jurnalistika sahəsindən də yan ötüb keçmədi. Belə ki, ölkədə Azərbaycan Jurnalistlər İttifaqının alternativləri yaranmağa başladı. AJİ öz ətra-

fında 2800 nəfəri birləşdirsə də, artıq əvvəlki rolunu oynaya bilmirdi. Yeni dövrün tələblərindən geri qalırdı. Yeni dövrdə köhnə və yeni nəsil jurnalistləri arasında müəyyən təbəqələşmə müşahidə olunurdu. Qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizdə jurnalistlərin korporativ həmrəylik əlamətləri ilk dəfə 1992-ci ildə, əvvəlcə yenidənqurma, sonra isə milli azadlıq hərəkatı nəticəsində qeyri-partiya, qeyri-sovet mətbuatının yaranmağa və sürətlə inkişaf etməyə başlamasından təxminən beş il sonra özünü göstərdi. 1992-ci ilin payızda daxili işlər nazirinin jurnalistlərin birini döyməsinə cavab olaraq kütləvi informasiya vasitələrinin əməkdaşları "Azərbaycan" nəşriyyatının iclas salonuna toplaşdı, lazım gəldikcə jurnalistlərin hüquqlarını qorumaqla yanaşı müstəqil həmkarlar təşkilatının yaranacağını elan etdilər.¹

Lakin yeni təşkilat özünü elan etməklə kifayətləndi, hədələyici bəyanatla çıxış etsə də, əməli cəhətdən heç bir iş görə bilmədi. O dövrdə qəzetlərin sayı kifayət qədər çox, onların tirajlarının isə yüksək olmasına baxmayaraq, jurnalistlər lazımı səviyyədə təşkilatlanma bilmirdilər.

Bir neçə uğursuz cəhddən sonra, 1995-ci ildə Azərbaycanın 10 kütləvi informasiya vasitəsinin aparıcı əməkdaşlarının yaratdığı təşkilat jurnalistikada korporativ ruhun təcridcən formalaşdığını ciddi surətdə nümayiş etdirdi. Bu, "Yeni Nəsil" Jurnalistlər birliyi idi. Həmin təşkilat müstəqil və azad mətbuatın inkişafına yardımçı olmağı, jurnalistlərin hüquqlarını qorumağı, onların birləşməsinə, həmrəyliklərinin artmasına imkan verəcək mühit yaratmağı qarşıya məqsəd qoydu.

Yeni birliyin işləyib hazırladığı strategiyayı Azərbaycan jurnalistikasında mövcud olan çoxsaylı obyektiv və subyektiv amilləri nəzərə almaqla təcrübədə tətbiq edilən iş formalarını və metodlarını digər təşkilatlar da əxz etdilər. Hələ 1992-ci ilin axırlarında yaradılmış "RUH" Jurnalistləri Müdafiə Komitəsi, əslində iki il fəaliyyətsiz qalmış Demokratik Jurnalistlər Liqası öz işlərini bərpa etdilər, Azərbaycan jurnalistlərinin yeni həmkarlar ittifaqı təsis olundu. Çoxlu digər jurnalist qurumları yarandı. Bunlar ya müstəqil şəkildə, ya da iri assosiasiyalar şəklində əməkdaşlıq şəraitində öz vəzifələrini yerinə yetirirdilər.

1998-ci ilin iyun ayında Bakı Mətbuat Klubu açıldı. Həmin klub Azərbaycan mətbuatının həyatında mühüm rol oynamağa

başladı. Bu klubu yaratmaqda məqsəd söz azadlığını qorumaq, informasiya əldə etmək imkanlarını genişləndirmək, jurnalistikamızın demokratik inkişafını sürətləndirmək, mətbuatın özünü tənzimlənməsi üçün mexanizm yaratmaq, kütləvi informasiya vasitələrinin informasiyaya, kommunikasiyaya ehtiyacını ödəmək, jurnalistlərin peşə səviyyəsini yüksəltməkdir. Redaktorlar Şurasının formalaşma prosesi məhz Bakı mətbuat klubunun vasitəçiliyi və fəal iştirakı ilə gerçəkləşmişdir. Bu şuranın fəaliyyətinin səmərəsini yüksəldən başlıca amillərdən biri odur ki, buraya həm müstəqil, həm müxalif nəşrlərin, həm də hökumət və hökumətə yaxın qəzetlərin rəhbərləri daxil idilər. "Yeni Nəsil" Jurnalistlər Birliyi KİV nümayəndələrinin fəaliyyətinin təkmilləşməsində, onların təşkilatlanma prosesinin müəşəkkil getməsində müəyyən işlər görmüşdür. Bakı mətbuat klubunda 1998-ci il sentyabrın 6-da keçirilən mətbuat konfransında Azərbaycan jurnalistlərinin peşə etikası kodeksi qəbul edilmişdir. Dünya jurnalistikasının təcrübəsi əsasında hazırlanan kodeks mətbuat klubunun təsisçiləri – "Ayna-Zerkalo", "Azadlıq", "525-ci qəzet", "Turan" informasiya agentliyinin və "Yeni Nəsil" Jurnalistlər Birliyinin rəhbərləri tərəfindən işlənib hazırlanmış və imzalanmışdır.² Həmin sənəd kütləvi informasiya vasitələrinin özünü tənzimlənməsində böyük rol oynayır.

"Yeni Nəsil" Jurnalistlər Birliyinin keçid dövründə fəaliyyətinin müsbət cəhətləri çoxdur və bu cəhətlərdən biri də həmin birliyin mətbuatla bağlı xeyli kitab nəşr etdirməsidir. Belə kitablar içərisində 1999-cu ildə rus dilində nəşr edilmiş "Azərbaycanın kütləvi informasiya vasitələri" kitabı yüksək qiymətləndirilməlidir. Burada 134 ümummilli və paytaxt, 72 bölgə qəzeti və 21 jurnal haqqında kifayət qədər məlumat verilmişdir.

Azərbaycan jurnalistlərinin təşkilatlanma prosesindən danışarkən "RUH" Azərbaycan Jurnalistləri Müdafiə Komitəsinin fəaliyyətindən söhbət açmamaq olmaz. Çünki bu təşkilat digər jurnalist təşkilatlarına nisbətən daha konkret, daha səmərəli işlərlə məşğul olmuşdur. Həmin təşkilatın ölkəmizdə jurnalistikanın təşəkkülündə xidmətləri böyükdür.

Komitə bir qrup jurnalist tərəfindən 1993-cü ildə təsis edilmiş və həmin il mayın 20-də Ədliyyə Nazirliyində qeydiyyatdan keçmişdir. "RUH"-un başlıca məqsədi kütləvi informasiya vasitələri və onların əməkdaşlarının hüquqlarının müdafiə sistemini təşkil

etməkdən ibarətdir. Komitənin təşkil etdiyi elmi-praktik konfranslar həmişə maraqlı keçmişdir. Bu konfranslarda Azərbaycan jurnalistikasının keçid dövründə vəziyyəti, partiya və sovet mətbuatından azad mətbuata keçid mərhələsi təhlil edilmiş, problemlərə aydınlıq gətirilmiş, jurnalistikamızın inkişaf meylləri öyrənilmişdir. Komitənin “Azərbaycan jurnalistikası keçid dövründə: problemlər, perspektivlər” mövzusunda təşkil etdiyi elmi-praktik konfrans da istisna olmamışdır. Bu tədbirdə komitənin sədri Əflatun Amaşov həm giriş sözündə, həm də yeri gəldikcə Azərbaycan jurnalistikasının keçid dövründəki vəziyyətini işıqlandıрмаğa çalışmışdır.

Konfransda BDU-nun jurnalistika fakültəsinin kafedra müdiri, dosent Cahangir Məmmədli “Jurnalistika bazar münasibətlərinə keçid dövründə” mövzusunda məruzə ilə çıxış etmişdir. Bu məruzə öz obyektivliyi, real vəziyyəti düzgün əks etdirməsi ilə seçilir. Bu yeganə məruzədir ki, ölkəmizdə kütləvi informasiya vasitələrinin fəaliyyəti sahəsində həyata keçirilən tədbirləri lazımi səviyyədə işıqlandırır. Alim öz məruzəsində müstəqil medianın inkişafı, keçid dövründə oxucu və tamaşaçı problemi, KİV-də bazar münasibətlərinin bəzi xüsusiyyətləri barəsində də ətraflı məlumat vermişdir.³

Konfransda BDU-nun müəllimi, filologiya elmləri namizədi Məti Osmanov öz çıxışında mətbuat və oxucu problemlərinə toxunmuşdur. O, Türkiyədə nəşr olunan ümummilliyə “Sabah”, “Hürriyyət”, “Zaman” və s. kimi qəzetlərin Azərbaycanda olmasından təəssüflənir və haqlı olaraq belə bir sual verir: “... bizdə elə bir qəzet, elə bir mətbuat tribunası varmı ki, Azərbaycanda və dünyada baş verən ən mühüm hadisələri vaxtında adi oxucu görüşlərindən fərqli şəkildə yorumlasın, oxucunun görə bilmədiyi pərdə arxasını ictimaiyyətə təqdim etsin?”⁴

Keçid dövründə jurnalistlərin təşkilatlanma prosesinin gedişi göstərmişdir ki, bu təşkilatlara ehtiyac böyükdür və həmin təşkilatların öz fəaliyyətlərini təkmilləşdirmələri, jurnalistlərin peşə hazırlığının yüksəlməsini təmin etmələri vacibdir.

Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələri jurnalistlərinin 1997-ci il sentyabrın 12-də qəbul olunmuş Sofiya bəyannaməsində deyilir: “Peşəkarlıq baxımından jurnalistlərin düzgün iş metodları seçməsi hökumət məhdudiyyətlərinə və xüsusi marağı olan qrupların təzyiqlərinə qarşı ən səmərəli təminatdır. Normaların və rəhbər

prinsiplərin yaradılmasına yönəldilmiş cəhdlərin hamısı jurnalistlərin özlərindən qaynaqlanmalıdır. Jurnalistlərin əsl müstəqil, təmsilçi assosiasiyalarını, birliklərini, yaxud həmkarlar ittifaqlarını, eləcə də redaktorları və nazirləri birləşdirən assosiasiyaları yaratmaq və ya möhkəmlətmək lazımdır. Müstəqil jurnalist təşkilatlarının yaradılmasına mane olan hər cür hüquqi və inzibati əngəllər aradan qaldırılmalıdır”.⁵

¹ Həminin qarşısında bəyan edirik. Bakı, 2003, səh.11.

² Средства массовой информации Азербайджана. Баку, 1999, стр.89.

³ Azərbaycan jurnalistikası keçid dövründə: problemlər, perspektivlər. Bakı, 2002, səh.23-24.

⁴ Yəne orada, səh.54.

⁵ Профессиональная этика журналистов. Том I, Москва, 1999, стр.293.

*Amaliya Pənahova,
Xalq artisti, Dövlət mükafatları
laureatı, sənətsünaslıq namizədi,
professor*

TARİXİLİYİN MÜASİR SƏHNƏ TƏCƏSSÜMÜ

Xalq yazıçısı Mirzə İbrahimovun proloq və epiloqu üç pərdə, ön dörd şəkildən ibarət olan «Közəran ocaqlar» dramı yaxın keçmişimizdən – XX əsrin ilk illərində Bakıda baş vermiş hadisələrdən bəhs edirdi; mövzu problematikası inqilabi mübarizəyə həsr olunmuşdur. Sovet ideologiyasına uyğun yazılmış bu əsər Oktyabr inqilabının 50 illik yubileyi münasibətilə tamaşaya hazırlanmışdı. Bu o zaman idi ki, keçmiş SSRİ-nin hər yerində bütün teatrlar inqilabi mövzuya müraciət edib, öz reperuarlarını bayram tamaşaları ilə zənginləşdirmişdilər. Azərbaycan teatrı «Közəran ocaqlar» tamaşasından dörd ay əvvəl Aleksey Kaplerin Oktyabr inqilabına həsr olunmuş «Tufanlı il» (ilk tamaşa 9 iyul 1967-ci il) əsərinin tamaşasını göstərmişdi. Sözsüz ki, sovet teatrlarında Oktyabr inqilabı haqqında yeni-yeni tamaşaların hazırlanması bir tərəfdən yubileylə bağlı idisə, digər tərəfdən teatr sənətinin müasirlik duyumu, ictimai-siyasi həssaslığı ilə bağlı idi, insanların ictimai şüurunda baş verən dəyişikliklər onun fəal münasibətinə dəlalət edirdi. Keçmiş SSRİ məkanında inqilabi mövzu teatrlarımız üçün də tükənməz xəzinə idi. «Yaşı, dünyagörüşü, sinfi mənsubiyyəti müxtəlif olan adamların necə dolanbac, kəşməkeşli yollar keçib inqilab cəbhəsinə gəldiyini, inqilaba qoşulub-qovuşduğunu, bolşeviklərin yeni cəmiyyət uğrunda necə mübarizə apardıqlarını göstərən əsərlər inqilabi tematikada ... böyük yer tuturdu».¹

«Közəran ocaqlar» pyesi də məhz bu mövzu, bu problematika üzərində qurulmuşdu. Həyatın inqilabi dəyişikliyinə tarixən laqeydliyi və zəruriliyi, əsərin ideya məzmununun daxili məntiqini təşkil edirdi. Belə bir fikir tələq edilirdi ki, əgər cəmiyyətin iqtisadi, ictimai, əxlaqi özülləri köhnəlib-çürüyübsə, onlar mütləq dağılmalı, yeniləri ilə əvəz edilməlidir. Özü də bu

özülləri özbaşına buraxıb, haçansa özbaşına uçacağını gözləmək olmaz. Onu yeni inqilabi qüvvə birdəfəlik məhv etməlidir. «Közəran ocaqlar»ın kompozisiyası da məhz bu ideya üzərində qurulmuşdur. Lenin obrazı əsərin yalnız proloq və epiloq hissəsində verilmişdir; bu məqamlarda Leninin Nərimanovla görüşü göstərilmişdir. Moskvada - Kremldə Xalq Komissarları Sovetinin yerləşdiyi binanın girəcəyində baş verən proloqda tamaşaçı Lenin-Nərimanov münasibətləri ilə, onların xarakterlərindəki, xüsusiyfətlərindəki bəzi cizgilərlə tanış olurdu. Leninin sürücüsü Gil Nəriman Nərimanov haqqında gözləntiyə deyirdi: «Vladimir İliç onun (N.Nərimanovun - A.P.) xatirini çox istəyir. Müsəlmandır. Şərqdə nüfuzlu adamdır. Böyük başdır...». Lenini isə belə xarakterizə edirdi: «Alışa bilmir, həmişə sadə və sərbəst yaşayıb. İndi ona qaribə görünür ki, dalınca səlahlı gözlənti qoyublar». Bundan sonra Leninlə Nəriman Nərimanov səhnədə görünürdülər, köhnə dünya haqqında, inqilabi mübarizənin zəruriliyi barədə qısa söhbət edib, sonra səhnəni tərk edirdilər və əsas hadisələr cərəyan etməyə başlayırdı. Əsərin epiloq hissəsi isə quru didaktik xarakter daşıyırdı. Bu hissə tamaşada da solğun, təsirsiz alınmışdı. Tənqidin yazdığı kimi, «Közəran ocaqlar» əsərində və tamaşasında «Lenin obrazının səhnə təcəssümünün... üsulu müasir teatr üçün köhnəlmiş bir üsul» idi. «H.Turabovun ifasında Lenin obrazı Azərbaycan səhnəsində bu obrazın yaradılmasında irəliyə deyil, geriye atılmış addımdı».²

Doğrudur, «Közəran ocaqlar»dakı obrazlar ümumiyyətlə güclü bədii təsvirə malik xarakterlər səviyyəsinə qalxa bilməmişdir. Bununla belə, tamaşada Mazar bəy (Məlik Dadaşov), Maral (Hökumə Qurbanova), usta Baba (Sadıq Hüseynov), Leyla (Amaliya Pənahova), Kərim bəy (Fətəh Fətullayev), Tükəz (MİRvari Novruzova), Nazim (Lütfi Məmmədbəyov) obrazlarının ifaçıları ciddi, dramatik obrazlar yaratmağa səy göstərirdilər.

Pyesdə ictimai fəaliyyətin müəyyən cəhətləri nəzərə çatdırılsa da, siyasi fəaliyyəti daha qabarıq verilmişdi. N.Nərimanov obrazı əsərin və tamaşanın ideyasını aydınlaşdırmaqla yanaşı,

həm buradakı tarixi inqilabi hadisələrin bədii inikasının qavranılmasına kömək edir, həm də diqqəti əsərin tarixi, siyasi, fəlsəfi mənasına yönəldirdi. İsmayıl Dağıstanlı Nərimanov obrazını sadə və canlı şəkildə təəcəssüm etdirirdi.

Evini, mülkünü qumarda uduzmuş Mazar bəy ondan kömək diləyib ayaqlarına yıxılarda Nəriman müəllim dözmür, «Mazar bəy kim olursa olsun, insanı bu cür alçalmış görəndə mənəm ürəyim yanır, qalxın ayağa...» - deyər onun qolundan tutub qaldıranda da, Mazar bəyin qardaşı Əlinin verdiyi pullar hesabına yenidən dövlətlənən və həccə gedib qayıtdıqdan sonra həyasızcasına usta Babanın qızı Leylanı almaq niyyətinə düşərək onlara hədə-qorxu gələndə də, inqilabi iş üstündə həbs olunanda da Nəriman - İ. Dağıstanlı öz vüqarını itirmir, əqidəsindən dönmür, insanı keyfiyyətlərinə xələl gətirmirdi. İ. Dağıstanlı Nərimanın Maral xanımına olan məhəbbətini, hələ gənclik illərindən bir-birinə məhəbbət yetirdiklərini, bir yerdə həkimlik oxumağa getmək niyyətlərini incə aktyor ştrixləri ilə açib göstərər bilirdi. Aktyor N. Nərimanovu həm də mübariz bir insan kimi səciyyələndirirdi. Onun mübarizliyi gözəlliyin, ülvətin, humanizmin təntənəsinə xidmət edirdi.

«Közəran ocaqlar»ın mərkəzi obrazı Məlik Dadaşovun bacarıqla ifa etdiyi Mazar bəy obrazı idi. Mazar bəy özlüyündə maraqlı və mürəkkəb bir obraz idi.

Riyakarlıq, ikiüzlülük, despotluq, həyasızlıq onun canına həpmuşdu. İlk səhnədə var yoxunu qumarda uduzmuş bu adam miskin bir hala düşürdü. Anlayırdı ki, pullu vaxtında adı gələndə taybatay üzünə açılan qapılar müflisləşdikdən sonra bir gecədə qalaya döndülər, tilsimə çevrildilər. Tək, kimsəsiz qaldı. Artıq o Mazar bəy yox, hər şeyini - evini, mülkünü qumarda uduzmuş bir səfildir.

Arvadı Maral xanımın əlindən tutub diqqətlə üzünə baxaraq «Gözəlsən! Doğrudan gözəlsən... Camalına söz ola bilməz... Nahaq yerə səni beş min qızıla qiymət eləməyiblər... Lap əlli minə dəyərsən» sözlərini Məlik Dadaşov elə tərzdə deyirdi ki, onun binamusluğu bəyan olurdu. Mazar bəyi bələdan qurtaran, onun borclarını ödəyib mal-mülkünü özünə qaytaran

təcir qardaşı Əli ilə söhbətində aktyor obrazın eybəcər xislətini güzgü kimi əks etdirirdi. Mazar bəy - Məlik Dadaşov qardaşı Əlinin ibrətamiz, ağıllı sözlərinə qarşı «Çox sağ ol!», «Baş üstə», «Nə desən, haqqın var» ifadələrini işlətsə də, gözünü qardaşının pul dolu mücrüsündən bir an çəkmə bilmirdi, mürcüyə dikilməmiş hərisliklə yanan gözləri qardaşına çevriləndə heyrət və nifrətlə dolurdu.

Tamaşanın həm lirik-psixoloji, həm də mübarizə xəttini qüvvətləndirən Leyla obrazını mən - Amaliya Pənahova ifa edirdim. İyirmi iki, iyirmi üç yaşlarında, xaricən gözəl olan, kəsib, fəqət ləyaqətli, namuslu bir ailədə böyümüş Leylanı mən ağıllı, düşüncəli, səmimi, doğrucu, həqiqətpərəst, təmkinli, dəqiq, valideynlərinə hörmətlə yanaşan, həm gözüaçıq, gözütox, həm də mübariz bir qız kimi təsəvvür edir və eləcə də səhnədə canlandırırırdım. Mazar bəyin oğlu Nazimin mənə olan məhəbbətini duyurdum, özüm də ona biganə deyildim. Lakin qəlbimin harasındasa ona inamsızlıq hiss edirdim. Bu hiss məni ayıq-sayıq olmağa, ehtiyatlı hərəkət etməyə səsləyirdi. 16 yaşında ikən təhsil almaq üçün Bakıdan gedən, yeddi ildən sonra 23 yaşında qayıdan Nazimin məni sevdini söyləməsini ciddi qəbul edə bilmirdim. «Yəni Sizlərdə ciddi bir söz varmı?» sualını Nazimin «Bizlərdə, yəni kimlərdə?!» - sualı ilə cavablaması mənim ürəyimdən olurdu: «Ümumiyyətlə, Sizlərdə - kişilərdə, xüsusən pul başından aşan ağalarda...» - deyər ona təşlayırdım. Söhbət əsnasında, mətnə əsaslanaraq, onu bir növ yoxlayırdım. Bununla belə, onun, söz verib göndərmədiyini kitabı da onun yadına salmağı lazım bilirdim. Maral xanımla söhbətimdə mən ondan borc pul almağa gəlsəm də vüqarımı itirmirdim. Ona olan hörmətimə baxmayaraq, ailəmizin ləyaqətinə xələl gətirə-biləcək kiçik bir hala da yol vermirdim. O evdən vurub bu evdən çıxan, yeddi arxin suyunu bir arxa calayan zirkə qadın Tükəzin Nazim barədəki sözlərini qeybət, paxıllıq kimi qəbul edirdim. Maral xanımın mənə verdiyi pul əvəzinə anamın bəxt üzüyünü girov qoymaq istəyimə qarşı Maral xanımın: «Nədir, girov qoyursan? Götür, inciyərəm!» sözləri məni daxilən sevindirir və, «Götürməyəm, Maral xala, atam bilsə ki, Sizdən borc almışıq,

acığı tutar», - deyə qəti etirazımı bildirirdim. Qardaşımın naxoş, atamın sətəlcəm olmasına, ev kirayəsini verə bilməməyimizə baxmayaraq, mənim bu qürurum Tükəz arvadı az qala sarsıdırdı. Özünü saxlaya bilməyib: «Bunları tanıyıram, almazlar, iddiaları yerə-göyə sığmır» kimi istehzal sözləri məni alırdı. «İş iddiada deyil, Tükəz xala, bir yerdən ki biz yaxşılıq gördük, oranı ayaqaltı etmərik, - deyə onu susmağa məcbur edirdim. Maral xanımın çağırışı adı ilə Mazar bəylə görüşdüyüm səhnədə mən daha vüqarlı, daha ağıllı hərəkət etməyə çalışırdım. Mazar bəyin suallarına verdiyim qısa, aydın və məntiqi cavablar onu heyrətləndirirdi: «Afərin, qız, afərin!», «Bərəkalla, qız, bərəkalla», «Bərəkalla, əhsən sənə, qız!», «Bəh, bəh, afərin!», «Bərəkalla, əhsən qız uşağı» - sözləri ağızından düşürdü. Mən - Leylanın Mazar bəyə nifrətini ikinci plan vasitəsilə tamaşaçıya aydın söyləyirdim. Doktor Nərimanın xəstəxanasında polislər axtarışlar apardıqları zamanda da keçirdiyim daxili həyacanları, üzüntülü, bir qədər də qorxulu vəziyyəti açıqlamaq üçün ikinci planda obrazın təcəssüm vasitələrindən yerli-yerində istifadə edirdim. İş burasındaydı ki, əvvəla, mən doktor Nərimanın otağında hökumət əleyhinə siyasi kitabların olduğunu bilirdim. Bu mənim həyacan və üzüntülərimə tutarlı səbəb idi. Mən bu hissələri mübarizliyimlə dəfn etməyə çalışırdım. İnkilabi işlə məşğul olan atam usta Babaya və onun silahdaşlarına etdiyim ən kiçik köməkdən belə fərəh duyurdum. Doktor Nərimanın Moskvadan yazdığı məktubu atamın tapşırığı ilə oxuduğum zaman qürur hissi bütün varlığımı bürüyürdü. Atam usta Babanın: «Get qızım, zənbili tez Hafizə çatdır, qayıt geri. Qorxmursan ki?» - sözlərinə «Nədə qorxacağam, ata!»³ - cavabımı elə verirdim ki, tamaşaçı mənim həm də cəsarətli, qorxmaz bir qız olduğuma inanır və bu xüsusiyyətimi alqışları ilə təqdir edirdi. Axı mən - Leyla yoxsul olmağıma baxmayaraq namuslu, ləyaqətli, zəhmətkeş bir ailədə böyüyüb boya-başa çatmışdım. Təsədüfi deyildir ki, müəllif remarkasına əsasən valideynlərim usta Baba ilə Reyhanın Novruz bayramı günü öz səliqə-sahmanı ilə tamaşaçının könlünü oxşayan yoxsul, darısqal koması Mazar bəyin geniş salonlarından qat-qat gözəl görünürdü. Bu darısqal,

yoxsul evdə ürəyi geniş, qəlbi təmiz, fikri aydın insanlar yaşayırdı. Mən bunu da dərk edir və yaxşı anlayırdım ki, Amaliya Pənahovanın ifa etdiyi Leyla məhz bu mühitdə tərbiyə alıb, böyümüşdür.

Mən yaxşı dərk edirdim ki, müasirlik yalnız müasir mövzu ilə məhdudlaşa bilməz. Tarixi mövzuda yazılmış əsərlərdə də sənətkarın müasir düşüncəsi, dövrün estetik tələblərini duymaq qabiliyyəti olmalıdır. Həm də tamaşa yaradıcıları da bu müasirliyi duymalı, əsərin səhnə təcəssümündə bunu əsas götürməlidir. Nəinki tarixi mövzuda, hətta klassik əsərlərin tamaşasında da yaradıcıların müsiriklik mövqeyi aydın olmalıdır.

Bir cəhəti də qeyd etməyi lazım bilirəm ki, ümumiyyətlə sənət əsərlərinin, eləcə də dram əsərlərinin ləyaqəti geniş mənada anlanılır. Səhnə əsərlərinin dramaturji və bədii keyfiyyətləri kimi, onun daxili ideya məzmununda bir səmimiyyət, doğruluq olmalıdır. Tamaşa yaradıcıları da, xüsusilə aktyorlar gərək hadisələrin təbiiyyətinə, obrazların həyatiliyyətinə tamaşaçıyı inandırma bilsin. Əgər belə olmasa, tamaşaçı üzə durar, ürəyində deyər ki, - «Bax bu olmadı, sən nə üçün məni aldadırsan, səmimi danışmırsan». Sonra da astaca salonu tərk edib gedər. Bu gediş teatrın bir sıra problem məsələlərinə, xüsusilə aktyor və tamaşaçı problemini çətinə salar.

K.S.Stanislavskinin belə bir fikri ilə də razılaşmaq lazımdır ki, aktyor yalnız şəxsi emosional təcrübəsindən çıxış edərək özündə bu və ya digər hissi doğura bilər. Aktyorun üzvi surətdə başqalaya çevrilməsi (hər hansı rol üzərində iş zamanı aktyorun yaradıcılıq söylərinin son məqsədi) yalnız bu cür olur. «Aktyor yalnız öz şəxsi hissələrini yaşaya bilər. Buna görə siz nə qədər oynasanız da, hər nə yaratsanız da, həmişə, istisnasız olaraq, öz hissələrinizdən istifadə etməlisiniz. Bu qanunu pozmaq, artistin yaratdığı obrazı öldürməsinə, ona yeganə həyan verən, onu həyəcandırılan canlı insan ruhundan məhrum etməsinə bərabərdir».⁴

BİRİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ ƏRƏFƏSİNDƏ VƏ MÜHARİBƏNİN İLK AYLARINDA İNGİLTƏRƏ- TÜRKİYƏ MÜNASİBƏTLƏRİ

XIX əsrdə İngiltərənin Yaxın və Orta Şərqi siyasətində əsas vəzifəsi İstanbulu və boğazları Rusiyanın təcavüzündən qorumaq idi.¹

XX əsrin əvvəllərindən etibarən İngiltərənin Osmanlı imperatorluğuna münasibətdə siyasətinin təməli daşını artıq ənənəvi boğazlar məsələsi təşkil etmirdi. İngiltərə öz diqqətini boğazlardan çox Asiya Türkiyəsi üzərində cəmləşdirmişdi. Burada isə İngiltərənin qarşısında duran böyük dövlət Rusiya deyil, Almaniya idi. Bu regionda İngiltərənin fəaliyyəti isə artmaqda idi.

Almaniya Berlin-Bağdad dəmiryolu ilə Bəsrə körfəzinə enərək İngiltərənin Hindistan ilə olan əlaqələrinə qorxu yaratmağa başlamışdı. Eyni zamanda Süveyş kanalı üzərində təsirə malikdi. Beləliklə, Almaniya İngiltərənin dənizdəki hegemonluğu üçün böyük qorxu təşkil edirdi. 1907-ci ildə İngiltərə və Rusiya arasında saziş imzalaması və İngilis kralı VII Eduardla rus çarı II Nikolayın 1908-ci ilin iyununda Reveldə görüşmələri ingilis-rus ittifaqının gerçəkləşdiyini göstərirdi.

«Gənc türklər» inqilabından sonra ingilis xarici işlər naziri E.Qrey yeni rejimi İngiltərənin tərəfinə çəkməyə çalışdı.² İngiltərənin bu siyasəti qısa zamanda yaxşı nəticələr doğurdu. Yeni rejim ingilispərəst siyasət yeridirdi. Qabaqcıl ittihadçılardan Əhməd Rza və Nazim bəy Londona səfər edərək Qreylə görüşdülər və İngiltərə ilə Osmanlı dövləti arasında ittifaq bağlanmasını təklif etdilər.³ Lakin bu təklif qəbul edilmədi. E.Qrey bu barədə yazır: «Zaman-zaman bəzi dostluqlara və sazişlərə girməklə bərabər, qüvvətli bağlarla ittifaqa girməyin adətimiz olmadığını onlara bildirdim».⁴

Osmanlı hökuməti 1908-ci ilin sentyabrında London banklarından 1 milyon türk lirəsi məbləğində borc almaq üçün İngiltərə hökumətindən köməklik göstərməsini xahiş etdi. Lakin ingilis

¹ Səfərova Adilə. Kəzərən ocaqlar. «Kommunist» qəzeti, 1968, 20 yanvar.

² Yənə orada.

³ Misallar Mirzə İbrahimovun «Kəzərən ocaqlar» pyesindən götürülmüşdür. Bax: Mirzə İbrahimov. Əsərləri. 10 cildə, 6-cı cild. Bakı, «Yazıç» nəşriyyatı, 1981, s. 80-153.

⁴ Станиславский К.С. Собрание сочинений, т. II, с. 227.

bankirləri İngiltərə hökumətinə bildirdilər ki, son zamanlarda ingilis xalqı türk istiqrazlarını almırlar və buna görə Türkiyəyə borc verilməsi yanlış addım olar.⁵

1908-ci ildən sonra Osmanlı imperatorluğunun xarici siyasət problemlərinə passiv münasibət bəsləyən İngiltərə Türkiyə ilə yaxınlaşmaqdan qaçırdı. Lakin İngiltərə Mesopotamiyadakı neftlə maraqlanırdı. 1913-cü ildə U.Çörçilin tapşırığı ilə işçi heyətin hazırladığı rapordə Mesopotamiya və İrandakı neft yataqlarının ingilis donanması üçün yanacaq mənbəyi olduğu göstərilirdi.⁶

1910-cı ildən etibarən İngiltərənin Osmanlı dövlətinə qarşı münasibəti mənfəi tərəfə dəyişməyə başladı. Bunu Çarlz Marlinqin İstanbuldan Qreyə 1910-cu il dekabrın 20-də göndərdiyi məlumat sübut edir. Həmin məlumatda Marlinq Türkiyə xarici işlər naziri Rıfat paşanın sözlərini xəbər verirdi. Rıfat paşa Marlinqlə söhbətində bildirmişdi ki, konstitusiyalı rejimə yenidən keçildikdən sonra İngiltərədə Türkiyəyə qarşı meydana gələn ilıq rəğbətin yerini indi narazılıq əhval-ruhiyyəsi tutur, İngilis mətbuatının bizə qarşı münasibəti isə çox soyuqdur.⁷ Daha sonra Rıfat paşa İngiltərənin Osmanlı gömrük hədlərinin artırılmasına qarşı çıxdığını, Bağdad dəmir yolunun çəkilməsinə mane olmaqla Türkiyəyə qarşı müsbət hisslər bəsləmədiyini Marlinqin nəzərinə çatdırmışdı. Marlinq Qreyə göndərdiyi məlumatının sonunda Rıfat paşanın, ola bilsin Sədrəzəmin və bəzi nazirlərin İngiltərə ilə yaxın münasibətlər qurmaq istədiklərini, lakin hökumətinin siyasətini istiqamətləndirən ittihaçların Üçlər ittifaqına meylli olduqlarını qeyd edirdi.⁸

İtaliya-Türkiyə müharibəsi İngiltərənin İstanbuldakı vəziyyətini gücləndirdi. Bu müharibənin baş verəcəyi qorxusu ittihaççıları İngiltərə ilə yaxınlaşmağa məcbur etmişdi. Müharibənin gedişində Osmanlı dövləti bir müttəfiq dövlətə ehtiyacı olduğunu hiss etdi. Almaniyə İtaliya ilə müttəfiq olduğu üçün Türkiyəyə yardım edə bilməzdi. Ona görə Türkiyə İngiltərəyə istiqamət götürdü. 1911-ci il sentyabrın 29-da Sədrəzəm Səid paşa İngiltərəyə müharibəyə qoşulmasını rəsmi olaraq təklif etdi.⁹ 1911-ci il oktyabrın 31-də Londondakı türk səfirinin Xarici işlər nazirliyinə təqdim etdiyi məktubda Türkiyənin İngiltərə ilə ittifaq bağlamaq niyyətində olduğu bildirilirdi.¹⁰

İngiltərə Xarici işlər nazirliyinin noyabrın 2-də verdiyi cavabda müxtəlif ibarələrlə Türkiyənin təklifi rədd edilirdi.

1911-ci ilin oktyabrında Türkiyənin maliyyə naziri Cavid bəy İngiltərə hərbi dəniz naziri U.Çörçilə məktub göndərərək, Osmanlı dövləti ilə İngiltərə arasında ittifaq bağlanmasını təklif etmişdi. Çörçil xarici işlər naziri Qreylə danışıqdan sonra verdiyi cavabda bildirmişdi ki, hazırda yeni siyasi əlaqələr altına girə bilmərik.¹¹

Balkan müharibələri zamanı Türkiyə mətbuatı İngiltərəni Osmanlı dövlətini yalnız buraxmaqda təqsirləndirdi. İngiltərənin İstanbuldakı səfiri Lovter 1912-ci il dekabrın 5-də Qreyə göndərdiyi məktubda yerli mətbuatın İngiltərəni və Fransanı Türkiyəni və status-kvonu tərk etdiyi üçün xəyanətdə təqsirləndirdiyini yazırdı.¹²

1913-cü il yanvarın 12-də Londondakı türk səfiri Qreylə görüşü zamanı yenidən Türkiyə ilə İngiltərə arasında ittifaq bağlamaq təklifini irəli sürdü.¹³ 1913-cü il iyulun 2-də türk səfirinə verdiyi cavabda Qrey ikili ittifaqın zəruri olmadığını bildirmişdi.¹⁴

1913-cü ilə qədər Bağdad dəmir yolu layihəsinin həyata keçirilməsinə mane olmağa çalışan İngiltərə yalnız bu vaxtdan Osmanlı dövləti ilə (o cümlədən Almaniyə ilə) münasibətlərini düzəltməyə başladı. Öz növbəsində Türkiyə də İngiltərə ilə münasibətlərə ciddi diqqət yetirirdi. Balkan müharibələrində Osmanlı ordusunun zəifliyi meydana çıxanda hökumət Almaniyə və İngiltərədən hərbi mütəxəssislər dəvət etdi və bu dövlətlərə arxalanmağa çalışdı. Sədrəzəm Mahmud Şövkət paşa 1913-cü il aprelin 26-da alman səfiri Vangenhaymlə söhbəti zamanı demişdi: «Türkiyə ancaq Almaniyə və İngiltərəyə arxalandığı təqdirdə yenidən canlana bilər. Bu iki dövlətin indiyə qədər qarşılıqlı vəziyyətində olmasından bizim bəxtimiz getirməmişdir... Alman-İngilis qarşılıqlı anlaşmasına nail olmaq üçün zəmin yaratmağa çalışırdılar».¹⁵

1913-cü il iyulun 29-da Osmanlı dövləti ilə İngiltərə arasında Bəsrə körfəzi ilə əlaqədar saziş imzalandı. Saziş İran-İraq sərhədlərinin düzəldilməsi ilə yanaşı, körfəz bölgəsində, başlıca olaraq Küveyt və Katarda İngiltərənin bəzi hüquqlarını tanıyırdı.¹⁶ Bu saziş İngiltərənin iqtisadi və siyasi mənafeələrinin təhlükəsizliyinə təminat verirdi.¹⁷

Osmanlı dövləti 1913-cü ilin sonları, 1914-cü ilin ilk yarısında da İngiltərə ilə yaxınlaşmaq üçün səylərini davam etdirmişdir. İstanbuldakı İngilis səfiri Mallet 1913-cü il dekabrın 16-da Qreyə göndərdiyi məktubda Dövlət Şurası rəisi Xəlil bəylə və daxili işlər naziri Tələt bəylə və bəzi hökumət adamları ilə etdiyi söhbətlər zamanı İngiltərəyə qarşı duyduğu yaxınlıqdan yazırdı.¹⁸

Osmanlı dövləti Birinci dünya müharibəsinin başlanması ərafəsində də İngiltərə ilə ittifaq bağlamağa çalışırdı.

1914-cü ilin iyununda Türkiyə maliyyə naziri İstanbuldakı ingilis səfirinə Osmanlı dövlətinin ingilis yardımına ehtiyacı var deyər müraciətinə cavab olaraq səfir: «İngiltərənin müəyyən bölgələri özünə ayırdığı halda, başqalarının burada dəmir yolu salmasına mane olmaqdan başqa bir şey düşünmədiyini, bunun isə Türkiyənin xeyrinə olmadığını bildirmişdi».¹⁹

1914-cü ilin ortalarında İngiltərə Babialinin ittifaq təkliflərini qəbul edə bilməzdi. Çünki bu zaman İngiltərənin Osmanlı dövlətinə qarşı siyasəti, bu dövlətin qaçılmaz olan parçalanmasından ən çox pay almaq məqsədinə söykənirdi. Digər tərəfdən 1914-cü ilin ortalarında Osmanlı dövlətinin xarici siyasəti dolanbac xətlə inkişaf edirdi. Bir yandan Türkiyə İngiltərə və Fransa ilə yaxınlaşmağa çalışırdı, digər tərəfdən Rusiya, Rumıniya və Bolqarıstanla əlaqələrin inkişaf etdirilməsinə səy göstərirdi. Eyni zamanda İtaliya və Yaponiya ilə də iqtisadi əlaqələri genişləndirmək səyləri mövcud idi.

Osmanlı dövlətinin müharibənin lap başlanğıcından yeritdiyi xarici siyasətdəki dolanbac xəttin bir səbəbi də Türkiyənin Almaniyaya ilə münasibətlərinin müəyyən qədər sarsılması idi. Belə ki, 1908-ci ildə Almaniyanın müttəfiqi Avstriya-Macarıstanın Bosniya və Herseqovinanı ilhaq etməsi, daha sonra 1911-1912-ci illərdə İtaliyanın Tripolitaniyanı alarkən Almaniyanın biganə qalması Osmanlı dövlətində Almaniya qarşı mənfi münasibət yaratmışdı.

Türkiyənin nöqtəyi-nəzərinə görə Osmanlı dövlətinin Berlin havadarı münacişəyə qatılmalı və İtaliya hökumətini öz niyyətindən əl çəkməyə məcbur etməli idi. Digər tərəfdən Almaniyanın Rusiya ilə münasibətlərə əhəmiyyət verməsi, erməni məsələsi ilə maraqlanmağa başlanması, Balkan müharibələrindəki məğlubiyyətlər zamanı alman imperatorunun: «digər Balkan ölkələri ki-

mi türklər də yaşamaq hüquqlarını isbat etməlidir»- deməsi bu ölkəyə qarşı dostluq hisslərini sarsıtırmışdı.²⁰ Bundan başqa Osmanlı dövləti ilə Almaniyaya arasında Albaniya məsələsində konkret fikir ayrılığı vardı. Osmanlı dövləti Albaniya rəhbərliyinə İzzət paşanı keçirmək istəyirdi və bütün Albaniyaya qarşı iddiasını irəli sürürdü. Almaniyaya isə Cənubi Albaniyanın Yunanıstana verilməsi-nə çalışırdı.²¹

Osmanlı dövlətinin 1914-cü ilin ortalarındakı xarici siyasətinin sərbətsiz olmasının bir səbəbi də hökumət daxilindəki fikir ayrılığı idi. Belə ki, Ənvər paşa başda olmaqla bir qrup Almaniyaya ilə ittifaq tərəfdarı olduğu halda, maliyyə naziri Cavid bəy başda olmaqla digər bir qrup isə Antanta dövlətləri ilə ittifaq tərəfdarı idi.

Birinci dünya müharibəsinin başlanmasından bir qədər əvvəl baş verən hadisə İngiltərə ilə Türkiyə arasındakı münasibətləri kəskinləşdirdi. İngiltərənin gəmiqayırma firması Türkiyə üçün «Sultan Osman» və «Rəşadiyyə» adlı iki linkor inşa etmişdi. Bu gəmilərin alınması üçün tələb olunan 7 milyon funt sterlinq Türkiyə tərəfindən avans olaraq ödənilmişdi.²² Bu pulun toplanması xalqın vətənpərvərlik hisslərinin qaldırılması sayəsində mümkün olmuşdu. Bu pullar hər bir evdən, xeyriyyə bazarlarından abunə qaydasında alınmışdı. Öz töhvəsini vermək üçün hətta qadınlar saçlarını satırdılar. Rəsmi təbliğat elan edirdi ki, hərbi dəniz donanmasının inkişafı Egey adalarının qaytarılması və yunanlardan intiqam almağın ən asan yoludur. Camal paşa yazır ki, «yeni gəmilərin tikilməsi və köhnələrin təmir edilməsi mümkün olduğu qədər tez öz donanmamızı yunan donanmasından güclü etməkdən ibarət olan arzumuzdan irəli gəlirdi».²³

Yunanıstan hökuməti isə bu gəmilərin Türkiyəyə verilməsinə mane olmağa çalışırdı. O vaxt Türkiyə donanmasına komandanlıq edən admiral Limpus Portanı xəbərdar etmişdi ki, yunanlar türk gəmilərinin İstanbulla gəlməsinə mane olmaq üçün bütün vasitələrdən istifadə edirdilər.²⁴

1914-cü il iyulun axırlarında 500 nəfərdən ibarət olan türk heyəti birinci dreadnoutu qəbul etmək üçün Tan çayında gözləyirdi. Lakin Admirallığın birinci lordu Çörçil iyulun 28-də hər iki gəmini müsadirə etdi.²⁵ Müharibəyə hazırlanan İngiltərə hökuməti Türkiyənin Almaniyaya tərəfdə müharibədə iştirak edəcəyini ehti-

mal etdiyindən gəmiləri verməkdən imtina etdi. Çörçil yazır ki, «...Biz özümüzdə icazə verə bilməzdik ki, bu iki ən yüksək səviyyəli gəmilərsiz fəaliyyət göstərək. Bu gəmilərin özümüzdə qarşı istifadə olunmasına isə heç yol verə bilməzdik...»²⁶

İngilis kralı V Georq Türkiyə sultanına məktub göndərərək, bu hadisəyə görə səmimi təəssüfünü bildirdi.²⁷ Lakin gəmilər Türkiyəyə verilmədi.

Bu hadisə İstanbulda çox ciddi etirazla qarşılandı. Avqustun 7-də hökumət çox hiddətlə beynəlxalq hüququn pozulması əleyhinə çıxış etdi. Bu hadisə türk mətbuatında qəzəbli yazılarla müşayiət olundu. Bu epizod həm də Türkiyədə hərbi qrupla bitərəfliyə üstünlük verən qrup arasında gedən mübarizədə həlledici rol oynadı. Amerikan səfiri Morgentau yazır ki, bu hadisə Vangenheyne ən böyük imkan yaratdı.²⁸

İngiltərə ilə münasibətlərin sərincəşməsində ikinci mühüm hadisə «Heben» və «Breslau» gəmiləri ilə bağlı epizod oldu. Antanta dövlətlərinin bu gəmilərlə bağlı hərəkətləri konkret oldu. Bu dövlətlərin İstanbuldakı səfirləri Osmanlı hökumətindən alman hərbi heyətinin «Heben» və «Breslau»dan çıxarılmasını alman zabit və əsgərlərin öz vətənlərinə göndərilməsini, Çanaqqala boğazının gediş-gəliş üçün açılmasını, Türkiyənin müharibənin sonuna qədər bitərəf qalmasını tələb etdilər.²⁹ Türkiyə hökuməti öz hərəkətinə İngiltərənin «Sultan Osman» xətt gəmisini öz tərsanəsində saxlamasına cavab kimi, habelə adalar haqqında danışıqlar getdiyi bir vaxtda Yunanıstanla bərabər vəziyyətdə olmaq cəhdi kimi haqq qazandırır. Qrey hesab edirdi ki, əgər Türkiyə həqiqətən alman gəmilərini satın almışsa və bu gəmilər tam olaraq türk hərbi gəmilərinə çevriləcəksə və almanlardan ibarət olan heyət Almaniyaya göndiriləcəksə, onda məsələni həll edilmiş hesab etmək olar.³⁰ Avqustun 12-də Qrey Benkendorf-a bildirdi ki, əgər türklər gəmilərdəki alman heyətlərini Almaniyaya göndərmək haqqındakı vədlərini yerinə yetirərlərsə, onda o bu gəmiləri Aralıq dənizində almanların əlində görməkdənsə türklərin əlində görmək istərdi.³¹

Avqustun 13-də Londondakı türk səfiri yazılı formada Türkiyə hökumətinin teleqramını Qreyə təqdim etdi. Teleqramda Türkiyə hökumətinin ciddi olaraq bitərəfliyə riayət edəcəyi bildirildi.³²

İngiltərə müharibənin ilk aylarında Türkiyə ilə hərbi toquşmaya yol verməməyə çalışırdı. Bunun səbəbi Hindistanda olan ordunun Avropaya və ya Misirə gətirilməsi üçün vaxt qazanmaq idi. Qrey yazırdı ki, «bizim qarşımızda ikili vəzifə qoyulmuşdu: 1. Türkiyənin müharibəyə girməsini nə qədər mümkünsə gecikdirmək, Hindistandakı ordunun Süveyşə gəlməsini və oradan Fransaya göndərilməsini təmin etmək; 2. Əgər iş ən pis vəziyyətə gətirib çıxarsa, onda biz göstərə bilməliydik ki, Türkiyənin hücumu heç bir səbəb olmadan baş vermişdir».³³ Qrey Türkiyənin bitərəf qalması müqabilində ona ərazi güzəştı edilməsinin, xüsusilə Lemnos adasının ona güzəştı edilməsinin əleyhinə idi. Qreyə görə ərazi alveri Türkiyəni inandırılmaz, əksinə Balkan ölkələrində narazılıq yaradardı. Qrey hesab edirdi ki, Türkiyə ilə əlaqələr kəsilərsə, İngiltərə Yunanıstanın şəxsinde etibarlı müttəfiq görür.³⁴

Avqustun 18-də ingilislərlə müstəqim irəli sürülən təklifdə ruslar Türkiyənin bitərəf qalması müqabilində Osmanlı dövlətinin müstəqilliyinə və ərazi bütövlüyünə təminat verdiklərini və hər hansı bir təcavüzə qarşı çıxacaqlarını bildirdilər.³⁵ İngilislər və rus təklifləri türklərin gözlədiyi sazişə yol açmırdı. Buna görə Türkiyə avqustun 20-də aşağıdakı təklifləri irəli sürdü: 1. Kapitulyasiyaların tam ləğv edilməsi; 2. Müharibənin başlanğıcında İngiltərə hökumətinin müsadirə etdiyi iki zirehli gəminin geri verilməsi; 3. Üçlər ittifaqı müdaxiləsinin rədd edilməsi və Qərbi Frakiyanın Osmanlı dövlətinə geri verilməsi; 4. Yunanıstan tərəfindən işğal edilmiş adaların Türkiyəyə qaytarılması; 5. Misir məsələsinin həll edilməsi; 6. Rusiyanın Türkiyənin daxili işlərinə qarışmamasına təminat verilməsi; 7. Rusiyanın Türkiyə üzərinə hücum edəcəyi təqdirdə İngiltərə və Fransanın həqiqətən Osmanlı dövlətinin müdafiə edəcəklərinə vəd verməsi və s.³⁶

Yuxarıda sadalanan təkliflərdən görünür ki, türklər mücərrəd təkliflərdən çox əldə edilməsi mümkün olan konkret məsələlərdən söz açmışdılar. Camal paşa bu təklifləri İstanbuldakı ingilis səfiri Malletə təqdim etmiş, o da öz növbəsində bu təklifləri Londona çatdırmışdı. Üç gündən sonra Mallet Türkiyənin irəli sürdüyü təkliflərə ətraflı cavab verdi.

O bildirdi ki, «indiki vaxtda xaricilərin məhkəməlik haqqındakı məsələlərilə bağlı kapitulyasiyaların ləğv edilməsi barəsində

söz ola bilməz. İndiki vaxtda İngiltərə öz müttəfiqlərinin razılığı ilə bəzi maliyyə kapitulyasiyalarının ləğv edilməsinə razı ola bilər. Türkiyənin adalarla bağlı Yunanistanla olan mübahisənin müəyyən vaxta qədər təxirə salınması lazım bilindi. Daha sonra Mallet bildirdi ki, Misir məsələsi müharibədən sonra həll edilərsə daha yaxşı olar». Mallet həm də bildirdi ki, «rusların Türkiyə üzərinə hücum etmək məqsədi yoxdur, həm də İngiltərə və Fransa Türkiyənin ərazi bütövlüyünü vəd edən memorandum imzalamışlar».³⁷

Türkiyə İngiltərə və Fransa ilə saziş bağlamağa çalışırdı. Lakin İngiltərə, habelə Fransa Osmanlı dövləti ilə saziş bağlamaqdan çəkinir və bunun əvəzində Türkiyəyə bitərəf siyasət yeridərək, ən böyük düşməni üçün boğazları açıq saxlamağı irəli sürürdürlər.³⁸

Xarici işlər naziri Qrey İngiltərə ilə Türkiyənin sazişə gəlməsinin qeyri-mümkünlüyünü belə açıqlayır: «Osmanlı dövləti öz tələyini Almaniyaya ilə bağlamışdı və bunun təbii nəticəsini türklər qəbul etməyə məcbur idilər».³⁹

Öz xatirələrində isə Qrey yazır ki, «əvvəlcə Türkiyəni ələ almalı idik. O zaman onun Almaniyaya ilə saziş bağladığını bilmirdik; Məncə bunun bir fərqi olmazdı. Türk hökuməti həmişə böyük bir ədalət gücünə malik olmuşdur. Əgər müharibənin ilk ilində işlərin Almaniyaya üçün yaxşı getdiyi görünməsəydi, əgər iki alman hərbi gəmisi İstanbula gəlməsəydi, çox güman ki, türklər bu sazişin hökmlərinə uyğun tələskənlik göstərməzdilər, bəlkə də heç hərə-kətə keçməzdilər».⁴⁰

Başda İngiltərə olmaqla Antanta dövlətləri passiv gözləmə taktikası yeridir və Türkiyə hökumətindəki mötədil qrupu gücləndirmək və bu yolla Osmanlı dövlətinin müharibəyə girməsini gecikdirmək üçün heç bir tədbir görmürdü. Sentyabrın 1-də İngiltərə, Fransa və Rusiyanın səfirləri Türkiyə hökumətinə aşağıdakı məzmununda yazılı bəyanat verdilər: «Üç dövlət yüksək Portaya bildirirlər ki, onlar Osmanlı ərazisinin toxunulmazlığına təminat verməyə hazırdırlar... və hörmətli Portanın iqtisadi və məhkəmə sahəsində təqdim etmək istədiyi tələblərə dostcasına baxacaqlar. Öz növbəsində hörmətli Porta öhdəsinə götürməlidir ki, indiki vaxtda Avropanı ayırın münafişinin davam edəcəyi müddətdə bitərəfliyə ciddi riayət edəcəkdir».⁴¹

Bu bəyanat əvvəllər Türkiyə hökumətinə edilən şifahi bəyanatlardan bir addım geri idi. Bu bəyanatda kapitulyasiyalar barəsində heç nə deyilmirdi. İqtisadi və məhkəmə sahəsində türk tələblərinə dostcasına yanaşılacağı haqqındakı ibarələr Türkiyə hökumətini razı sala bilməzdi. Görünür Antanta dövlətləri belə bəyanatı ona görə vermişdilər ki, onu Türkiyə hökuməti rədd etsin. Lakin Türkiyə hökuməti bəyanata rədd cavabı vermədi.

İngiltərənin bəzi yüksək vəzifəli şəxsləri, o cümlədən müdafiə naziri Lord Kitçner Türkiyəni lazımınca qiymətləndirmirdi. O hesab edirdi ki, Hindistandan gətirilən üç diviziyanın Süveyşdən keçirilməsinə qədər Türkiyənin bitərəfliyinə nail olmaq vacibdir. Lakin türk ordusu kimi bir gücün İngiltərə tərəfinə keçməsinə istəməzdi.⁴² İngilis donanmasının baş komandanı olmuş Lord Fişer isə hələ 1908-ci ildə kral VII Eduarda yazdığı məktubda qeyd edirdi ki, Almaniyaya qarşı bizim üçün əhəmiyyətli olan iki dövlət var, onlar Rusiya və Türkiyədir.⁴³ Lakin Lord Fişerin tövsiyyəsi nəzərə alınmadı.

Kapitulyasiyaların Osmanlı dövləti tərəfindən ləğv edilməsi ərəfəsində ingilis səfiri Mallet Səid Həlim paşanı İngiltərə və Fransanın adından inandırmağa çalışmışdı ki, Rusiyanın Türkiyəyə qarşı təcavüzkar niyyəti yoxdur və bildirmişdi ki, əgər Türkiyə ordusu təcili tərxis olunarsa, «Heben» və «Breslau» gəmiləri tərkislah edilərsə, alman təlimatçıları kənarlaşdırılırsa, onda saziş dövlətləri, Türkiyənin toxunulmazlığına təminat verir, adalar məsələsini Türkiyənin xeyrinə həll edər, iqtisadi kapitulyasiyalar məsələsində güzəştə gedərlər.⁴⁴ Malletin irəli sürdüyü şərtlər Türkiyə hökuməti tərəfindən saziş dövlətlərinin zəiflik əlaməti kimi qəbul edildi və bu bəyanatdan lazımı nəticələr çıxarılmadı.

Sentyabrın 9-da Türkiyədə Britaniyanın hərbi-dəniz missiyası başa çatdı.⁴⁵ İngilis hərbi-dəniz missiyası admiral Limpus-başda olmaqla bütün tərkibdə istefa verdi və Türkiyədən getdi. İngilis təlimatçıları dərhal admiral Suşonun rəhbərliyi altında alman zabıtları ilə əvəz edildi.⁴⁶

İngiltərə Türkiyənin bitərəf qalması üçün çox şey göstərirdi. Sentyabrın 27-də ingilis səfiri Səid Həlim paşaya bildirmişdi ki, əgər Türkiyə bitərəfliyini qoruyub saxlayarsa İngiltərə hökuməti müharibənin başlanğıcında müsadirə etdiyi hərbi gəmiləri geri

qaytara bilər.⁴⁷ Lakin müharibəyə qoşulmaqla daha çox fayda əldə edəcəyini düşünən və getdikcə daha çox Almanıyanın təsiri altına düşən Türkiyə hökuməti İngiltərənin bu müraciətini cavabsız qoydu. Sentyabrın axırlarında Çanaqqala boğazı bağlanarkən İngiltərə hökuməti yenidən Portaya müraciət edərək, izahat tələb etdi. Porta isə Çanaqqalanın bağlanmasını belə izah etdi: «İngilis eskadrası türk eskadrasına boğazdan çıxmağı qadağan etdi. Porta bunu blokada kimi qəbul etdi və boğazları bağladı».⁴⁸ Həmin günlərdə «Times» qəzeti yazırdı: «Türkiyə bir tərəfdə Almanıya, o biri tərəfdə Rusiya və Fransa arasında öz seçimini etməlidir. Axırıncı halda Türkiyənin müstəqilliyinə, ərazisinin toxunulmazlığına, ona maliyyə yardımı göstəriləcəyinə və Almanıyanın iqtisadi zülmündən azad olmasına təminat veriləcək. Əks təqdirdə müttəfiqlər Türkiyəyə qarşı öz ordularının bütün gücündən istifadə edəcəklər».⁴⁹

Sentyabrın axırları - oktyabrın əvvəllərində Osmanlı dövləti İngiltərə ilə münasibətlərində bitərəf qalacağına söz verməkdə davam edirdi. Ancaq Osmanlı dövlətinin İngiltərədən duyduğu qayğılar da artmaqda idi. Oktyabrın 1-də Londondakı türk səfiri Qreylə söhbəti zamanı Türkiyə hökumətinin bitərəf qalacağını bir daha təkrarlamışdı. İngiltərə hökuməti isə Misirin statusunda dəyişiklik etməsinin Osmanlı dövlətinin bitərəfliyə riayət etməsi ilə tam bağlı olduğunu bildirdi. Osmanlı dövlətinin Misirə qarşı gördüyü hazırlıqlarla əlaqədar İngiltərə Türkiyəyə oktyabrın 2-də nota verdi. Cavab notasında Türkiyə hökuməti bildirdi ki, Suriyada görülən hərbi hazırlıq imperatorluğun digər yerlərindəki səfərbərlik tədbirindən başqa bir şey deyil. Səfərbərlik tədbiri isə Türkiyənin bitərəfliyini qorumaq məqsədi ilə edilir.⁵⁰

Sədrəzəm və xarici işlər naziri Səid Həlim paşa Türkiyənin saziş dövlətlərinə qarşı hücum etməyəcəyinə təminat verməkdə davam edirdi. Mallet 1914-cü il oktyabrın 26-da İstanbuldan Qreyə göndərdiyi məktubda Osmanlı xarici işlər naziri ilə görüşdü-yündən və nazirin İngiltərə və Rusiyaya qarşı düşmən siyasət yeritməyən faciə olduğunu anladığından yazırdı.⁵¹

Osmanlı dövləti müharibəyə qoşulduqdan sonra İngiltərə Türkiyəni parçalamaq siyasətini gücləndirdi. Noyabrın 3-də Küveyti İngiltərənin himayəsində müstəqil dövlət kimi tanıdı.⁵²

Noyabrın 5-də İngiltərə Kipri ilhaq etdi və elə həmin gün Türkiyəyə müharibə elan etdi. 1914-cü il dekabrın 18-19-da Misir üzərində öz himayədarlığını qurduğunu açıqladı.⁵³

¹ Melek Kemal. Doğu Sorunu ve milli mücadelenin dış politikası. İstanbul, 1979, s.8.

² Ahmad Feroz. 1908-1914 yılları arasında Büyük Britaniyanın Jon türklərlə münasibətləri.//Tarih Enstitüsü dergisi. (İ.Ü.Edebiyat fakültesi), ekim 1971, sayı 2, s.155.

³ Yəne orada, s.161.

⁴ Yəne orada.

⁵ Kürkçüoğlu Ömer. Türk-İngiliz ilişkileri (1919-1926). Ankara, 1978, s.30-31.

⁶ Yəne orada, s.31.

⁷ Kürkçüoğlu Ömer. Osmanlı devletine karşı arap bağımsızlıq hərəkatı (1908-1918). Ankara, 1982, s.50.

⁸ Yəne orada, s.51.

⁹ Yəne orada, s.52.

¹⁰ Kürkçüoğlu Ömer. Osmanlı devletine karşı arap... s.52.

¹¹ Armaoğlu Fahir. Siyasi tarix. 1789-1960. Ankara, 1973, s.418.

¹² Kürkçüoğlu Ömer. Osmanlı devletine karşı... s.54.

¹³ Yəne orada, s.53.

¹⁴ Yəne orada.

¹⁵ Kürkçüoğlu Ömer. Türk-İngiliz ilişkileri... s.34.

¹⁶ Kürkçüoğlu Ömer. Osmanlı devletine karşı... s.55.

¹⁷ Kent Marian. Great Britain and the End of the Ottoman Empire 1900-1923. In the book: The Great Powers and the End of the Ottoman Empire. Edited by Marian Kent. London, 1984, p.182.

¹⁸ Kürkçüoğlu Ömer. Osmanlı devletine karşı... s.56.

¹⁹ Kürkçüoğlu Ömer. Türk-İngiliz ilişkileri... s.31.

²⁰ Yəne orada, s.35.

²¹ Yəne orada.

²² Готлиб В. В. Тайная дипломатия во время Первой мировой войны. Перевод с англ. М., 1960, s.59.

²³ Записки Джемаль паши. 1913-1919. Тифлис, 1923, с.78.

²⁴ Howard Harry N. The Partition of Turkey a diplomatic history 1913-1923, New York, 1966, p.93.

²⁵ Черчилль У. Мировой Кризис. Перевод с англ. М.-Л., 1932, с.245.

XIX ƏSRİN SONU-XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ ŞİMALİ AZƏRBAYCANIN SƏNAYE SAHƏLƏRİNDƏ AKSİZ VERGİSİNİN TƏTBİQİ

XIX əsrin II yarısından etibarən çar Rusiyası dövlətin iqtisadi maraqlarını ön plana çəkərək, Şimali Azərbaycanın sənayesinin bir sıra sahələrində aksiz vergisi tətbiq etməyə başladı. Aksiz vergisinin tətbiq edildiyi sənaye sahələri xüsusilə də neft, kükürd, duz, tütün və şorab istehsalı bu siyasət nəticəsində ciddi problemlərlə üzləşmiş, hətta həmin sənaye sahələrində istehsalın inkişafı xeyli ləngimişdi.

Tədqiqat obyektinə çevrilən bu mövzu Azərbaycan tarixşünaslığında ayrıca araşdırma sahəsi olmamışdır. Lakin aksiz vergisinin tətbiqi probleminə bəzi ümumiləşdirilmiş əsərlərdə¹ və ayrı-ayrı monoqrafiyalarda² bu və ya digər şəkildə toxunulmuşdur.

Şimali Azərbaycanda aksiz vergisinin geniş şəkildə tətbiq edildiyi sahələrdən biri neft sənayesi olmuşdur.

Azərbaycanın neft sənayesinin inkişafı qarşısında əngələ çevrilmiş iltizam sistemi 1872-ci il fevralın 1-də verilmiş «Neft mədənləri və ağ neft istehsalından aksizlər haqqında» və 1872-ci il fevralın 17-də təsdiq edilmiş «Qafqaz və Cənubi Qafqazın iltizamda olan xəzinə neft mənbələrinin müzayiqa yolu ilə xüsusi şəxslərə verilməsi haqqında» qaydalar» əsasında ləğv edildi.³ «Neft mədənləri və ağ neft istehsalından aksizlər haqqında» qanun iki hissədən ibarət idi;

1. Neft mədənləri haqqında.

2. Ağ neft istehsalından aksiz vergisi alınması haqqında.⁴

Qanuna əsasən neftayırma sənayesindən dövlətin xeyrinə aksiz vergisi toplanılması müəyyənləşdirilirdi. Bu qanuna görə, ağ neft məhsulları üzərinə qoyulmuş aksiz vergisini Maliyyə Nazirliyinin vergi departamenti, əyalət və vilayətlərdə isə müvafiq yerli idarələr toplamaq idi.

²⁶ Yenə orada.

²⁷ Howard Harry N. Göstərilən əsəri, p. 94.

²⁸ Готлиб В.В. Göstərilən əsəri, s. 61.

²⁹ Karal Enver Ziya. Osmanlı tarihi. C.IX. İkinci meşrutiyet ve birinci dünya savaşı (1908-1918). Ankara, 1999, s.388.

³⁰ Нотович Ф.И. Дипломатическая борьба в годы первой мировой войны. Т. I. М.-Л., 1947, с.301.

³¹ Международные отношения в эпоху империализма: Документы из архивов Царского и Временного правительств. 1878-1917. Сер. III, т. VI, ч. I, с. 67-68, №76.

³² Нотович Ф.И. Göstərilən əsəri, с.304.

³³ Yenə orada, s.308.

³⁴ Нотович Ф.И. Göstərilən əsəri, с.310.

³⁵ Melek Kemal. Göstərilən əsəri, s.19.

³⁶ Melek Kemal. Göstərilən əsəri, s.19; Записки Джемаль-паши... с.102.

³⁷ Записки Джемаль-паши... с.102.

³⁸ Yenə orada.

³⁹ Melek Kemal. Göstərilən əsəri, s.22.

⁴⁰ Bayur Y.H. Türk inkılabı tarihi. C.III, kısım I. Ankara, 1953, s.140.

⁴¹ Международные отношения в эпоху империализма... Т. VI, ч. I, № 172, №173, с.163-164.

⁴² Bayur Y.H. Türk inkılabı tarihi. C.III, kısım 1, s.142.

⁴³ Yenə orada, s.143.

⁴⁴ «Kaspi» qəzeti, 7 sentyabr 1914-cü il.

⁴⁵ Anderson M.S. The Great Powers and the Near East (1774-1923). London, 1970, s.313.

⁴⁶ «Kaspi» qəzeti, 6 sentyabr 1914-cü il.

⁴⁷ Weber Frank G. Eagles on the Crescent, Germany, Austria and the Diplomacy of the Turkish Alliance. 1914-1918. Cornell University Press. Ithaca, 1970, p.79-80.

⁴⁸ «Kaspi» qəzeti, 19 sentyabr 1914-cü il.

⁴⁹ «Kaspi» qəzeti, 20 sentyabr 1914-cü il.

⁵⁰ Kürkcüoğlu Ömer. Osmanlı devletine karşı arap... s.61.

⁵¹ Yenə orada.

⁵² Kürkcüoğlu Ömer. Türk-İngiliz ilişkileri... s. 38.

⁵³ Yenə orada, s. 38-39.

1872-ci il 1 fevral qanunu təsdiq edildikdən sonra Qafqaz canişini bu qanunun imzalandığı andan Qafqazda tətbiq edilməsi və aksiz vergisi toplanılmasına rəhbərlik edilməsi haqqında layihənin tərtib edilməsinə göstəriş verdi.⁵ Ağ neft istehsalından aksiz vergisi yığmaq üçün bütün Zaqafqaziya zavodları dörd dairəyə bölünürdü. Birinci dairəyə Bakı şəhərindəki 15 ağ neft zavodu və duz gölü, ikinci dairəyə Bakı şəhərində yerləşən daha 15 zavod və 8 duz gölü, üçüncü dairəyə Suraxanı kəndindəki 2 ağ neft zavodu, Pirallahı kəndində olan bir parafin zavodu, yeddi duz gölü, dördüncü dairəyə isə Bakı şəhərində olan 15 zavod və 9 duz gölü daxil idi.⁶

1 fevral 1872-ci il qanunundan sonra neftayırma sənayesinin təşkili bütünlüklə aksiz idarəsinin icazəsindən asılı oldu. Aksiz toplanması sistemi son dərəcə qeyri-təkmil idi. Belə ki, aksiz vergisi istehsal edilən məhsulun hər pudundan deyil, neftayıran qazanların həcminə görə yığılırdı.⁷ Aksizin həcmi neftayıran qazanların həcminə uyğun olaraq gündəlik 4 manatdan 10 manata qədər müəyyənləşdirilmişdi.⁸ Aksiz vergisinin məbləği xırda ağ neft zavodları üçün cüzi olsa da, texniki tərəqqini ciddi ləngitməklə yanaşı, neft məhsulları istehsalının keyfiyyətinə də çox pis təsir göstərirdi. 1 fevral 1872-ci il qanununa görə, hər qazandan gündə yalnız bir dəfə istifadə edilməsi nəzərdə tutulurdu. Əslində isə, aksiz vergisinin hər neftayıran qazanın həcminə görə toplanması ona gətirib çıxarırdı ki, kiçik zavodlar gün ərzində hər qazandan bir dəfə deyil, bir neçə dəfə ağ neft almağa çalışırdılar. Bu yolla alınan neftin keyfiyyəti aşağı olduğu üçün satılmır, Rusiya bazarlarında Amerika nefti ilə rəqabətə davam gətirmirdi. Buna görə də, Bakı neftinin qiyməti kəskin şəkildə aşağı düşmüş, kiçik müəssisələrin çox hissəsi müflisləşmişdi. Ağ neft istehsalında yaranmış acınacaqlı vəziyyəti aradan qaldırmaq üçün hökumət Bakı qubernatorunun rəhbərliyi altında xüsusi komissiya yaratmışdı. Komissiya belə bir qərara gəlmişdi ki, aksiz vergisinin düzgün qoyulmaması ağ neftin keyfiyyətinin aşağı düşməsinin əsas səbəbidir. 1876-cı ildə Rusiya İmperator Texniki Cəmiyyətinin Qafqaz şöbəsinin təşkil etdiyi komissiya vəziyyəti araşdırdıqdan sonra bir sıra konkret təkliflərə çıxış etdi;

1. Ağ neftdən alınan aksiz vergisini ləğv etməli, 10 il ərzində neft və neft məmulatları üzərinə vergi qoymamalı.
 2. On ildən sonra əlavə vergi qoyularsa, iki il öncə qoyulacaq əlavə verginin miqdarı və yığılma qaydası elan edilməli.
 3. Əlavə verginin ləğvi nəticəsində dövlətə dəyən zərəri, xaricdən gətirilən neftin üzərinə qoyulan vergi ilə ödəməli.
 4. Neftayıran zavodlardan neftayıran qazanların həcminə görə gildiya vergisi olmalı və.s.⁹ Bu təkliflər Peterburqda təşkil edilmiş xüsusi komissiyaya təqdim edildi. Həmin komissiyanın üzvlərindən biri olan tanınmış alim D.İ. Mendeleev aksiz vergisinin tamamilə ləğv edilməsinin zəruriliyini əsaslandıraraq göstərirdi ki, əgər aksiz vergisi ləğv edilərsə, Bakı nefti hətta Amerika nefti ilə rəqabətdə qalib gələ bilər.¹⁰ Onun fikrincə, aksiz ləğv edilərsə zavod sahibləri istehsal prosesində tələskənliyə yol verəz, ağ neft alındıqdan sonra qalan qalıqlardan yanacaq kimi istifadə etməz, onun tərkibindəki qiymətli yağların alınmasına çalışar ki, bu da neft emalı sənayesinin inkişafına təkan verər.¹¹
- Beləliklə, göstərilən komissiyaların fəaliyyəti nəticəsində 1877-ci il iyulun 6-da «Ağ neft sənayesində aksiz vergisi alınmasının ləğv edilməsi haqqında» qanun verildi.¹² Bununla da aksiz vergisi ləğv edildi və neftayırma sənayesinin inkişafına mane olan əsas amil aradan götürüldü. Nəticədə istehsal edilən neft məmulatlarının keyfiyyəti xeyli yaxşılaşdı, onun Rusiya bazarlarında xarici məhsullarla rəqabət qabiliyyəti yüksəldi. Aksizin ləğvindən sonra neftayırma zavodlarının sayı və ağ neft istehsalının həcmi də artdı. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, aksiz vergisinin məbləği dövlət xəzinəsi üçün heç də böyük əhəmiyyət kəsb etmirdi. Ağ neftdən alınan aksiz vergisi cəmi 300.000 manat təşkil edirdi.¹³ Aksizin ləğvi ağ neftin qiymətinin aşağı düşməsinə də səbəb oldu. Belə ki, 1877-ci ilə qədər bir pud ağ neftin qiyməti 60-80 qəpik idisə, aksizin ləğvindən sonra bu rəqəm əvvəlcə 20-30 qəpiyə, sonra isə 7 qəpiyə endi.¹⁴ Bunun nəticəsində Amerikan ağ nefti Rusiya bazar-

larından sıxışdırıldı və 1884-cü ildə Amerika neftinin Rusiyaya gətirilməsi tamamilə dayandırıldı.¹⁵ Bakı nefti isə xarici bazarlara yol açmış oldu.

Aksiz vergisinin ləğvi dövlət xəzinəsinin gəlirlərini azaltdığı üçün 1887-ci il dekabrın 21-də «İşıqlandırıcı neft yanacaqları»¹⁶ haqqında yeni qərar qəbul edildi ki, bu qərar bəzi dəyişikliklərlə 1917-ci ilə qədər qüvvədə qaldı. 1892-ci il dekabr ayının 15-də yüngül yanacaq yağlarından 60, ağır yanacaq neft yağlarından isə 50 qəpik həcmində aksiz vergisi toplanması haqqında qanun qəbul edildi.¹⁷

1893-cü il yanvarın 1-də neft yağlarının növlərə ayrılması təsbit edildi. Həmin ildə təkcə ağ neftdən gələn gəlir 16,3 mln, 1899-cü ildə isə 26,1 mln manat təşkil etmişdi.¹⁸ Dövlət xəzinəsi üçün mənfəətli olan neft aksizi vergisi həm neft sənayesi, həm də istehlakçılar üçün ağır yük idi. Cənubi Qafqaz aksiz vergisi idarəsinin rəisi L.L.Pərşke yazırdı ki, əgər aksiz vergisi olmasaydı yanacaq maddələri ucuz başa gələydi üçün ölkənin ən ucqar rayonlarına yol tapardı və dünya bazarlarında güclü rəqiblərlə mübarizə məsələsi də aradan qalxardı.¹⁹ Aksiz vergisi nəticəsində neft baha olduğu üçün əhali onu almaq iqtidarına malik deyildi.

Birinci dünya müharibəsi dövründə müharibənin xərclərinin ödənilməsi ilə əlaqədar çarizm neft məhsullarına qoyulan aksiz vergisini artırmağa başladı. Belə ki, Maliyyə Nazirliyinin 3 dekabr 1914-cü il tarixli²⁰ əmri ilə benzin, ağ neft, yağ və s. məhsullar üzərinə qoyulan aksiz vergisi hər pud üçün 60 qəpikdən 90 qəpiyə qaldırıldı.²¹ Bu siyasət neft məhsullarının istehsalı perspektivinə güclü zərbə vurmuşdu. Neft maqnatları bunun əvəzini xaricdən Rusiyaya gətirilən neft məhsullarından alınan gömrük vergisinin qaldırılmasına nail olmaqla çıxdılar ki, bundan sonra xaricdən Rusiyaya neft ixrası məsələsi aradan qalxdı.²² Onu da qeyd etmək lazımdır ki, aksiz vergisinin artırılması, neft maqnatlarına o qədər də ciddi ziyan vurmurdu. Belə ki, neft maqnatları aksiz xərclərinin demək olar ki, hamısını neft istehlakçılarının üzərinə qoyurdular.²³

1916-cı ilin oktyabrında dövlətin aksiz vergilərini yenidən qaldırması isə neft maqnatlarının kəskin etirazına səbəb olmuşdu.²⁴ Belə ki, yeni qaydaya əsasən, işıqlandırıcı yağlara 1.30 q, benzin və toxuma 90 qəpik, digər neft məhsullarına isə 1m.60q. aksiz vergisi tətbiq edilmişdi.²⁵

Əslində dövlətin bu addımları heç də xəzinənin doldurulmasına xidmət etmirdi. Çünki, aksiz vergisini əslində neft sənayesi sahibləri deyil, neft istehlakçıları ödəyirdilər. Müharibə dövründə isə neftin əsas istehlakçıları dövlət xəzinəsindən maliyyələşən idarələr idi. «Nobel qarlaşları» şirkətinin baş kimyaçısı M.Tixvinski bu məsələ ilə əlaqədar yazırdı; «...Xəzinənin gəliri sifir rəqəmi ilə ifadə olunur. Neft məhsullarının əsas alıcısı artilleriya idarəsi idi. Aksiz idarəsinin topladığı əsas pulu artilleriya idarəsi ödəyirdi.²⁶

Bütün bunlara baxmayaraq, aksiz vergisinin saxlanması neft sənayesinin inkişafına mane olan ən mühüm səbəblərdən biri kimi qalmaqda davam edirdi.

Azərbaycanın neft emalı sənayesinin ehtiyaclarına çoxlu miqdarda kükürd və mis kolçedanı məsrəf olunurdu. Neft emalı üçün vacib olan kükürd turşusu məhz kükürd və mis kolçedanından alınır. Neft emalı üçün tələb olunan xammal-kükürd kolçedanı Rusiyaya əsasən xarici ölkələrdən, xüsusilə də Almaniyadan gətirilirdi.²⁷ Bununla yanaşı, kükürd və mis kolçedanı Azərbaycanda da istehsal edilirdi.²⁸ Bu filizin emalı mis almaq cəhətdən sərfəli olmasa da, onun əridilməsindən külli miqdarda kükürd turşusu almaq mümkün idi. XIX əsrin 90-cı illərində «Nobel qardaşları» şirkəti ilə «Simens qardaşları və K⁰» şirkəti arasında başlanmış danışıqlar nəticəsində 1893-cü ildə bağlanmış müqaviləyə əsasən, Gədəbəy filiz mədənlərində istehsal edilmiş, tərkibində kükürd və mis kolçedanının faizi yüksək olan filiz «Nobel qardaşları» şirkətinə satılmağa başlandı.²⁹ 1901-ci ildən etibarən «Nobel qardaşları» şirkəti Çaykənd mədənlərində istehsal edilən kükürd kolçedanını da almağa başladı.³⁰

Görkəmli Azərbaycan tarixçisi T.T.Vəliyevin hesablamaları göstərir ki, Nobel inhisar birliyinin Gədəbəydən aldığı kükürd

kolçedanının orta illik miqdarı 250-290 min pud olmuşdu.³¹ Ümumiyyətlə, «Nobel qardaşları» şirkətinin bütün filiz mədənlərindən aldığı kükürd kolçedanının miqdarı təxminən 300-450 min puda bərabər idi.³²

XIX əsrin ikinci yarısında neft sənayesi ilə yanaşı, duz istehsalında da aksiz vergisi tətbiq edilirdi. Azərbaycanda çox qədim tarixə malik olan duz istehsalının sənaye sahəsi kimi əsl inkişafı XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Azərbaycanın daş duz mədənləri Naxçıvan qəzası ərazisində, Sust, Şıxmahmud və Cıqır kəndləri arasındakı dağlarda yerləşirdi.³³ Azərbaycandakı duz mədənlərinin əksəriyyəti xəzinənin, Sust kəndindəki mədənlər isə sahibkarların ixtiyarında idi.³⁴ 1861-ci ildən etibarən Naxçıvan duz mədənləri xəzinə və iltizamçılar tərəfindən birlikdə istismar edilirdi.³⁵ Duz mədənlərində iltizam sistemi 1868-ci ilə qədər saxlanılmışdı.³⁶ XIX əsrin 50-60-cı illərində Naxçıvan duz mədənlərinin iltizamçısı M.Markuzov, Mehdi bəy Ağahüseyn oğlu olmuş,³⁷ sonrakı dövrdə isə duz mədənləri İsa Canpoladovun icarəsində olmuşdu.³⁸ XIX əsrin 50-60-cı illərinin əvvəllərində duz istehsalı artmışdı. Bunun əsas səbəbi 26 avqust 1852-ci ildə verilmiş «Xarici duzun Zaqafqaziya və Qara dəniz limanlarına gətirilməsinin qadağan edilməsi haqqında Əsasnamə» və Krım müharibəsi (1853-1856) ilə bağlı olmuşdu.³⁹

Azərbaycanda Daş duz ilə yanaşı şor duz da istehsal edilirdi. XIX əsrin sonunda Azərbaycanda bir məlumata görə 30-dan çox,⁴⁰ digər məlumata görə isə 67 göldən şor duz çıxarılırdı.⁴¹ Bu göllər 9 məntəqəyə bölünmüşdü ki, onların 6-sı Bakı qəzasının, 3-ü Cavad qəzasının ərazisinə düşürdü.⁴² Bakı qəzasındakı göllərin əksəriyyəti xəzinənin ixtiyarında olmuş, bəzi vaxtlarda iltizama verilmişdi. Bakı qəzasında şor duz alınan ən böyük göllər Masazır, Zığ, Qala, Kürdəxanı, Cavad qəzasında Əlixan çala, Bugian, Qobu, Kiçikçala, Böyükçala, Saxsıçala, Bağtəpəçala, Əkəçala, Oxçu Əvəzəli və s. idi.⁴³ XX əsrin əvvəllərində bu göllərdən şor duz

alınması əsasən Məşədi Əbdüləziz Kərimovun icarəsində olmuşdu.⁴⁴

XIX əsrin 60-cı illərinin əvvəllərində Azərbaycanda duz istehsalı azalmağa başladı. Bu 1862-ci il mayın 14-də dövlətin duz istehsalına aksiz vergisi tətbiq etməsi ilə birbaşa bağlı idi.⁴⁵ Aksiz sisteminə görə, xəzinə duz istehsalı və satışı sahibkarların ixtiyarına verməli, sahibkarlar tərəfindən xəzinəyə məxsus və xüsusi müəssisələrdə istehsal edilən duzun bütün növləri üzərinə aksiz vergisi tətbiq edilməli idi.⁴⁶ Bununla yanaşı, xaricdən gətirilən duz gömrük vergisinə cəlb edilirdi. 1865-ci ildə heyvan yemlərinin hazırlanması üçün istehsal edilən duz aksiz vergisindən azad edildi.⁴⁷

İstehsal edilmiş duzun hər puduna 30 qəpik həcmində aksiz vergisinin qoyulması duz istehsalına olduqca ağır təsir göstərdi. Bunu aksizin tətbiqindən sonra duz istehsalı haqqındakı statistik rəqəmlər daha bariz şəkildə nümayiş etdirir. Belə ki, 1870-ci ildə Qafqazda 1,7milyon pud duz istehsal edilmişdisə, 1880-ci ildə bu rəqəm 1024 min puda enmişdi.⁴⁸ Məhz buna görə də, 1881-ci ildə duz istehsalında tətbiq edilən aksiz vergisi ləğv edilmişdi. Bundan sonrakı dövrdə Azərbaycanın həm şor, həm də daş duz istehsalında yüksəliş qeydə alınmışdı.

Şimali Azərbaycan iqtisadiyyatının aksiz vergisi tətbiq edilən sahələrdən biri də bütün sənayesi olmuşdur. Tütünçülük əsasən Zaqatala dairəsində, eləcə də Nuxa, Cavanşir, Quba və Şamaxı qəzalarında geniş inkişaf tapmışdı.⁴⁹ Bununla yanaşı Lənkəran, Cavad, Göyçay və digər qəzalar da daş miqdarda tütünçülük məşğul olunurdu. XIX əsrin II yarısında çar Rusiyanın bəzi tədbirləri tütünçülüyn inkişafına təkən vermişdi. Belə ki, 1872-çi ildə xaricdən gətirilən tütünə qoyulan gömrük vergisinin yüksəldilməsi və 1877-ci ildə Rusiya imperiyasında qüvvədə olan idxal edilən tütün məhsullarının hər puduna 14 manat vergi tətbiqi qaydasının Cənubi Qafqaza da şamil edilməsi Azərbaycanda tütün istehsalının genişlənməsinə səbəb olmuşdu.⁵⁰ 1883-cü ildə Azərbaycanda 15.707 pud⁵¹ tütün istehsal edilmişdisə, 1915-ci ildə bu rəqəm 45.792 puda çatmışdı.⁵² Azərbaycanda tütünçülük və tütün mə-

mulatlarının istehsalının genişlənməsi qarşısında başlıca əngəl yüksək aksiz vergisinin tətbiqi olmuşdu. Dövlət tütün məhsullarının hər puduna 3-4 manat məbləğində aksiz qoymaqla⁵³, xəzinə gəlirlərini xeyli artırsa da, bütövlükdə tütünçülük sənayesinin sürətlə inkişafının qarşısında bir əngələ çevrilmişdi. Cənubi Qafqaz aksiz idarəsinin rəisi L.L.Pərşke Şamaxı şəhərində Həsənova və Abdullayeva məxsus tənəkəli fabriklərinin istehsal gücü və ödədikləri aksiz vergisi haqqında maraqlı məlumatlar verir. Müəllifin məlumatına əsasən, Həsənovanın fabrikləri 1897-ci ildə 754 pud, 1898-ci ildə 907 pud məhsul istesal etmiş və müvafiq olaraq 2680 və 2678 aksiz vergisi ödəmişlər.⁵⁴ L.L.Pərşke göstərir ki, Abdullayevanın tütün fabrikləri 1897-ci ildə 678, 1898-ci ildə 1031, 1899-cu ildə 1271, 1900-cü ildə 1502 pud məhsul istehsal etmiş və müvafiq olaraq 2102, 3274, 3950, 5971 manat aksiz vergisi vermişdilər.⁵⁵ 1914-cü il noyabrın 11-də tütün məmulatlarından alınan aksiz vergisinin yenidən artırılması⁵⁶ vəziyyəti bir qədər də mürəkkəbləşdirmişdi. Buna baxmayaraq, birinci dünya müharibəsi dövründə tütünlə olan tələbatın görünməmiş səviyyədə yüksəlməsi nəticəsində tütün məhsullarının istehsalında artım davam etmişdi.

XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanın yeyinti sənayesinin mühüm sahələrindən biri də şərab, spirt və konyak istehsalı idi. Şərab istehsalına görə Yelizavetpol və Şuşa, Bakı quberniyasının Göyçay və Şamaxı qəzaları aparıcı mövqeyə malik idilər.⁵⁷

1873-cü il iyulun 1-də şərab istehsalına aksiz vergisinin tətbiqi edilməsi şərabçılıq sənayesinin inkişafına mənfi təsir göstərmişdi. Belə ki, 1873-cü il qanunu spirtin hər dərəcəsinə 1 qəpik aksiz vergisi qoymaqla yanaşı, şərab istehsalının 30 kubluk vedrələrə çəkilməsi qaydalarını müəyyən etmişdi⁵⁸ ki, bu da bağ sahiblərinin şərabçılıqla məşğul olması imkanlarına ciddi zərbə vuraraq, sənaye şərabçılığın inkişafına əngəllər açmışdı. 1876 və 1884-cü il 12 iyun qanunları da bağ sahiblərinin şərabçılıqla məşğul olması qarşısında əlavə çətinliklərə səbəb olmuşdu.⁵⁹ Yeni qanunvericiliyə əsasən spirtin hər dərəcəsinə aksiz vergisi 1 qəpikdən 3 qəpiyə qaldırıl-

mışdı.⁶⁰ Bununla yanaşı, şərab istehsalının həcmi meyvə bağlarının sahəsinə uyğun olmalı idi.⁶¹ Bu qanunlar bağ sahiblərinin şərab istehsalı ilə məşğul olmasını daha da çətinləşdirmişdi. 1887-ci il iyunun 15-də təsdiq edilmiş və həmin il sentyabrın 1-də qüvvəyə minmiş yeni aksiz qanunlarına əsasən, bağ sahiblərinə qarşı tətbiq edilmiş məhdudiyətlərin aradan qaldırılması⁶² ilə yanaşı, onlara bözi imtiyazlar da verilmişdi. Belə ki, bağ sahiblərinin normadan artıq istehsal etdikləri, özləri və fəhlələr üçün nəzərdə tutulan şərabın aksizdən azad edilməsi aksiz siyasətinin köklü dəyişməsindən xəbər verirdi.⁶³ Bununla bərabər, yeni qaydada görə, sənaye şərabçılığı sahiblərindən aksiz vergisinin qabaqcadan tələb edilməsi, bağ sahiblərindən isə satışa uyğun olaraq toplanması da sənaye şərabçılığının sıxışdırılmasına səbəb olmuşdu.⁶⁴

Yeni qanun sənaye şərabçılığının kəskin şəkildə azalmasına gətirib çıxarmışdı. Ə.Sumbatzadənin hesablamalarına görə, sənaye müəssisələrində istehsal həcmi 1887-ci ildə 4.872.488 dərəcə, 1888-ci ildə 1.740.378 dərəcə, 1889-cu ildə 1.542.400 dərəcə olmuşdu.⁶⁵ Bağ sahibləri tərəfindən istehsal edilən məhsulun həcmi isə müvafiq olaraq 2.458.995, 1.659.625 və 3.308.723 dərəcəyə qalxmışdı.⁶⁶ Göründüyü kimi, 1887-ci il aksiz qaydaları sənaye şərabçılığına güclü zərbə vurmuş, bunun əksinə olaraq xırda istehsalın inkişafına təkan vermişdi. Lakin 1896-cı ildə aksiz siyasətində hoyalə keçirilmiş yeni dəyişikliklər xırda istehsala verilən güzəştləri aradan qaldıraraq,⁶⁷ sənaye şərabçılığı üçün ölvərişli imkanlar açmışdı.

Şərabçılıq sənayesində aksiz siyasətinin diqqəti cəlb edən tərəflərindən biri Rusiyaya göndərilən rektifikasiya spirtinin vergidən azad edilməsi olmuşdur. Cənubi Qafqazda rektifikasiya spirti istehsalında Azərbaycan hollədici rola malik idi. Bölgədə istehsal edilmiş rektifikasiya spirtinin 1906-cı ildə 71,7, 1910-cu ildə 50, 1913-cü ildə 52,5 faizi Azərbaycanın payına düşürdü.⁶⁸ 1904-cü ildə Yelizavetpol quberniyasında şəraba 1.271.554 dərəcə, 1910-cu ildə 5.268.000 dərəcə, 1913-cü ildə 9.449.000 dərəcə, Bakı quberniyasında isə müvafiq olaraq 882.866 dərəcə, 1.519.000 dərəcə, 1.512.000 dərəcə⁶⁹ spirt işlədilmişdi. Çox maraqlıdır ki, Azərbay-

candan Rusiyanın iyirmi şəhərinə şəraba vurulmaq üçün göndərilən rektifikasiya spirtindən aksiz vergisi alınmırdı. Aksiz vergisinin getdikcə artırılmasına baxmayaraq, Rusiyanın şərab emalı zavodlarına göndərilən spirtin aksiz vergisindən azad edilməsi imperiyaya daha çox spirt göndərilməsinə xidmət edirdi. T.T.Vəliyevin hesablamalarına görə, 1905-ci ildə Yelizavetpol quberniyasından göndərilən spirt müqabilində 94.146 manat, Bakı quberniyası üzrə isə 57.514 manat aksiz vergisi pulu alınmamışdı.⁷⁰ Bu güzəştlər nəticəsində əldə edilən vəsait istehsalın genişlənməsinə xərclənirdi.

XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində çarizmin Şimali Azərbaycan sənayenin bəzi sahələrinə aksiz vergisini tətbiq etməsi həmin sahələrin inkişafına şəksiz öz mənfi təsirini göstərmişdi. Buna baxmayaraq, neft, duz, kükürd, tütün və şərab məhsullarına tələbatın durmadan artması həmin sahələrin yüksəlişinin qarşısını ala bilməmişdi.

1. Azərbaycan tarixi, II ç, Bakı, 1964; Azərbaycan tarixi, IV ç, Bakı, 2000.
2. A.C.Сумбатзаде. Промышленность Азербайджана в XIX в. Баку, 1964; yenə onun. Социально-экономические предпосылки победы Октябрьской революции в Азербайджане. М., 1972; M.İsmayilov, M.İbrahimov. Azərbaycanın neft sənayesinin inqilaba qədərki tarixi, Bakı, 1991; C.C.Алиев. Нефтяные монополии в Азербайджане в период первой мировой войны. Баку, 1974; T.T.Vəliyev. İmperializm dövründə Azərbaycanın sənayesi və proletariati. Bakı, 1987.
3. M.İsmayilov, M.İbrahimov. Göst.əsər, s.62; Azərbaycan tarixi. IV cild, s.164.
4. Yenə orada.
5. M. İsmayilov, M.İbrahimov. Göst. əsər, s.63.
6. Yenə orada.
7. Обзор Бакинской нефтяной промышленности за два года национализации. 1920-1922, s. 12-13.
8. Azərbaycan tarixi, IV cild, s.205.
9. M. İsmayilov, M.İbrahimov. Göst. əsər., s.103.
10. Менделеев Д.И. Нефтяная промышленность в Северо-Американском штате Пенсильвании и на Кавказе. СПб. 1877. с.224.
11. Менделеев Д.И. Где строит нефтяные заводы. Стр. 1881, с. 7.
12. Сборник законов т.52, док. 57456, с.698.
13. Обзор Бакинской...с.14.

14. Yenə orada.
15. Yenə orada; E.Б.Мурадалиева. Города Северного Азербайджана во второй половине XIX века. Б., 1991, с.21.
16. M.İsmayilov, M.İbrahimov. Göst. əsər., s.110.
17. Yenə orada.
18. Yenə orada.
19. «Нефтяное дело» 1914. № 2, с.8: (Бundan sonra «HD»)
20. ND, 1914, №24, s.3.
21. S.S.Əliyev. Göst. əsər, s.24.
22. Yenə orada, s.24-25.
23. Yenə orada, s.24-26.
24. ND, 1916, №13, s.18-19.
25. Yenə orada.
26. ND, 1916, №21, s. 5-7.
27. T.T.Vəliyev. Göst. əsəri, s.15-16.
28. Yenə orada, s.16.
29. Yenə orada; Azərbaycan tarixi. IV cild, s.218.
30. T.T.Vəliyev. Göst. əsər., s.17.
31. Yenə orada, s.21.
32. Yenə orada.
33. Yenə orada; A.C.Сумбатзаде. Промышленность ..., с.238.
34. T.T.Vəliyev. Göst. əsər., s.72
35. Azərbaycan tarixi, II ç, s.220
36. Yenə orada.
37. A.C.Сумбатзаде. Промышленность ..., с.239.
38. Yenə orada; T.T.Vəliyev. Göst. əsər., s.72
39. A.C.Сумбатзаде. Промышленность ..., с.236-237.
40. T.T.Vəliyev. Göst. əsəri., s.74.
41. Azərbaycan tarixi, II ç, s.219.
42. Yenə orada; T.T.Vəliyev. Göst. əsər., s.74.
43. Yenə orada.
44. Yenə orada.
45. A.C.Сумбатзаде. Промышленность ..., с.237.
46. Yenə orada.
47. Yenə orada, s.238.
48. Yenə orada.
49. T.T.Vəliyev. Göst. əsər., s.186
50. Azərbaycan tarixi, II ç, s.175.
51. Yenə orada.
52. T.T.Vəliyev. Göst. əsər., s.188
53. Yenə orada; A.C.Сумбатзаде. Промышленность ..., с.383-384

55. Yenə orada, s.384
 56. T.T.Vəliyev. Göst. əsər., s.188
 57. Yenə orada, s.164.
 58. A.C.Сумбатзаде. Промышленность ..., c.341-342.
 59. Yenə orada, s.342-343.
 60. Yenə orada, s. 343
 61. Yenə orada.
 62. Yenə orada, s. 345.
 63. Yenə orada.
 64. Yenə orada.
 65. Yenə orada, s.346.
 66. Yenə orada.
 67. Yenə orada, s.347.
 68. T.T.Vəliyev. Göst. əsər., s.172
 69. Yenə orada.
 70. Yenə orada.

*Vəkil Həsənov,
 tarix elmləri namizədi*

AZƏRBAYCANDA İLK HƏMKARLAR TƏŞKİLATLARININ YARANMASI TARİXİNDƏN

Azərbaycanda ilk həmkarlar ittifaqları Rusiyada baş vermiş 1905-1907-ci illər burjua demokratik inqilabi dövründə yaranmışdır. Rusiya imperiyasının müxtəlif sənaye şəhərlərində olduğu kimi 1905-ci ildə Bakıda da ilk həmkarlar təşkilatları meydana gəldi. 1905-ci il oktyabrın 17-də at-dəmir yolu fəhlə və qulluqçularının həmkarlar ittifaqı fəaliyyətə başladı. Həmin ilin noyabrında mətbəə işçiləri həmkarlar ittifaqının əsası qoyuldu. 1905-ci ildə mühəndis və texniklərin, həkimlərin, müəllimlərin, vəkillərin siyasi həmkarlar ittifaqları yarandı. Bu dövrdə kontor qulluqçuları, şəhər, mədəni qulluqçuları, ticarət gəmiçiliyi qulluqçularının xırda həmkarlar ittifaqları da mövcud idi.¹

Azərbaycanda həmkarlar hərəkatının tarixində ittifaqlararası birliyin təşkili mühüm mərhələ hesab edilir. 1905-ci ilin sonunda Bakıda "İttifaqların ittifaqı bürosu" yaradılmışdı.² Bu, 1905-1907-ci illər inqilabi gedişində meydana gəlmiş həmkarlar ittifaqlarının birləşdirilməsi məqsədilə göstərilmiş ilk cəhd idi. Lakin bu addım son dərəcə zəif idi və həmkarlar hərəkatının birləşdirilməsinə nail olmaq mümkün olmadı. Buna baxmayaraq 1906-cı ildə də ayrı-ayrı həmkarlar ittifaqlarının yaradılması prosesi davam edirdi. 1906-cı ilin yanvar-fevral aylarında Bakı şəhəri və onun rayonlarının kontor qulluqçularının həmkarlar ittifaqı və gəmi mexaniklərinin cəmiyyəti fəaliyyətə başladı. 1906-cı ildə Bakı bolşevikləri həmkarlar hərəkatına rəhbərlik etmək üçün qeyri-legal mərkəz - həmkarlar ittifaqlarının Mərkəzi bürosunu yaratdılar. 1905-1907-ci illər inqilabi dövründə bolşeviklərlə menşeviklər arasında həmkarlar ittifaqlarında təsir dairəsi uğrunda kəskin mübarizə gedirdi. Bolşeviklər hesab edirdilər ki, həmkarlar ittifaqları inqilabi fəaliyyətlə məşqul olmalıdırlar. Menşeviklər isə dünyada mövcud olan tred-unionçuluq prinsip və vəzifələrinin həmkarlar ittifaqlarının fəaliyyətində möhkəmlənməsinə nail olmağa çalışırdılar. Bu prinsip həmkarlar ittifaqlarına yalnız fəhlələrin sosial-iqtisadi problemlərinin həlli ilə məşqul olmağa imkan verirdi. Çar hökuməti isə həmkarlar təşkilatlarını öz nəzarəti altında saxla-

maqla onlardan öz məqsədi üçün istifadə etməyə çalışırdı. Çar hökuməti 1906-cı il martın 4-də həmkarlar ittifaqları haqqında xüsusi qanun- "Ticarət və sənaye müəssisələrində çalışan şəxslər və ya bu müəssisələrin sahibləri üçün təsis edilmiş həmkarlar cəmiyyətləri haqqında müvəqqəti qayda"- qəbul etmişdi. Bu qanun həmkarlar ittifaqları və cəmiyyətlərə onların nizamnamələri müəssisə rəhbərliyi tərəfindən qeydiyyatla alınmaq şərtilə leqal fəaliyyət göstərmək hüququnu verirdi. Çar hökuməti bu qanunun vasitəsilə fəhlələri mütələqiyətə qarşı mübarizədən yayındırmağa, həmkarlar ittifaqlarını bolşeviklərin təsirindən çıxaramağa, onların fəaliyyətini adi qarşılıqlı yardım cəmiyyətlərinin dar çərçivəsi ilə məhdudlaşdırmağa ümid edirdi. Qanun zəhmətkeşlərin bir çox kateqoriyalarına - dəmiryolçular, kənd təsərrüfatı fəhlələri, bank qulluqçuları və b. həmkarlar ittifaqlarında birləşməyi qadağan edirdi.³

Mənşeviklər 1906-cı ilin avqustunda mexaniki istehsalat fəhlələrinin ittifaqını təşkil etməyə nail olmuşdular. Sex prinsipinə görə yaradılmış bu ittifaqda mexaniklər, yaxşı maaş alan tokar və çilingərlər üstünlük təşkil edirdilər. Mənşeviklər qazanxana işçiləri və jelonkaçıların həmkarlar ittifaqlarını da yaratmışdılar. 1906-cı ilin noyabrında mənşeviklər neft çıxarmasında çalışan fəhlələrin həmkarlar cəmiyyətini yaratmışdı.

Ayrı-ayrı millətçi partiyalar da fəhlələri azsaylı həmkarlar ittifaqlarına cəlb edərək onlardan öz məqsədləri üçün istifadə edirdilər. Daşnaklar Nobel qardaşları və Pitoyevin firmalarında işləyən erməni fəhlələrdən ibarət xırda həmkarlar ittifaqları təşkil etmişdilər.⁴ Əslində sex prinsipi üzrə bu cür xırda həmkarlar ittifaqlarının yaradılması fəhlələrin qüvvələrini parçalayır, onların öz sosial vəziyyətlərini yaxşılaşdırmaq uğrunda mübarizəsinə mənfi təsir göstərirdi. Ona görə də bolşeviklər fəhlələrin böyük dəstələrinin vahid həmkarlar ittifaqlarında birləşdirilməsinə nail olmağa çalışırdılar. Xüsusilə, neft sənayesi fəhlələrinin vahid ittifaqda birləşdirilməsinə daha çox diqqət verirdi. Azərbaycanı ilk güclü həmkarlar təşkilatı 1906-cı ildə yaradılmış neft sənayesi fəhlələri həmkarlar ittifaqı olmuşdur. Bu həmkarlar ittifaqının yaradılmasını asanlaşdıran cəhətlərdən biri ondan ibarət idi ki, ittifaq yarananaqədər sənaye müəssisələrində seçkililə zavod və mədən fəhlə komissiyaları fəaliyyət göstərirdi və bu komissiyalar fəhlələri həmkarlar ittifaqlarına cəlb etmək üçün fəal iş aparırdılar.

1906-cı il avqustun 18-də Balaxanı fəhlələrinin təşəbbüsü qrupu Bakı şəhəri və onun rayonlarının neft sənayesi fəhlələrinin həmkarlar cəmiyyətinin açılması barədə nizamnamə və təqdimatla Bakı şəhəri general qubernatoruna müraciət etdilər.

1906-cı ilin oktyabrında Xatışovun emalatxanaları ərazisində (indiki Suraxanı rayonunda) Neft sənayesi fəhlələri həmkarlar ittifaqının təsis iclası keçirildi. Neft sənayesi fəhlələri həmkarlar ittifaqının Nizamnaməsinin birinci paragrafında cəmiyyətin üzvlüyünə ancaq fəhlələrin daxil ola bilməsi, Nizamnamənin qeydlərində isə sahibkarlar və mədən-zavod idarəçiliyinin üzvlərinin cəmiyyətin üzvləri sırasına daxil edilə bilməməsi qeyd olunmuşdu. Həmkarlar ittifaqı istehsalat prinsipi üzrə qurulurdu. Onun üzvlü milliyətdən və ixtisasından asılı olmayaraq ittifaqa daxil olarkən 50 qəpik məbləğində üzvlük haqqı ödəyən və bundan əlavə hər ay cəmiyyətin xeyrinə əmək haqqının 2 faizini keçirən hər bir neftçi-fəhlə ola bilərdi. 1908-ci ildən aylıq üzvlük haqqı 2%-dən 1%-ə endirilmişdi. Neft sənayesi fəhlələri həmkarlar ittifaqının faktiki fəaliyyətə başlaması tarixi 1906-cı il oktyabrın 1-nə aid edilir.⁵

1906-cı ilin noyabrında Neft sənayesi fəhlələri həmkarlar ittifaqının 12 nəfərdən ibarət idarə heyəti seçilmişdi. İdarə heyətinə V.F. Tronov- ittifaqın 1906-cı ilin noyabrından 1908-ci ilin oktyabrınadək ilk sədri, M.Məmmədیارov, S.Yaqubov, S. Kandelaki, Y.Lunkin, A.Çaparidze (ittifaqın katibi), Qneuşev, Kuznetsov, Q. Qluxov, H.Sultanov, Əmir Aslan Süleymanov, Məmməd Həsən Adıgözəlov daxil idilər.⁶ Neft sənayesi fəhlələri həmkarlar ittifaqı ilə yanaşı Bakıda bu dövrdə Mexaniki istehsalat fəhlələri, neft sıxarılması işçiləri, Dənizçilər, Jelonkaçılar, Qazanxana işçiləri, mətbəə fəhlələri həmkarlar ittifaqları da fəaliyyət göstərirdilər. Qısa müddət ərzində Neft sənayesi fəhlələri həmkarlar ittifaqı ən populyar və kütləvi təşkilata çevrildi. Əgər 1906-cı ilin oktyabrında ittifaqın 225 nəfər üzvü var idisə, artıq 1907-ci ilin sonunda onların sayı 6 min nəfərdən çox idi.

Birinci il Neft sənayesi fəhlələri həmkarlar ittifaqı yalnız Balaxanıda fəaliyyət göstərirdisə, sonrakı illərdə onun fəaliyyəti digər fəhlə royonlarına da yayıldı. İttifaqın Bibi-heybətdə, Qara və Ağ şəhərlərdə, Suraxanıda da şöbələri açılmışdı. İttifaqın Mərkəzi idarə heyəti isə Balaxanıda yerləşirdi.⁷

Neft sənayesi fəhlələri həmkarlar ittifaqı 1907-ci ilin avqustunda özünün mətbu orqanı olan "Qudok" qəzetini buraxmağa başla-

dı. Bu qəzetin cəmi 37 nömrəsi buraxılmışdı. 1908-ci ilin avqustunda isə İttifaq "Bakinski raboçi" qəzetini buraxmağa başladı. Neft sənayesi fəhlələri həmkarlar ittifaqı qazmaqçı fəhlələr içərisində mədənzavod komissiyalarının təşkili sahəsində geniş təbliğat işi aparırdılar. İttifaq tətillik etmiş fəhlələrə, öldürülmüş fəhlələrin ailələrinə böyük kömək göstərir, işsizlər arasında əhəmiyyətli iş aparırdı. İttifaq fəhlələrə tibbi xidmətin təşkili sahəsində geniş iş apararaq xəstəxana açılmasına, tibbi xidmətə vəsaitin artırılmasına, vərəmlə mübarizə komissiyasının təşkilinə, xəsərət almış fəhlələrin müəinəsi üzrə həkim komissiyasının yaradılmasına nail olmuşdu.

İttifaq fəhlələr içərisində mədəni-maarif işləri də həyata keçirir, Bakı şəhərinin müxtəlif rayonlarında yaradılmış xalq evlərinə rəhbərlik edirdi. Xalq evlərində qiraətxana, dərnəklər fəaliyyət göstərir, tamaşalar göstərilir, mühazirələr keçirilirdi.

1908-ci ilin oktyabrında Neft sənayesi fəhlələri həmkarlar ittifaqının sədri M.M.Varnaçev, katib isə V.F.Efimov seçildi.

1909-cu ilin əvvəllərində inqilabi hadisələrin zəifləməsi ilə əlaqədar Neft sənayesi fəhlələri həmkarlar ittifaqının fəaliyyətində də durğunluq əmələ gəlir, ittifaq üzvlərinin sayı aşağı düşür.

1913-cü ildə İttifaqın Qara şəhərdə fəaliyyəti yenidən bərpa edilsə də, növbəti ilin əvvəlində onun işi yenidən dayandırıldı.

1911-ci ilin aprelində Neft sənayesi fəhlələri həmkarlar ittifaqı öz fəaliyyətini yenidən canlandırmağa cəhd göstərdi. İttifaqın ümumi iclasında yeni idarə heyəti seçildi, F.P.Trofimov İttifaqın sədri, katib A.İ.Doqadov seçildilər.

Neft sənayesi fəhlələri həmkarlar ittifaqı ilə yanaşı digər sənaye sahəsi fəhlələrini birləşdirən həmkarlar təşkilatları da yaranırdı. 1908-ci ildə kontor, zavod və mədən qulluqçuları həmkarlar ittifaqları, eyni zamanda ağac emalı fəhlələri həmkarlar ittifaqı yaranmışdı.

Bu dövrdə Azərbaycanın qəzalarında da həmkarlar təşkilatları fəaliyyət göstərirdi. 1910-cu ildə Astarada dəniz və sahil fəhlələrinin, Lənkəran qəzasında isə balıq tutanların həmkarlar təşkilatları yaranırdı.⁹

1912-ci ilin martında Neft sənayesi fəhlələri həmkarlar ittifaqı yeni adla - "Neft sənayesi və ona köməkçi istehsalın fəhlələrinin həmkarlar cəmiyyəti" - öz fəaliyyətini bərpa edir. Bu ittifaq 1914-cü ilin fevralına qədər fəaliyyət göstərə bilir. 1915-ci ildə nəşriyyatçılar,

dərzilər və ticarət - sənaye qulluqçularının həmkarlar ittifaqları fəaliyyətə başlayır.

Birinci dünya müharibəsinin başlanması ilə ictimai həyatın bütün sahələrində olduğu kimi həmkarlar təşkilatlarının fəaliyyətində də durğunluq başlayır.

1905-1907-ci illər inqilabının gedişində Azərbaycanda yaranmış həmkarlar təşkilatlarının əksəriyyəti bolşeviklərin təsiri altında idi. Həmkarlar təşkilatlarının vahid idarə mərkəzi yox idi, onların nizamnamələrindəki maddələr çox vaxt bolşeviklər partiyasının proqram tələbləri ilə üst-üstə düşürdü. Həmkarlar təşkilatları iqtisadi tələblərlə yanaşı siyasi məzmunlu çağırışlarla da çıxış edirdilər. Bakı proletariatının çoxmillətli olması həmkarlar təşkilatının fəaliyyətində təsir göstərmişdi. İttifaqların tərkibində qeyri-azərbaycanlılar üstünlük təşkil edirdilər. Neft sənayesində bu dövrdə Azərbaycanlı mövsümi fəhlələr üstünlük təşkil etdiyindən onları siyasi fəaliyyətə cəlb etmək çətinlik törədirdi. Bütün bunlara baxmayaraq həmkarlar təşkilatları fəhlələr içərisində tədricən nüfuz qazanırdılar. Fəhlələr neft sənayeçiləri ilə yaranmış ziddiyyətlərini həll etmək üçün həmkarlar təşkilatlarına müraciət edirdilər.

Fevral burjuva demokratik inqilabının qələbəsindən sonra həmkarlar təşkilatlarının fəaliyyətində yenidən canlanma başlandı. Bakıda neft mədən və zavodlarının fəhlələri Neft sənayesi fəhlələri həmkarlar ittifaqının bərpa edilməsinə nail olmağa çalışırdılar. Bakı bolşeviklərinin təşəbbüsü ilə Fəhlə deputatları soveti 1917-ci ilin martında Neft sənayesi fəhlələri həmkarlar ittifaqının təşkili üzrə xüsusi komissiya ayırmışdı. 1917-ci ilin aprelində komissiya həmkarlar ittifaqının nizamnamə layihəsini hazırladı. Təşkilat komissiyası neftçi fəhlələrin həmkarlar təşkilatlarına cəlb edilməsi üçün geniş iş aparırdı. Bolşevik mətbuatında bu məsələ ilə əlaqədar geniş təbliğat işləri görüldü. "Bakinski raboçi" qəzetində dərc edilmiş "Neft sənayesi fəhlələri ittifaqının təşkilinə dair" məqalədə həmkarlar ittifaqının yaradılmasının zəruriliyi sübut edilirdi. Məqalədə obrazlı şəkildə yazılmışdı: " Biz artıq öz təcürbəmizdən bilirik ki, əgər güclü həmkarlar ittifaqımız olmasa hər hansı kollektiv müqavilə qum üzərində yazı olacaqdır. Bizə neft sənayesində fəhlələrin əksəriyyətini əhatə edən güclü həmkarlar ittifaqı lazımdır".¹⁰

1917-ci ilin mayında Neft sənayesi fəhlələri həmkarlar ittifaqının təsis iclası keçirildi. İclasda ittifaqın sədri İ.T.Fioletov seçildi. Bu dövrdə artıq ittifaqın üzvlərinin sayı 4 min nəfərdən çox idi.¹¹

Neft sənayesi fəhlələrini həmkarlar ittifaqının fəaliyyət dairəsinə daha geniş cəlb etmək məqsədilə ittifaqın rayon şöbələrinin yaradılmasına xüsusi diqqət verildi. Neft mədən və müəssisələrini əhatə edən bütün ərazi 10 rayona bölünmüşdü. Neft sənayesi və ona köməkçi istehsalat sahələri fəhlələrinin Bibi-Heybət, Qara şəhər, Sabunçu, Balaxanı, Suraxanı, Binəqədi və digər rayon şöbələrinin yaradılması qərara alındı.¹² İttifaqın rayon şöbələrinin yaradılması onun üzvlərinin sayının artmasına müsbət təsir göstərdi. 1917-ci ilin sonunda Neft sənayesi fəhlələri həmkarlar ittifaqı üzvlərinin sayı 30 min nəfərə çatdı.¹³

Neft sənayesi fəhlələri həmkarlar ittifaqının təşkili ilə eyni vaxtda Bakıda mədən və zavod rayonları qulluqçuları həmkarlar ittifaqı yaradıldı. Fevral inqilabından sonra dənizçilər, metalçılar, demiryolçular, yükdaşıyanlar, inşaatçılar, mətbəə işçiləri, dəriçilər, ağac emalçıları, tütüncülər və b. da həmkarlar ittifaqlarında birləşməyə başlamışlar. 1917-ci ilin sonunda Bakıda 80 min nəfərədək üzvü olan bərpa edilmiş və yeni yaradılan 40 həmkarlar ittifaqı var idi.¹⁴

Ayrı-ayrı xırda həmkarlar təşkilatlarının vahid ittifaqda birləşdirilməsi həmkarlar hərəkatının inkişafında yeni mərhələ oldu. Bakının bir çox həmkarlar ittifaqlarının nümayəndələri - neftçilər, taxtapuşçular və rəngsazlar, metalçılar, mətbəə işçiləri, kontor işçiləri, ocaçılar, elektriklər və b. oxşar ittifaqların birliyi uğrunda çıxış edirdilər. 1917-ci ilin ortalarında taxtapuşçular, rəngsazlar və rəssamlar həmkarlar ittifaqının, həmçinin taxtapuşçular və tənəkeçilər həmkarlar ittifaqının idarə heyətləri inşaat fəhlələri həmkarlar ittifaqında birləşmək haqqında qərar qəbul etmişlər. Bu həmkarlar ittifaqına digər inşaatçı fəhlələri də (bənnalar, dülgörlər, süvaqçılar) cəlb etmək nəzərdə tutulmuşdu. 1917-ci ilin sentyabrında bənnalar ittifaqı, tikinti işlərində çalışanların digər ittifaqları kimi vahid inşaatçı fəhlələr həmkarlar ittifaqına daxil oldular.¹⁵

1917-ci il noyabrın 10-da Xəzər ticarət donanmasının gəmi sürücüləri və mexanikləri həmkarlar ittifaqı və dənizçilər ittifaqı "Ümumrusiya ticarət donanması dənizçiləri və çay nəqliyyatı işçiləri ittifaqının Xəzər şöbəsi" adı altında vahid həmkarlar ittifaqında birləşdilər.¹⁶

1918-ci ilin əvvəllərində isə çörək bişirənlər, tənəkeçilər, ptvə bişirənlər, dəyirman fəhlələri həmkarlar ittifaqlarının birləşməsi baş tutdu və nəticədə yeyinti məhsulları emal edən fəhlə və qulluqçuların Bakı ittifaqı yarandı.

Neft sənayesi fəhlələri həmkarlar ittifaqı da öz fəaliyyətinin başlanğıcından neft sənayesində çalışan bütün əməkçilərin, ilk növbədə isə neft sənayesi qulluqçularının həmkarlar ittifaqı ilə qovuşmağa nail olmağa çalışırdı. Ancaq 1917-ci ildə bu iki ittifaqı birləşdirmək mümkün olmadı.

Fevral burjuva demokratik inqilabının qələbəsindən sonra Azərbaycanda ayrı-ayrı həmkarlar təşkilatlarının yaradılması ilə yanaşı mədən-zavod komitələrinin təşkili prosesi də gedirdi. 1917-ci ilin aprel - may aylarında Bibi-Heybət, Balaxanı, Ramana və Zabratin neft çıxarma sahələrinin fəhlələri mədən komitələri yaratmışdılar, Nobel, Benkendorf və Xatisovun şirkətlərinin mexaniki zavodlarında, Qara və Ağ şəhərlərin neftayırma müəssisələrində zavod komitələri təşkil edilmişdi. Mədən-zavod komitələrinin təşkili fəhlələrin birləşdirilməsinə təkan verirdi, ancaq bu komitələrin fəaliyyəti ilk dövrlərdə dağınıq halda olduğuna görə, lazımı sərəmə vermirdi. Onların fəaliyyətini əlaqələndirmək üçün şirkətlər üzrə mədən-zavod komitələrinin mərkəzi şuraları yaradıldı. Ayrı-ayrı şirkətlərin mərkəzi şuraları isə mərkəzi komissiyalar şurasında birləşdilər. Qüvvələri birləşdirmək məqsədilə rayonlar üzrə mədən-zavod komitələrinin konfransları keçirildi. Ancaq mədən-zavod komitələri və onların mərkəzi şuraları əsasən ayrı-ayrı müəssisə və şirkətlərin fəhlələrinin təşkilatları idilər və buna görə də bütöv sənaye sahəsinin işçilərinin orqanı kimi çıxış edə bilmir, tətill iştirakçılarına geniş kömək təşkil etmək və mühüm məsələlərə dair zəhmətkeşlər içərisində izahat işlərini lazımı miqyasda təmin etmək imkanlarına malik deyildilər.

Bu dövrdə həmkarlar ittifaqları və mədən-zavod komitələri əsasən 8 saatlıq iş gününün tətbiq edilməsi, əmək haqqının artırılması, kollektiv müqavilələrin müəssisə sahibləri tərəfindən qəbul edilməsi tələbləri ilə çıxış edirdilər. Mədən-zavod komitələri öz iclaslarında ərzaq məsələsini də müzakirə edirdilər. "Bakinski raboçi" qəzetinin səhifələrində mədən-zavod komissiyası və komitələrinin zəruri məhsullara sabit qiymətlərin tətbiq edilməsi və bölgü üzərində nəzarət qoyulması tələblərini irəli sürən qərarları dərc edilirdi.¹⁷ Həmkarlar təşkilatları və mədən-zavod komitələri müəssisələrdə fəhlə nəza-

rətinin həyata keçirilməsinə, kollektiv müqavilələrin bağlanması nail olmağa çalışırdılar. 1917-ci ilin mayında Neft sənayesi fəhlələri həmkarlar ittifaqı neft sənayesində kollektiv müqavilənin hazırlanmasında yaxından iştirak etmişdi. Kollektiv müqaviləyə əmək haqqı, mənzil, sığorta, tibb xidmətə dair tələblərlə yanaşı, həmkarlar ittifaqları və zavod komitələrinin siyasi hüquqlarına dair maddələr də daxil edilmişdi. Bu maddələrdə burjuaziyadan həmkarlar ittifaqları və mədən-zavod komitələrini fəhlələrin maraqlarını təmsil edən və kollektiv müqavilə şərtlərinin yerinə yetirilməsinə nəzarət edən orqanlar kimi rəsmən tanınması tələb edilirdi.¹⁸

Neft sənayesi fəhlələri həmkarlar ittifaqının 1917-ci ilin sentyabrında təşkil etdiyi güclü tətillə nəticəsində həmin ilin oktyabrın 2-də neft sənayeçiləri kollektiv müqavilənin şərtlərini qəbul etdilər. Neftçilərin qələbəsi digər sənaye sahələri fəhlələrini də ruhlandırdı. Mətbəə-litografiya və cildləmə fəhlələri həmkarlar ittifaqının təşkil etdiyi tətillər mətbəə sahiblərini 1917-ci il noyabrın 13-də fəhlələr üçün əlverişli olan kollektiv müqavilələri imzalamaya məcbur etdi. Müqaviləyə görə 8 saatlıq iş günü təbiiq edilir, müəssisələrə fəhlələrin qəbulu yalnız qeydə alınmış və xüsusi qeydiyyat biletləri olan həmkarlar ittifaqları üzvləri sırasından həyata keçirilir, kişilərlə bərabər eyni işi görən qadınların əmək haqqı bərabərləşdirilir, 1 may fəhlələ bayramı kimi tanınırdı. Kollektiv müqavilə 1917-ci il oktyabrın 1-dən 1918-ci il oktyabrın 1-dək olan müddətə bağlanmışdı.¹⁹

Beləliklə, Fevral burjuva-demokratik inqilabının qələbəsindən sonra Bakıda xeyli sayda həmkarlar təşkilatları, mədən-zavod və fabrikin komitələri meydana gəlmişdi. Neft sənayesi fəhlələri həmkarlar ittifaqında bolşeviklər üstün mövqeyə malik idilər, qeyri-sənaye fəhlələrini əhatə edən həmkarlar təşkilatlarında isə menşeviklər güclü təsire malik idilər. Həmkarlar hərəkatında birliyin olmaması onların zəhmətkeşlərin mənafehi uğrunda birgə mübarizəsinə əngəl törədirdi.

1918-ci ilin əvvəllərində Bakıda bolşeviklərin hakimiyyəti ələ keçirməsi ilə əlaqədar olaraq onların təsiri altında olan həmkarlar təşkilatlarının da fəaliyyəti genişlənir. Bolşeviklərin təklifi ilə mədən-zavod komitələrinin yaratdıqları xüsusi nəzarət komissiyaları istehsalat üzərində ardıcıl olaraq nəzarət həyata keçirirdilər. 1918-ci ilin aprelində Bakı Xalq Komissarları Soveti hakimiyyəti ələ keçirdikdən sonra həmin ilin iyunun əvvəllərində həmkarlar ittifaqları şü-

rasının yenidən seçkisi keçirildi və bolşeviklər bu şüradə də üstünlüyü zorakı yolla öz əllərinə aldılar.²⁰ Həmkarlar təşkilatları faktiki olaraq Bakıda neft, benzin və digər yanacaq növlərinin Sovet Rusiyasına daşımını aparmasında bolşeviklərin fəal yardımçıları oldular. 1918-ci ilin aprel-avqust ayları ərzində Bakıda 80 mln. puddan çox neft və neft məhsulları qəzet edilmişdi. Moskvanın toxuculuq sənayesi üçün Azərbaycandan pambıq daşırdı. 1918-ci ilin 11 iyununda Moskvaya 153 min pud pambıq göndərilmişdi. Yalnız Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması ilə xalqın sərvətlərinin talan edilməsinin qarşısı alındı. Lakin Cümhuriyyət dövründə də həmkarlar təşkilatları demək olar ki, bolşeviklərin təsiri altında idilər. Cümhuriyyət dövründə yaradılmış "Türk fəhlə konfransı"nda yalnız azərbaycanlı fəhlələr üstünlük təşkil etdiyinə və onların da əksəriyyəti bolşeviklərin və menşeviklərin təsiri altında olduğuna görə həmkarlar təşkilatları da faktiki olaraq bolşeviklərin siyasi xəttini müdafiə edirdilər. 1919-cu ilin mayında bolşeviklər onların təsiri altında olan həmkarlar təşkilatlarını "Bakı şəhəri və onun rayonlarının neft və metal sənayesi və onlara köməkçi sahələrin işçilərinin Birləşmiş ittifaqı"nda birləşdirməyə nail oldular. Balaxanı, Suraxanı, Bibi-Heybət və Fabrikin zavodlarında neft sənayesi fəhlələri, metalçılar, mədən-zavod qulluqçuları, inşaat fəhlələri və ağac emalçıları həmkarlar ittifaqları birləşmişdilər.²¹ Faktiki olaraq həmkarlar təşkilatları bolşeviklərlə birləşərək Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qurulması uğrunda mübarizə aparırdılar.

1. Гусейнов К.А., Найдель М.И. Очерки истории профдвижения в Азербайджане. Баку, 1966, с.32-33.
2. Четверть века борьбы под большевистским знаменем. Юбилейный сборник, посвященный 25 летию союза рабочих нефтяной промышленности АССР. Баку, 1932, с.11.
3. Базиянц А. Возникновение и деятельность союза нефтепромышленных рабочих (1905-1908 гг.). М, 1955, с.17.
4. Никишин А. 20 лет Азербайджанских горнорабочих. Баку, 1926, с.38.
5. Базиянц А. Гöstərilən əsəri., s.18-19.
6. Гулиев А.Н., Найдель М.И. 50 лет профсоюза рабочих нефтяной промышленности. Баку, 1956, с.16.

7. Базиянц А. Göstərilən əsəri., s.19.
8. Гусейнов К.А., Найдель М.И. Göstərilən əsəri., s.45.
9. Yənə orada, s. 48.
10. Бакинский рабочий, 1917,2 мая.
11. Никишин А. Göstərilən əsəri., s.92.
12. Бакинский рабочий, 1917, 19 июля.
13. Первая Кавказская Краевая конференция профессиональных союзов. Тифлис, 1918, с.7.
14. Yənə orada, s.8.
15. Профсоюзы в борьбе за победу Октябрьской социалистической революции. М., 1957, с.202.
16. Бакинский рабочий, 1917, 2 декабр.
17. Yənə orada, 1917, 2-5 iyul.
18. Никишин А. Очерк Бакинского горняцкого профдвижения. 1917-1920гг. Вак, 1926, с.72.
19. Профсоюзы в борьбе за победу Октябрьской социалистической революции, с.207-208.
20. Yənə orada, s.214.
21. Гусейнов К.А., Найдель М.И. Göstərilən əsəri, s.135-136.

XX ƏSRİN 50-80-ci İLLƏRİNDƏ ERMƏNİSTAN SSR-də AZƏRBAYCANLILARIN DEMOQRAFİK VƏZİYYƏTİ

Azərbaycan türklərinin Ermənistan SSR-də dövlət əviyyəsinə sosial-iqtisadi, mədəni, mənəvi cəhətdən sıxışdırılması onların demoqrafik vəziyyətinə təsirsiz qalmırdı. Bütün bunların sonucu olaraq XX əsrin 50-80-ci illərində on minlərlə Azərbaycan türkü Azərbaycan SSR-ə məcburi miqrasiya etmişdir. Bu illərdə Azərbaycan SSR-də türk əhalisinin miqrasiyası ilə bağlı heç bir statistik hesabat aparılmamışdır.

Azərbaycan türklərinin Ermənistan SSR-də sıxışdırılması demoqrafik məlumatlarla təsdiq olunur. Belə ki, Ermənistanda türk əhalisinin orta illik artımı 1939-cu ildə 3,25, 1959-cu ildə isə artım 2,1, azalma isə 1,16 olmuşdur. Bu azalmaya səbəb 1948-1953-cü illərdə 100 mindən artıq türk əhalisinin tarixi torpaqlarından deportasiyası səbəb olmuşdur. 1970-ci ildə azərbaycanlı əhalinin artımı 3,7, 1979-cu ildə isə 3,1 təşkil etmişdir.¹ Müxtəlif illərdə Ermənistanda əhalinin siyahıya alınmasının nəticələrinə görə isə bütün əhalinin say dinamikasında azərbaycanlılar 1926-cı ildə 8,7 faiz, 1939-cu ildə 10,2 faiz, 1959-cu ildə 6,1 faiz, 1970-ci ildə 5,9 faiz, 1979-cu ildə isə 5,3 faiz təşkil etmişdir.²

Azərbaycan türklərinin orta illik artımının əvvəlki illərlə müqayisədə azalması faktı da bunu təsdiq edir. Orta illik artım 1948-1953-cü illər deportasiyasından sonrakı illərdə qismən artsa da, 1970-1979-cu illərdə 3 dəfədən çox azalmışdır. Ermənistan SSR-də yaşayan azərbaycanlıların nisbəti 1939-cu ildə 7,0 faiz, 1959-cu ildə 4,3 faiz, 1970-ci ildə 4,0 faiz, 1979-cu ildə, 3,4 faiz təşkil etmişdir.³ Göründüyü kimi Azərbaycan türklərinin sayının artması və azalmasının bir-birini əvəz etməsi həm də onun inkişafdan məhrum olduğunu göstərir.

Ermənistanda müxtəlif illərdə urbanizasiya (kənd əhalisinin şəhərə axını və toplanması) prosesini təhlil və tədqiq edərkən belə bir əks nəticənin şahidi oluruq ki, vaxtı ilə İrəvanda şəhər əhalisinin 70-80 faizini təşkil edən azərbaycanlıların şəhərdən sıxışdırılıb çıxarılması baş vermişdir. Belə ki, 1831-ci ildə azərbaycanlıların

xüsusi çəkisi 63,9 faiz olmuşdur. Azərbaycanlıların miqdarı, xüsusi çəkisi 1914-cü ildən sonra kəskin surətdə surətdə azalmış, 1914-cü ildəki 39,2 faizdən 1970-ci ildə 0,3 faizə enmişdir.⁴ 1959-cu ilə ermənilər 92,9 faiz, azərbaycanlılar 0,6 faiz, 1970-ci ilə ermənilər 95,3 faiz, azərbaycanlılar isə 0,2 faiz təşkil etmişdir.⁵ 1959-1979-cu illərdə respublika əhalisinin siyahıya alınmasının məlumatları üzrə İrəvan şəhərində əhalinin milli tərkibi belə olmuşdur. 1959-cu ildə İrəvanda 7340 nəfər, 1970-ci ildə isə 2721 azərbaycanlı yaşamışdır.⁶ 1988-ci ildən isə burada azərbaycanlı yaşamır.

Ermənistan SSR-də şəhər əhalisinin sayında azərbaycanlıların faizi də maraqlıdır. Bu sahədə vəziyyət olduqca acınacaqlı olmuşdur. 1926, 1959, 1970-ci illərdə Ermənistan SSR-də respublika əhalisinin siyahıya alınmasının məlumatları üzrə respublika əhalisinin milli tərkibində azərbaycanlılar şəhər əhalisinin 3,4 faizini, 1959-cu ildə 1,3 faizini, 1970-ci ildə isə 1,0 faizini təşkil etmişdir.⁷ Azərbaycan SSR-də isə əksinə olaraq ermənilərin şəhərlərdə məskunlaşması, şəhər əhalisinin sayında onların faizi 1926-cı ildə 15,9 faiz, 1959-cu ildə 15,2 faiz, 1970-ci ildə isə 13,4 faiz olmuşdur.⁸

Bütün bunlardan görüldüyü kimi azərbaycanlı əhalinin 99 faizi kənd əhalisi idi və kənddə yaşamışlar. Lakin onların kəndlərdən də sıxışdırılması baş vermişdir. 1988-ci ildə ermənilər tərəfindən azərbaycanlıların vəhşiliklə qovulması azərbaycanlıların yaşadığı kəndlərin tamamilə boşaldılmasına səbəb olmuşdur.

Yekun olaraq qeyd edək ki, azərbaycanlıların üzləşdiyi diskriminasiya konkret olaraq onların düçar olduğu etnodemoqratik vəziyyətlə təsdiq olunur. Respublikadan, o cümlədən şəhərlərdən azərbaycanlıların sıxışdırılması əhalinin say dinamika-sında artım və azalmanın bir-birini əvəz etməsində, onun sabit inkişafdan məhrum olmasında özünü təsdiq edir. Azərbaycanlıların etnodemoqrafik vəziyyəti həm də onların acı taleyindən xəbər verir.

¹ Həsənova L.L. Azərbaycanlılar Ermənistan SSR-də, ermənilər Azərbaycan SSR-də. Tarixi demoqrafik təhlil. Bakı Universiteti xəbərləri, 1999, № 4, s. 146.

² Yenə orada, s. 146.

³ Yenə orada, s. 150.

⁴ H.Rəhimov. Silinməz adlar, sağalmaz yaralar. Bakı, Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1997, s. 51.

⁵ Səmədzadə Z. Dağlıq Qarabağ; naməlum hadisələr. Bakı, «Vətən», 1959, s.42.

⁶ Ереван в цифрах (статистический сборник). Ереван, ЦСУ, 1982, с. 90-120.

⁷ Козлов В.И. Национальности СССР; Этнодемографический обзор. Москва, «Финансы и статистика», 1982, с.90-120.

⁸ Yenə orada, s. 90-120.

*F.U.Ələkbərov, A.F.Əliyev,
Ş.G.Zeynalov, Q.Y.Qəhrəmanov,
Azərbaycan MEA Əlyazmaları İnstitutu,
Azərbaycan Dövlət Tibb Universiteti*

ORTA ƏSRLƏR AZƏRBAYCAN TƏBABƏTİNİN TARİXİ KÖKLƏRİ

Dünya sivilizasiyasının başlanğıcı eramızdan əvvəl 6000 il əvvəl yaşamış Şumerlərin mədəniyyəti sayılır [1].

Ermazıdan əvvəl VII-VIII əsrlərdə qüdrətli Müdiya dövləti yaranmışdır. Hər bir dövlətin mövcudluğu üçün müəyyən mədəni və elmi səviyyə zəruri olmuşdur. Qüvvətli dövlətlərin başqa dövlətləri tutması zəbt edilmiş dövlətin mədəniyyəti və elmi ilə tanış olmaq, yeniliyi öz dövlətdə tətbiq etmək və sonra da inkişaf etdirmək itkənini yaratmışdır. Bununla da demək olar ki, elm və mədəniyyətin hərbişmiş inteqrasiya forması əldə edilmişdir [2].

Midiya dövlətinin zəifləməsi ucbatından onun qərb hissəsini tutan Kiçik Midiyanın, daha sonra isə Azərbaycanın başlanğıcı olan Atropatenanın yaranmasına şərait yaradır [3].

Azərbaycan ərazisində doğulmuş, milliyətə azərbaycanlı olan Zərdüş atəşpərəstliyin banisi olmaqla «Avesta» kimi əsər yazır. Həmin əsərdə qədim Azərbaycanlıların təbabət haqqında müdrik kəlamları toplanmışdır [4].

«Avesta»dakı fikirləri özündə əks etdirən Atəşpərəstlik Yaxın, Orta və Uzaq Şərq, eləcə də Avropa ölkələrinə yayılmış, çox əsrlər boyu onun mərasimləri yerinə yetirilmişdir. Tarixi məlumatlar göstərir ki, Atəşpərəstliyin ideyaları qədim yunanlar tərəfindən dərinlən öyrənilmiş, onlarda fəlsəfənin, təbabətin və başqa elmlərin yaranması və formalaşmasında həlledici amil olmuşdur. Makadoniya İskəndərin Orta Şərq etdiyi hərbi yürüş vaxtı Atəşpərəstlərin «Avesta» əsərini ələ keçirtmiş, oradakı fikirlər bir daha tam təfəsilatı ilə yunan alimlərinə çatdırılmış, əsərin özü isə yandırılmışdır. Təbabətin «atası» sayılan Hippokratın elmi fikirlərinin formalaşmasında «Avesta»dan götürülmüş izahlar çoxdur [1].

Dövlətin özünün yaşadığı ərazidən, iqlim şəraitindən, dövlət ərazisində yaşayan əhalinin xüsusiyyətlərindən asılı olan qanunlar həmişə hamı tərəfindən yerinə yetirilmirdi. Həmin qanunların təsirini çoxaldan, onların yerinə yetirilib, əməl olunmasını çox asanlaşdıran yeni bir kateqoriya yarandı ki, o da insanların inancaqları, inanmaları və əqidələri mənasında işlənən dini fikirlər toplusu oldu. Başqar tarixində yaranmış bütün dini etiqadların hamısında insanların xəstəliklərə düşər olmasını, sağlamlarını üçün, xəstələndikləri vaxtlarda isə müəyyən dini ayinləri yerinə yetirərək sağalmaları yolları şərh edilmişdir. Həmin dini baxışlarda iki, bir-birinə zidd qüvvələrin olması, o qüvvələrin mübarizə etmələri müxtəlif izahlarla verilməsinə baxmayaraq, həyatda yaşayan insanın da yaxşı qüvvələri görüb, o qüvvələrin təsiri ilə yaxşılığa, yəni inkişafa doğru ilrəliləmə fikri həmişə mərkəzdə olmuşdur [3].

Bələ bir baxımdan eramızın VII əsridə yaranmış İslam dini çox böyük əhəmiyyətə və dərin, ülvə mənaya malikdir. İslam dini dünya elmi və mədəniyyətinin daha da inkişaf etməsinə təkan vermişdir. Məhəmməd peyğəmbərə «vəh» kimi çatdırılan fikirlərdə insanların gümrəh, sağlam şüurlu, əxlaqlı olmaları, valideynlərə dərin hörmət, inam bəsləmələri, zəhmətə, faydalı əməklə məşğul olmaları, öz elmini, mərifətini daima artırma yolları haqqında fikirlər çoxdur. Elə dini fikirlər və məsləhətlər «Qurani-Kərim» adlı kitabda cəmləşdirilib, insanlar tərəfindən daimi öyrənilir, əməl olunur [3].

İslamın sürətlə yayılması, müsəlman Şərqi formalaşması bütün Şərq ölkələrində, o cümlədən Azərbaycan da Zərdüş dövründən özülü qoyulan elmi potensialların inkişafına, dünya şöhrətli mütəfəkkir, alim və təbiblərin yetişməsinə səbəb oldu [1].

Azərbaycan xalqının və bütün türk dünyasının zəngin qaynaqlarından biri olan «Dədə Qorqud» epusu da elm və mədəniyyətin inkişafına çox müsbət təsir etmişdir [3].

Nəzər saldıığımız tarixi qaynaqlarda çoxlu tibbi fikirlər vardır. Məsələn «Avesta» da yazılmış və atəşpərəstlər tərəfindən yerinə yetirilmiş, h-hazırda da xalq arasında zərb məsələ kimi olan «Yaxşı fikirləş, yaxşı danış və yaxşı əməl et», təbiblərin «söz, dərman və bıçaq»a malik olmaq fikirləri misal ola bilər [1].

«Dədə-Qorqud» əsərində qızların dağlardan topladıqları çiçəkləri ana südü ilə qarışdırıb dərman hazırlama fikri də çox maraqlı tarixi faktıdır. Bu cümlədə qədim azərbaycanlıların bitkilərdən, müalicəvi məqsədlə istifadə etdikləri, ana südüncə böyük qiymət verdikləri aydın görünür. Belə qədim tarixə malik olan Azərbaycan təbabəti orta əsrlərdə zənginləşib, yeni bir inkişaf mərhələsinə çatmışdır. Həmin dövrdə bir çox alimlər yetişmiş, qiymətli tibbi əsərlər yazılmışdır. Bu alimlərdən biri də Əbdülməcidi Təbibdir. O, öz tibbi biliyini Xoca Nəsirəddin Tusidən almışdır. Təbriz Akademiyasında Elmi Şuranın tibb işlərinə rəhbərlik etmişdir. Onun iki əsəri olmuşdur. Onlardan zəmanəmizə gəlib çatmış «Kitabül müdəvat» əsəridir. Bu kitab yeganə əlyazma kitabı olub 50 fəsildən ibarətdir. Milli Elmlər Akademiyasının Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda 31944 nömrə və M-444 şifrə ilə saxlanılır [4].

Ədəbiyyat

1. Эфендиев И.К. История медицины в Азербайджане с древних времен до XIX века. Баку, 1964.
2. Алекперов Ф.У. Сравнительный анализ лекарственных растений средневекового (VIII-XIII вв.) и современного Азербайджана. Баку, Орнек, 1992, с. 88.
3. Orta əsr Azərbaycan əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyətinin tarixi problemləri // VII respublika elmi-nəzəri konfransının materialları. Bakı, Orneq, 2000.
4. Əbdülməcidi Təbib «Kitabül-Müdəvat», №31944.

*S.D.Səlimov,
t.e.n. Sumqayıt Dövlət Universiteti*

AZƏRBAYCAN NEFTİ BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏRDƏ (1914-1917-ci illərdə)

Azərbaycan neft sənayesinin yaranması, ona müxtəlif dövlətlərin maraqlarının artması, beynəlxalq münasibətlərdə tutduğu yerin tarixi kifayət qədər qədimdir. Qədim mənbələrdə Bakı nefti, onun əhəmiyyəti, neftə olan maraqlar haqqında çoxlu məlumatlar vardır. 1914-1917-ci illərdə Qafqaz cəbhəsində aparılan hərbi əməliyyatların əsas səbəblərindən biri də Azərbaycanda zəngin neft mənbələrinin, təbii sərvətlərin olması, əlverişli coğrafi-siyasi və hərbi məntəqədə yerləşməsi idi. Şərqi ilə Qərbi arasında körpü rolunu oynayan, böyük dövlətlərin daim maraq göstərdikləri neft Azərbaycanın dövlətlərarası münasibətlərdə və beynəlxalq münasibətlər sistemində tutduğu yeri şərhləndirən amillərdən biri olaraq bu ərazinin əhəmiyyətini daim artırır. Qeyd etmək lazımdır ki, XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan nefti dünya neft sənayesində qabaqcıl yerlərdən birini tutaraq Rusiya imperiyasının başlıca həyat mənbəyinə çevrilmiş, iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsində mühüm rol oynamışdı. XIX əsrin ikinci yarısından etibarən Azərbaycan nefti xarici dövlətlərin diqqətini çəkmiş, xarici kapital Bakı neft rayonuna nüfuz etmiş, bu regionda iri neft şirkətləri arasında neft sənayesində üstünlük qazanmaq uğrunda mübarizə etmişdi. Bu mübarizə XX əsrin əvvəllərində xüsusilə kəskinləşdi. 1914-cü ilə qədər Azərbaycan neft sənayesinə xarici kapitalın nüfuz etməsini əsasən aşağıdakı kimi dövrləşdirmək olar: 1880-1892-ci illər, 1898-1904-cü illər, 1910-1913-cü illər. İri neft şirkətləri və marağı olan dövlətlər Azərbaycan neftinə sahib olmaqdan ötrü bir-birinə qarşı ən müxtəlif üsullarla mübarizə aparırdılar. Azərbaycan nefti XIX əsrdə və XX əsrin ilk rübündə beynəlxalq münasibətlərdə daim özünəməxsus yer tuturdu.

Azərbaycan neftinin beynəlxalq münasibətlərdə müəyyən yer tutduğu və uğrunda mübarizə getdiyi mərhələlərdən biri də 1914-1917-ci illəri əhatə edir. Azərbaycan neft sənayesi uğrunda ayrı-ayrı şirkətlər arasında rəqabət getsə də, dövlətlərarası və beynəlxalq münasibətlərdə kəskin müzakirə və mübahisə obyektinə deyildi. Çünki

müharibədə iştirak edən bözi ölkələr neftin strateji əhəmiyyətini hələ kifayət qədər başa düşmürdülər. Azərbaycan neft sənayesinə kapital qoyan xarici ölkələrin iri şirkətləri onun çıxarılması, emalı, daşınması və satışı ilə məşğul idilər. Yaxın və Orta Şərqdə hərbi əməliyyatlar Bakı rayonu uğrunda aparılırdı. 1917-ci ilin fevralında Rusiyada inqilab baş verdikdən sonra yaradılmış müvəqqəti hökumət də çarizmin müharibəyə yönəlmiş siyasətini davam etdirdiyindən beynəlxalq münasibətlərdə neft məsələsi kəskinliyi ilə fərqlənmirdi. 1917-ci ilin oktyabrında Rusiyada baş verən Oktyabr çevrilişindən sonra Bakıda noyabr ayında yaradılan Sovet hökuməti işğalçı olmaqla əsasən neftə yiyələnməyi qarşısına məqsəd qoymuşdu. Bu dövrdə çar Rusiyasının müharibədə müttəfiqi olan Antanta dövlətləri və onların müharibə apardığı Almaniya bloku ölkələri ən müxtəlif üsullardan istifadə edərək Azərbaycan neftinə yiyələnməyə cəhd atırdı. Bu yolda onlar ağır hərbi əməliyyatlardan, kəşfiyyat işindən, yerli türk və müsəlman əhaliyə qarşı kütləvi qırğınların törədilməsindən və s. çəkinmirdi.

1914-1917-ci illərdə Azərbaycanda böyük dövlətlərin müəyyən neft maraqları mövcud idi. Bu maraqları iri neft şirkətləri həyata keçirirdilər. Bu illərdə ABŞ və Avropa ölkələrinin neft siyasətinin mahiyyəti əsasən aşağıdakı amillərlə səciyyələnirdi: Böyük Britaniya nəhəng dəniz, sənaye və ticarət imperiyası kimi demək olar ki, bütün digər dövlətlərdən əvvəl neftin hərbi-siyasi və strateji əhəmiyyətini başa düşmüşdü. İngilis hökumətinin siyasətinin başlıca məqsədi Amerika Birləşmiş Ştatlarının neft kompaniyalarının hələ ələ keçirmədiyi neft mənbələrinə sahib olmaq idi¹. Çünki ingilis donanması gəmilərinin 45%-i neftlə işləyirdi və rəhbərliyin gəmilərin neftlə işləməsinə keçməsinə tələb etməsi bu yanacağa olan ehtiyacı daha da artırırdı. XIX əsrin 90-cı illərinin sonundan Bakıya nüfuz edən ingilis kapitalının varidatının ümumi məbləği 1914-cü ildə 209,3 mln. rubl idi. 1914-cü ilə qədər artıq ingilis kapitalı demək olar ki, bütün neft rayonlarına yerləşmişdi və 50-dək ingilis şirkəti bütün imperatorluğun neft rayonlarında fəaliyyət göstərirdi. Bakı rayonunda 11 ingilis müəssisəsi işləyirdi. İngilislərin müharibə ərəfəsində Bakı neft sənayesinə qoyduğu kapital bütün imperiyanın ərazisinə qoyulan kapitalın yarısından çoxunu təşkil edirdi. 1917-ci ilin yayında bütövlükdə imperiyanın ərazisində 47 ingilis və holland şirkəti fəaliyyət göstərirdi². Qeyd etmək lazımdır ki, 1917-ci il fevral inqilabı Böyük Britaniyanın neft sənayesinə elə də ciddi təsir etmədi. Müvəq-

qəti hökumətin müharibəni davam etdirməyə qərar verməsi həm ingilis neft şirkətlərinin, həm də hökumətin maraqlarına cavab verirdi.

ABŞ-ın neft sənayesinin mahiyyəti yeni ucuz neft mənbələrinin əldə etmək, köhnələrinə əldən buraxmamaq, əlverişli satış bazarları qazanmaq idi. ABŞ-ın dünyada neft hegemonluğu üçün heç bir dövlət, şirkət və ya şirkətlər qrupu təhlükə törətmirdi. Rokfeller tərəfindən XIX əsrdə əsas qoyulmuş Standart Oyl tresti bu sahədə öndə gedirdi. Müharibədə ABŞ-ın Rusiya imperatorluğu ərazisindəki maraqları çox az idi və yalnız 1%-lik kapitalla təmin olunmuşdu. ABŞ müharibə ərəfəsində və müharibənin ilk illərində dünya neftinin 2/3 hissəsini verirdi. Dünyanın ən böyük neft ixracatçısı ölkəsi ABŞ idi. Avropa ölkələrinin bir çoxu ABŞ neft şirkətlərinin satışından asılı vəziyyətə düşmüşdülər. ABŞ-dan Avropaya ixrac olunan neft və neft məhsullarını 23,5%-i Almaniyanın payına düşürdü³. Birinci dünya müharibəsinə başlamasına baxmayaraq, Almaniya özü neftə ehtiyac duyurdu, neft və neft məhsullarının satışı üçün əlverişli bazara çevrilmişdi. Belə şəraitdə ABŞ müharibəyə girməyə tələsmirdi, çünki döyüşən tərəflərin hər ikisi iqtisadiyyat, xüsusən neft və neft məhsulları sardan ABŞ-dan asılı idilər. ABŞ yalnız 1917-ci ilin fevral inqilabı baş verdikdən sonra aprel ayında müharibəyə girməyə qərar verdi. ABŞ hökuməti 1917-ci il aprel 6-da Almaniyaya müharibə elan etdi. Çünki yaranmış şəraitdə Almaniya qalib gələrdisə, ABŞ-ın dünyadakı neft maraqları və bütövlükdə iqtisadi mövqeləri üçün təhlükə yaranardı. Ona görə də ABŞ müharibəyə girməzdən bir neçə ay əvvəl Standart Oyl şirkəti neft kompaniyalarının fəaliyyətini gücləndirmək üçün üç maddədən ibarət program işləyib hazırladı. Bu program aşağıdakıları nəzərdə tuturdu: xaricdəki bütün neft yataqlarında kəşfiyyat işləri aparılması və mülkiyyətə verilməsi üçün hansı tədbirlər həyata keçirilir; mülkiyyətini satmaq və ya icarəyə vermək istəyən sahibkarları öyrənmək və diqqətdə saxlamaq; yer küresinin gələcək neft rayonlarına dair mükəmməl məlumatlar toplamaq və ən perspektivli olanlarına maraq göstərmək. Bu program ABŞ neft siyasətinin mahiyyətini və məqsədlərini göstərirdi⁴.

1914-1917-ci illərdə Fransanın neft siyasəti dumanlı idi və demək olar ki, mövcud deyildi. Neftin müharibənin aparılmasında əhəmiyyətini doğru qiymətləndirən fransız siyasətçisi, dövlət adamı və iqtisadçısı da çox az idi. Lakin müharibənin gedişində hərbi əməliyyatların aparılması ağırlaşdıqda fransız rəsmi dairələri neftin ma-

hiyyətinə və qüdrətini dərk edərək ona diqqət yetirməyə başladılar. XIX əsrin 80-ci illərində Bakı neft sənayesinə nüfuz edən Rotşildin simasında fransız kapitalı bu rayonda möhkəmlənməyə çalışırdı. Lakin fransız kapitalı qarışıq kompaniyalarla, əsasən, holland və fransızlarla birlikdə fəaliyyət göstərirdi. Fransa rəsmi dairələri 1917-ci ilin payızından neft məsələsinin daim gündəlikdə saxlanmasına qərar verdilər.

Müharibədən əvvəl alman neft kapitalı müxtəlif iri kompaniyaların simasında Bakı neft rayonuna nüfuz etmişdi. Alman kapitalı Nobel qardaşları neft şirkətində, Lianozovun neft istehsalı cəmiyyətində və başqalarında var idi. Almanlar Verden döyüşündə məğlub olduqdan sonra neftin əhəmiyyətini başa düşərək onun uğrunda fəal hərbi əməliyyatlar aparmaq qərarına gəldilər.

Müharibə ərəfəsində və 1914-1917-ci illərdə regionda maraqları olan Avstriya-Macaristan, Belçika və Osmanlı imperiyasının da neftə olan maraqları daha da gücləndi. Qeyd etmək lazımdır ki, müharibə başlayarkən Qafqazda 151 cəmiyyət işləyirdi, xarici kapital buradan xeyli gəlir götürürdü. Müharibənin başlanması ilə neft sənayesinin inkişafında ağır vəziyyət yarandı, sahibkarlıq fəaliyyəti aşağı düşdü, neftin nəqlində və satışında əngəllər yarandı. Xüsusən, Osmanlı imperiyasının müharibəyə qoşulmasından sonra Qara dəniz boğazları bağlandı. Batum limanı işini dayandırdı, Bakı ağ neftinin xaricə daşınması blokadaya düşdü. Lakin qısa müddətdən sonra lazımı ilkin kapitalı olan şirkətlərin fəaliyyətinə icazə verildi. Bundan sonra Nobel qrupu öz fəaliyyətini genişləndirirdi. İri neft şirkətləri arasında rəqabət daha da kəskinləşdi. Belə bir fakt maraqlıdır ki, 1916-cı ildə dünya neft sənayesində mövcud olan 16 maliyyə sindikatının 10-u Rusiya imperiyası ərazisindəki neft sənayesi ilə maraqlanırdı. Bakı neft rayonunda neft çıxaran şirkətlərin sayı 1914-cü ildə 169, 1915-ci ildə 163, 1916-cı ildə 177, 1917-ci ildə 162 idi⁵. Neft işi ilə məşğul olan şirkət sahiblərinin milli mənsubiyyəti də müxtəlif idi. 1917-ci ilin fevralında inqilabın baş verməsi də sənayenin inkişafına mənfi təsir göstərdi, xüsusən fəhlə tətillərinin baş verməsi işə ağır zərbə vurdu. Bakı neftinin qiyməti də alıcılar üçün əlverişli idi. Müxtəlif zavodların, o cümlədən hərbi zavodların Bakıda yerləşməsi iri neft şirkətlərinin marağını artırırdı. Bakı neftinin daşınması da bir neçə yolla həyata keçirilirdi. Bu yollar əsasən Bakı-Novorossiysk və Qara dəniz boğazları, xəzər dənizindən keçməklə Volqa vasitəsilə və

Batum istiqamətində daşınırdı. Bakının zəngin neft mənbələri onun əhəmiyyətini daha da artırırdı.

Dünya müharibəsində böyük dövlətlərin neft siyasətinin məhəyyəti təkcə Bakı nefti ilə məhdudlaşmırdı. Neft və neft məhsullarına olan maraqlar bir sıra digər amillər də çulğalaşdı. Azərbaycanın Avropa ilə Asiya arasında ən qısa əlverişli tranzit rolu oynaması, xarici dünya ilə dəmiryolu, Xəzər dənizi, Batum və Poti limanları vasitəsilə əlaqə saxlamaq imkanları Mərkəzi Asiyaya gedən ən əlverişli yol üstündə yerləşməsi, mülayim təbiəti, iqlimi, zəngin təsərrüfat-pambıqçılığı, taxılçılığı, balıqçılığı, ipəkçiliyi, tütünçülüüyü, arıçılığı, bağçılığı, maldarlığı (xüsusən yun) iri şirkətlərin və böyük dövlətlərin Azərbaycan neftinə olan maraqlarını daha da artırırdı. Bütün bunlar neftlə yanaşı həm hərbi əməliyyatların uğurla aparılmasını, həm də möhtəşəm gəlir götürülməsinin mənbələrindən idi və heç şübhəsiz, yeridilən neft siyasətinə ciddi təsir göstərirdi.

İstifadə olunan ədəbiyyat

1. Мих Павлович Мироява барьба за нефть. Издат. Молодая гвардия м. 1922, с.10.
2. Девенпорт Е.Г., Сидней Р. Кук Нефтяные тресты и англо-американские отношения Пер. с англ. А.С. Сперанского. М., 1925, с.30-31
3. Годзишевский Е.А. Русская нефть на мировом рынке. М. изд. БЕНХ, 1924, с. 34
4. Gibb G.S., Кнослтou E.N. The resudent years 1911-1927. New York, 1956, p. 195-197.
5. Пажитнов К.А. Очерки по истории Бакинской нефтедобывающей промышленности (от конца XVII века до Великой Октябрьской революции) М., Л., 1940, с. 123.

KEÇİD DÖVRÜ JURNALİSTİKAMIZIN TƏDQIQINDƏN ÇIXARILAN NƏTİCƏLƏR

Ötən əsrin 90-cı illərində Azərbaycan jurnalistlərinin təşkilatlanma prosesini öyrənib tədqiq etmək üçün həmin dövrdə ölkəmizdə baş vermiş ictimai-siyasi hadisələri və bu hadisələrin jurnalistikamızda işıqlandırılmasının vəziyyətini, jurnalist təşkilatlarının meydana çıxmasını və onların fəaliyyətinin istiqamətlərini, jurnalistlərin təşkilatlanmasında mövcud olmuş problemləri təhlil etdikdən sonra aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

- XX əsrin 90-cı illərində yaranmış "Yeni Nəsil" Jurnalistlər Birliyi və "RUH" Azərbaycan Jurnalistləri Müdafiə Komitəsi öz fəaliyyətləri ilə xüsusilə seçilmişlər.

90-cı illərin ilk illərində, xüsusilə Azərbaycan Xalq Cəbhəsi və Müsavat cütliyünün hakimiyyəti dövründə mətbuatın inkişafı üçün mövcud olan maneələr 1993-cü ildə Heydər Əliyevin hakimiyyətə yenidən gəlməsindən bir qədər sonra aradan qaldırılmış, 1995-ci ildə qəbul edilmiş Konstitusiyamız xalqımıza bir sıra azadlıqlar, o cümlədən mətbuat və söz azadlığı vermiş, senzuranı yolverilməz elan etmişdir.

- "Yeni Nəsil" Jurnalistlər Birliyi və Azərbaycan Jurnalistləri Müdafiə Komitəsinin jurnalistika sahəsində xarici ölkələrin qanunvericiliyinin Azərbaycanda tətbiqi ilə bağlı xeyli iş görmüş, "Yeni Nəsil" Jurnalistlər Birliyi hətta Azərbaycan jurnalistlərinin etika kodeksini işləyib hazırlamışdır. Lakin həmin təşkilatların çox vaxt müxalifət mövqeyində durmaları qəbul olunmuş kodeksin həyata keçirilməsinə mane olmuşdur. Bir çox qəzetlər insanların şərəf və ləyaqətini təhqir etdiklərinə və digər qanun pozuntularına yol verdiklərinə görə məhkəmə qarşısında dayanmışlar.

- Jurnalist təşkilatlarının keçirdikləri tədbirlər məhdud çərçivədə olmuş, heç vaxt kütləvi səciyyə daşınmamışdır. 1991-2000-ci illər arasındakı dövrdə Azərbaycan jurnalistlərinin bir dəfə belə qurultayı keçirilməmişdir. Həmin təş-

kilatların redaksiyalarla əlaqələri zəif olmuşdur. Bunun bir sıra səbəbləri vardır. Ən başlıca səbəb isə jurnalist təşkilatlarının redaksiyalarda ilk təşkilatlarının fəaliyyət göstərməməsidir. Beynəlxalq təşkilatlardan və fondlardan aldığı qrantlar hesabına fəaliyyət göstərən təşkilatlardan bundan çox iş gözləmək olmazdı.

- Azərbaycanın jurnalist təşkilatlarının beynəlxalq jurnalist təşkilatları, o cümlədən Beynəlxalq Jurnalistlər Təşkilatı və Beynəlxalq Jurnalistlər Federasiyası ilə heç bir əlaqəsi olmadığından onlar XXI əsrə heç də müvafiq qədəm qoya bilməmişlər. Belə ki, jurnalistikamızda ümumi vəziyyət heç də ürəkəçən deyildir. tam mətbuat azadlığı mövcud olan ölkəmizdə mətbuatımızın belə vəziyyətdə olması yalnız təəssüf doğurur.

*BALAYEV A.M.,
Azərbaycan MEA A.Bakıxanov
adına Tarix İnstitutunun elmi işçisi*

AZƏRBAYCANDA ANTİKOMMUNİST ƏHVAL- RUHİYYƏNİN GÜCLƏNMƏSİ

XX əsrin 80-ci illərinin sonu- 90-cı illərinin əvvəllərində SSRİ-yə daxil olan müttəfiq respublikalarda, o cümlədən Azərbaycanda milli dirçəliş, milli azadlıq və müstəqillik mübarizəsinin ilk şərtləri görünməkdə idi, siyasi prosesin fəallaşması nəticəsində milli şüurun yeni baxımdan, daha demokratik xarakterdə formalaşması prosesi gedirdi.

Azərbaycan rəhbərliyinin 1988-ci ildə getdikcə dərinləşən «Qarabağ» probleminin həllində acizlik göstərməsi onun həllinin xalqın özü tərəfindən icrası zərurətini ortaya çıxarmışdı. Digər respublikalarda yalnız müstəqillik probleminin həlli əsas məsələ kimi qarşıda durduğu halda, Azərbaycan xalqının qarşısında iki problemin birlikdə həlli məsələsi durmuşdu: müstəqillik uğrunda mübarizə və qondarma «Dağlıq Qarabağ problemi».

1988-ci il martın 16-da Azərbaycan Elmlər Akademiyasında qapalı yığıncaq keçirildi¹ və az sonra yığıncaq mitinqə çevrildi. Mitinqdə ilk dəfə olaraq müstəqillik, suverenlik şüarları söylənilməklə yanaşı «Qarabağ problemi»nə münasibətdə Moskvanın, şəxsən Qorbaçovun siyasəti tənqid edildi.

Bakıda başlanan siyasi fəallıq tezliklə respublikanın iri şəhərlərinə, o cümlədən, Gəncə, Sumqayıt, Naxçıvan, Mingəçevir, Şəki, Lənkəran və digər bölgələrə də təsir göstərdi.

1988-ci ilin əvvəllərində «Varlıq», «Qala», «Tərəqqi», «Ozan», «Yurd», «Çənlibel», «Qurtuluş», «Ağrıdağ», «Xürrəmilər», «Xətai», «Müstəqillər», «Aşıq Ələsgər» və s. adları altında bir sıra qeyri-formal təşkilatlar

meydana çıxdı və onlar öz fəaliyyətlərində müstəqillik mübarizəsi ideyasını inkişaf etdirməyə başladılar.²

1988-ci ilin yayında Azərbaycanın bir qrup ziyalı, o cümlədən, Əbülfəz Əliyev, Yusif Səmədoğlu, Sabir Rüstəmxanlı, İsa Qəmbər, Nüsrət Kəsəmənli, Etibar Məmmədov SSRİ daxilində respublikanın suverenliyi məsələsini, Azərbaycan qanunlarının SSRİ qanunlarından üstünlüyü fikrini irəli sürürdülər. Belə bir vəziyyətdə AXC-nin proqramı və nizamnaməsi hazırlandı. Yeni yaradılan AXC təşkilatı respublikanın suverenliyi uğrunda mübarizənin ümumazərbaycan səviyyəsinə qaldırılması vəzifəsini öz üzərinə götürdü. Digər siyasi təşkilatlarla məsləhətləşmələr aparıldı. Belə ki, əhalinin əsasən gənc ziyalılardan, fəhlələrdən ibarət kütləsini öz ətrafına toplamaq, siyasi problemləri irəli sürmək, müstəqillik ideyasını təbliğ etmək, «Qarabağ problemi»nin mahiyyətini, onu törədənlərin çirkin niyyətləri və məqsədlərini geniş xalq kütləsinə çatdırmaq ən başlıca məqsəd kimi qarşıya qoyuldu.

1988-ci il noyabrın 17-dən dekabrın 5-dək mərkəzi meydanda keçirilən möhtəşəm mitinqdə bir milyondan artıq adam toplanırdı. Mitinqlərin keçirildiyi müddətdə respublikanın təşkilat və müəssisələrində AXC-ni tanıyan, müdafiə edən 200-dən çox qrup yaradılmışdı.³

Qeyri-formal təşkilatların formalaşdığı bir dövrdə respublikada artan siyasi fəallığın kütləvi şəkil alması Moskvanı narahat etməyə başladı. Milli respublikalarda başlanmış belə hərəkatların qarşısını almaq və yaxud onun siyasi istiqamətlərini hakim quruluşun mənafeyinə uyğun istiqamətləndirmək məsələsi ciddi şəkildə araşdırılırdı. Yuxarı təbəqədə olan, hakimiyyətə təsir göstərə bilən bir qrup adam xalqı müxtəlif istiqamətlərə apararaq, bu hərəkatın mübarizəsini əsas məqsəddən uzaqlaşdırmağa çalışdı.⁴

Moskvada və Rusiyanın digər regionlarında yeni-dənqürmanın baş tutmamasını artıq aydın dərk edirdilər. Ona görə də qeyri-formallar belə bir ideya irəli sürürdü-

lər ki, qeyri-formal təşkilatların, milli demokratik hərəkatların qarşısını almaq mümkün deyil; bu o zaman ola bilər ki, avtoritar çevriliş baş versin.

Moskva ilə yanaşı Kiyev, Leninqrad, Kişinyov, Alma-Ata, Tbilisi, Daşkənd, Minsk şəhərlərində qeyri-formallar rəsmiləşdirildiyi bir dövrdə, respublikanın rəhbərliyi AXC-nin ləqəlləşdirilməsində hələ də ehtiyat edirdi. Respublika rəhbərliyinin hələ də tərəddüd etməsinin səbəbi qeyri-formal təşkilatların, assosiasiyaların yaradılması haqqında konstitusiyaya istinad edilməyin qeyri-mümkünlüyü ilə izah olunurdu və yenə də gözləmə mövqeyi tutulurdu.

1977-ci il Konstitusiyasında da SSRİ xalqlarının demokratik hüquqları bir növ üstüörtülü şəkildə təsvir olunurdu. Lakin BMT-nin 1966-cı il Konvensiyasındakı müddəasında hər bir respublikada qeyri-formal təşkilatların, azad assosiasiyaların təşkilinə razılıq verilirdi. Ölkədə gedən demokratik prosesləri, milli müstəqillik hərəkatını dərk etməkdə acizlik göstərən respublika rəhbərliyi Moskva qarşısında acizlik göstərirdi.

1988-ci il dekabrın 5-ə keçən gecə saat 4-də mərkəzi meydanda ordu hissələrinin xüsusi dəstələri mitinqçilərə divan tutdu. Meydan hərəkatı zor gücünə müvəqqəti dayandırıldı. Sovet ordusuna inam sarsıldı. Dekabr qarşılıqlarına Moskvanın dəyənək siyasəti ilə nəticələndi.

Ayrı-ayrılıqda siyasi fəaliyyətin pərakəndəliyini dərk edən liderlər 1989-cu ilin fevral-mart aylarında «Varlıq» təşkilatının rəhbərləri ilə AXC-nin təşəbbüs qrupu arasında danışıqlar apardılar; siyasi razılaşmaya nail olundu. Bu razılaşma nəticəsində *müvəqqəti təşəbbüs mərkəzi yaradıldı* və onun tərkibində 10 nəfərdən ibarət əlaqələndirici şura fəaliyyət göstərməyə başladı.⁵ Respublikada siyasi gərginliyin son həddə çatdığı, informasiya qıtlığının yarandığı bir dövrdə təşəbbüs qrupu Qarabağ haqqında məlumatları xalqa çatdırır, vərəqələr yayır, xalqı mövcud quruluşa qarşı mübarizəyə hazırlayırdı.

Bir sıra görkəmli ziyalı - İ.Sıxlı, M.Araz, Y.Səmədov, S.Rüstəmcanlı, B.Vahabzadə və b. respublika rəhbərliyi qarşısında cəsarətli tələblərlə çıxış etdilər. Respublika rəhbərliyi fikirləşmək üçün bir aylıq möhlət istədi. 1989-cu il aprelin 14-də möhlət vaxtı başa çatdıqdan sonra respublika rəhbərliyi AXC-nin əlaqələndirici şura üzvləri ilə kompromisə girdi. AXC-nin rəsmi qeydiyyata alınmasının mümkünlüyünü yəqin etdikdən sonra onun sərbəst fəaliyyətinə razılıq verildi.⁶

1989-cu il aprelin sonunda respublika rəhbərliyinin müqavimətinə baxmayaraq Bakıda millətlərarası problemə dair konfrans keçirildi. Konfransda başlanmış milli münəqişələrin mahiyyəti, respublika gənclərinin indiki şəraitdə məqsəd və vəzifələri təhlil edildi.

1989-cu il mayın 13-14-də Estoniyada, 1989-cu ilin mayında Daşkənddə Özbəkistanın «Birlik» xalq cəbhələrinin təsis qurultayları keçirildi.⁷

Keçmiş İttifaqda siyasi proseslərin daha da fəallaşdığı bir dövrdə Qarabağda da vəziyyət gərginləşməkdə idi. 1989-cu ilin yanvarında Qarabağda Xüsusi İdarə Komitəsinin yaradılması, ermənipərəst A.Volskinin bu komitəyə rəhbər təyin edilməsi erməni-Azərbaycan münəqişəsinin yeni bir mərhələyə qaldırılması, yəni ermənilərin silahlandırılması, azərbaycanlıların tərksilah edilməsi siyasətindən ibarət idi. Məhz, A.Volskinin rəhbərliyi ilə azərbaycanlıların Qarabağdan sıxışdırılıb çıxarılması prosesi qanuni donə salınaraq bu prosesi sürətləndirdi.

1989-cu il iyulun 16-da Bakıda AXC-nin təsis konfransı keçirildi. Konfrans 15 nəfərdən ibarət İdarə Heyətini seçdi. Konfrans AXC-nin proqram və nizamnaməsinə təsdiq etdi.⁸

AXC-nin proqramında təşkilatın yaranması ərazi prinsiplərinə əsaslanır, konfederativ struktura malik təşkilatın rəhbər orqanlarının irəli sürdükləri müddəalar məsləhət xarakteri daşıyırdı. AXC sənədlərində ictimai təşkilat kimi xarakterizə olunmaqla, respublikanın ictimai

mai-siyasi həyatında kökündən demokratik yenidənqurma, hüquqi dövlət quruculuğunu inkişaf etdirirərək vətəndaş cəmiyyətinin quruculuğu nəzərdə tutulurdu. Azərbaycanda qeyri-formal təşkilatların, o cümlədən, AXC-nin siyasi fəallığının artması ilə əlaqədar milli-demokratik hərəkət da güclənməkdə idi. Belə ki, 1989-cu il iyulun 29-dan avqustun 12-ə kimi olan dövrü hərəkətin formalaşdığı dövr kimi qiymətləndirmək olar.

Milli-azadlıq hərəkətinin güclənməsi respublika rəhbərliyində narahatçılıq doğursa da, onlar başlanmış bu hərəkətdən Ermənistan qarşı istifadə edə bilməmiş, ümumxalq narazılığını Moskvaya çatdırmaq iqtidarında olmamışlar. Elə buna görə də hakim strukturlar artıq siyasi nüfuzlarını itirmək, hətta hakimiyyətdən getmək təhlükəsi qarşısında qalmışdılar.

Bu dövrdə respublikanın rəhbər orqanlarının erməni təcavüzünə qarşı ciddi tədbir görməməsi, ittifaq hökuməti qarşısında acizlik göstərməsi haqlı olaraq ümumxalq narazılığına səbəb olmuşdu. Bu narazılıq meydan hərəkəti ilə yanaşı, hakimiyyətə təsir vasitəsi kimi kütləvi tətil hərəkətinə başlamağa zəmin yaradırdı.

Belə bir şəraitdə AXC Azərbaycanın tam dövlət müstəqilliyi uğrunda mübarizəni davam etdirəcəyini bildirirdi.⁹

İlk dəfə olaraq leytenant Şmidt (indiki Səttarxan) zavodunun fəhlələri, S.M.Kirov adına ADU-nun (indiki BDU) tələbələri Qarabağda ermənipərəst Volski komitəsinin ləğvi tələbi ilə çıxış etdilər. Azərbaycanın əksər rayonlarından əhalinin Bakıya kütləvi axını və nümayişlərdə iştirakı başlanmışdı.

Respublikada siyasi gərginliyin daha da artdığını görən Ə.Vəzirov 1989-cu il avqustun 14-də mitinqdə yenidən tətilə başlanacağı xəbərdarlığını eşidəndən sonra avqustun 15 və 16-da AXC liderləri ilə görüşüb, söhbət etdi.¹⁰ Ə.Vəzirovla AXC liderlərinin danışıqlarında müsbət nəticələrə meyl mövcud idi.

1989-cu il avqustun 16-da Stepanakertdə fəvqəladə qurultay keçirildi və ermənilərin DQMV-nin Azərbaycanın tərkibindən çıxması haqqında bəyanatı Azərbaycanda hakimiyyətə qarşı narazılığı yenidən artırdı.

1989-cu il avqustun 21-22-də iki həftəlik xəbərdarlıq tətili elan edildi. Bu tətil, demək olar, respublikanın bütün sənaye müəssisələrini, dəmir yollarını əhatə etdi. Tətil nəticəsində Azərbaycan sənayesinin dayanması ilə əlaqədar respublikanın iqtisadiyyatına 130 milyon rubl məbləğində zərər dəymişdi.¹¹

1989-cu il sentyabrın 10-da Ə.Elçibəy, E.Məmmədov, Y.Səmədoğlu Ə.Vəzirovla danışıqlar apardılar. Televiziya ilə transilasiya olunan bu danışıqlar zamanı müxalifət liderləri Azərbaycan SSR Ali Sovetinin növbəti sessiyasının keçirilməsi, AXC-nin rəsmi tanınması və b. tələblərlə çıxış edirdilər.

1989-cu il sentyabrın 15-də Azərbaycan SSR Ali Sovetinin fəvqəladə sessiyası, AXC liderlərinin də iştirak etdiyi bu sessiyada Ə.Vəzirov verdiyi vədlərə və AXC-nin təkliflərinə yenidən baxacağı haqqında çıxış etdikdən sonra qarşılıqlı olaraq yenidən gücləndi. AXC liderləri sentyabrın 18-dən ümumrespublika tətilinin başlanacağını elan edərək Ali Sovetin iclas zalını tərk etdilər.

AXC-nin liderlərinin tələblərində dönməz olduğunu görən respublika rəhbərliyi Ali Sovetin sessiyasını müəyyən müddətə təxir salaraq, Moskva ilə məsləhətləşmələr apardı və nəhayət, yarımçıq qalmış sessiya sentyabrın 23-də yenidən öz işini davam etdirdi.

1989-cu il sentyabrın 23-də başlanan müzakirələrdə AXC-nin təkliflərinin əksəriyyəti qəbul edildi. «Azərbaycanın suverenliyi haqqında konstitusiyaya qanunu» qəbul edildi. Bu qanunun qəbul edilməsi Azərbaycan milli-demokratik hərəkətinin ilk və uğurlu nailiyyətlərindən biri idi.

Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzünün genişləndirilməsi əhali arasında kütləvi narazılığa səbəb olduğuna görə haqlı olaraq 1989-cu il sentyabrın sonunda

AXC Ermənistanla bütün iqtisadi əlaqələrin kəsilməsi təklifini irəli sürmüşdü. Bu tələbdən sonra Moskva daha çox narahat olmağa başladı və 1989-cu il oktyabrın 2-də Moskvada SSRİ Ali Sovetinin ikinci sessiyası çağırıldı. AXC nümayəndələrinin də iştirak etdiyi bu sessiyada onlar ittifaq hökuməti qarşısında mühüm təkliflərlə çıxış etdilər.

Lakin cüzi uğurdan sonra 1989-cu il oktyabrın 27-28 Bakıda AXC məclisinin I-ci sessiyasında Azərbaycan da milli-azadlıq hərəkatında siyasi nüfuz qazanmış AXC-nin daxilində fikir ayrılığı başlandı, liderlik iddiası ucbatından parçalanma baş verdi¹² və bu antikommunist mübarizəni xeyli səngitdi.

Bakıda mitinglərin güclənməsi, respublika rəhbərliyinə qarşı istefa tələblərinin irəli sürülməsi, AXC liderlərinin qeyri-taktiki fəaliyyətləri və 1990-cı il yanvarın 17-də MK qarşısında yenidən mitinglərin başlanması, hətta simvolik dar ağacı da qurulması SSRİ Daxili İşlər Nazirliyinin 12 minlik qoşunlarının Bakıya yeridilməsinə gətirib çıxartdı. SSRİ Ali Sovetinin 15 yanvar 1990-cı il qərarına əsasən Bakıda, Gəncədə, Dağlıq Qarabağın ətraf rayonlarında komendant saatları tətbiq olunması müəyyənləşdirildi.¹³ AXC rəhbərləri respublika rəhbərliyi qarşısında məsələ qaldırdılar ki, SSRİ Ali Sovetinin bu qərarı Azərbaycan xalqının milli mənliliyinə, suverenliyinə təhqirdir, ona görə də həmin qərar 1990-cı il yanvarın 20-dək ləğv edilməlidir. AXC liderlərinin tələblərini soyuq-qanlıqla qarşılayan respublika rəhbərliyi Moskvadan Bakıya gəlmiş SSRİ Müdafiə Naziri D.Yazova, MK katibi L.Kiriyenko, daxili işlər naziri V.Bakatin və Y.Primakovla məsləhətləşmələr aparırdı. Əvvəlcədən hazırlanmış plana görə heç bir xəbərdarlıq edilmədən qoşunlar Bakıya daxil olmalı idi. Bakıya ermənilərin yaşadığı Krasnodar, Stavropol, Rostov, digər vilayət və şəhərlərdən əlavə qüvvələr də gətirilməli idi.

1990-cı il yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecə rus qoşunları tanklarla Bakıya daxil oldular və dinc əhaliyə

qarşı tarixdə misli görünməmiş qırğın törədildi.¹⁴ Bakıda qanlı yanvar hadisəsi günü Ə.Vəzirov Azərbaycandan xəlvəti qaçdı. AXC-nin 250 nəfərdən çox üzvü həbs edildi. Respublikada yeni repressiya dövrü başlandı və fəvqaladə vəziyyət elan edildi.

Əhalinin böyük əksəriyyəti kommunist partiyasına etiraz əlaməti olaraq partiya biletlərini ataraq, kommunist rejiminə öz nifrətini bildirirdi. Bu dövrdən etibarən kommunist partiyasının öz nüfuzunu bərpa etmək imkanı tamamilə məhv oldu.

Azərbaycan yeni inkişaf yoluna qədəm qoymağa idi.

20 yanvar hadisələrindən sonra hakimiyyətə gəlmiş A.Mütəllibov milli-demokratik hərəkatın liderləri ilə münasibət yaratmaqla hakimiyyəti möhkəmləndirməyə cəhd göstərirdi. Məhz bu məqsədlə AXC-nin liderlərinə parlamentdə yer ayrılır, hakimiyyətin bölüşdürülməsində tarazlığa cəhd edilirdi. Yeni parlamentin iki qrupa-dembloka və kombloka bölündüyü əyani şəkildə müşahidə edilməkdə idi.

Belə bir şəraitdə 1991-ci il avqustun 19-21-də Qorbaçov səndələməsi baş verdi və bununla əslində SSRİ-nin qansız süqutu tam reallaşdı.

Sovet siyasi sisteminin iqtisadi bazasının dağıldığı bir şəraitdə onun formasını dəyişməklə məzmunun saxlanması siyasəti zamanla ayaqlaşmadığına görə, Qorbaçov siyasəti başlanmış böhranı nəinki dayandıra bilmədi, əksinə laxladılan siyasi sistemin tənəzzül prosesini daha da sürətləndirdi; İttifaq hökumətində başlanmış deforasiya milli respublikalarda da özünü biruzə verərək iqtisadi böhran nəticəsində siyasi gərginlik, milli münaqişə qızıqdı, ermənilərin torpaq iddiasına rovac verildi.

İlk dəfə olaraq müstəqillik mübarizəsi yetkinlik mərhələsinə çatdı. Keçmiş müttəfiq respublikalarda olduğu kimi, hətta qanı axıdılmasından ehtiyat etməyən Azərbaycan xalqı XX əsrdə ikinci dəfə müstəqillik əldə

etmək əzmində olduğunu bir daha nümayiş etdirməyə başladı.

1991-ci ilin sonunda SSRİ-nin dağılması ilə Azərbaycan öz müstəqilliyini əldə etdi.

¹ Azadlıq, 1989, №1.

² Hacızadə H., Əliyev Z. Niyə səbhə, niyə məhz xalq səbhəsi. **AXC-nin bülleteni**. №3, Bakı, 1989, s. 15.

³ Балаев А.Г. Азербайджанское национальное движение: от «Мусавата» до Народного Фронта. Баку, Элм, 1992, с. 39.

⁴ Голованов В. Гарантии для «неформалов». **Литературная газета**. 1989, 12 сентябрь, №37 (5259).

⁵ Elçibəy Ə.Q. Bu mənim taleyimdir. Bakı, Gənclik, 1992, s. 117.

⁶ **Azadlıq**, 1989, №2.

⁷ **Odlar yurdu**. 1989, iyul, №7

⁸ **Azadlıq**, 1989, №1.

⁹ Балаев А.Г. Азербайджанское национальное движение: от «Мусавата» до Народного Фронта, с. 41.

¹⁰ **Kommunist**, 1989, 16 avqust, №188.

¹¹ **Yenə orada**, 27 avqust, №199.

¹² **Azadlıq**, 1989, №2.

¹³ Черный январь. **Документы и материалы**. Баку, Азернешр, 1990, с. 7.

¹⁴ Səməndər Rafiq. **Şəhidlər**. Bakı. Gənclik, 1990, s. 35.

AZƏRBAYCANIN ŞƏHƏR VƏ RAYONLARINDA KİNO XİDMƏTİNİN YAXŞILAŞDIRILMASI SAHƏSİNDƏ DÖVLƏT ORQANLARININ ROLU

Azərbaycanın şəhər və rayonlarında kino xidmətinin təşkili, eləcə də bu sahədə dövlət orqanlarının rolu, kinolaşdırmaya göstərilən qayğı xalqımızın mədəni səviyyəsinin yüksəlməsini müəyyənləşdirən amillərdən olduğundan belə bir mövzunun tədqiqi maraq doğurur və böyük əhəmiyyət kəsb edir. Lakin bu mövzu indiyədək ayrıca tədqiqat sahəsi kimi araşdırılmamışdır və bu sahədə tədqiqatlar ilk dəfə bizim tərəfimizdən aparılır.

Azərbaycanın şəhər və rayonlarında kino xidmətinin təşkilinə hələ Oktyabr çevrilişindən əvvəl başlanılmışdır. 1914-cü ildə Azərbaycanda cəmi 17 ədəd kino qurğusu olmuşdur. Bunlardan yalnız biri kənd yerində (yeri dəqiq bəlli deyil), qalan 16-sı isə şəhərlərdə idi. Həmin kino qurğularının hamısı stasionar idi.

Sovet hakimiyyəti illərində partiya və dövlət orqanları tərəfindən mühüm təbliğat vasitəsi kimi kinolaşdırmaya və kino qurğularının sayının kəskin şəkildə artırılmasına xüsusi fikir verilirdi. Burada məqsəd kommunist-bolşevik təbliğatını genişləndirmək olsa da, nəticə etibarilə atılan hər bir addım xalqın bu və ya digər dərəcədə maariflənməsinə xidmət etmiş və 20-30-cu illərdə bu sahədə zamanına görə çox böyük işlər görülmüşdü. Artıq 1940-cı ilin sonuna Azərbaycanda 426 kino qurğusu təşkil edilmişdi ki, bunların da 306-sı stasionar, 120-si isə səyyar idi. Kino qurğularının 218-i kənd yerlərinin payına düşürdü. Həmin qurğuların 130-u stasionar, 88-i isə səyyar idi. Müharibə illərində, eləcə də sonrakı illərdə kinolaşdırma sahəsindəki işlər xeyli genişləndirildi.

Buna, şübhəsiz, Qərb ölkələrinin mədəni səviyyəsi də öz təsiri göstərmişdi.

XX əsrin 50-ci illərində kinolaşdırmaya diqqət daha da artırıldı. Bu, ilk növbədə kino qurğularının və seansların sayının artırılmasında özünü büruzə verirdi. Artıq 1960-cı ildə respublikada 1301 kino qurğusu fəaliyyət göstərirdi ki, bunların da 1085-i stasionar, 216-sı isə səyyar idi. Kənd yerlərində kino qurğularının artırılmasına xüsusi diqqət verildiyindən, onların sayının kəskin şəkildə çoxaldılması nəzərdə tutulurdu. Belə ki, görülən tədbirlər nəticəsində 1960-cı ildə həmin qurğuların sayı mini ötüb keçmişdi. Bu qurğulardan 809-u stasionar, 193-ü səyyar idi.

Kinolaşdırmanın durumunun yaxşılaşdırılması mövcud film fondunun imkanlarından da xeyli asılı idi. Azərbaycan SSR Mədəniyyət Nazirliyinin məlumatına əsasən 1959-cu ildə Kinoprokatın Azərbaycan kontorunun sərəncamında elmi-populyar, sənədli xronika filmləri kifayət qədər idi.

O dövr üçün filmlər enli və ensiz plyonkalara çəkilirdi. Prokatın sərəncamında 1497 adda enli, 960 adda ensiz plyonkadan ibarət film var idi. Bu filmlərin bir neçə nüsxədə surətləri də çıxarılmışdı. Təkcə 1959-cu ildə prokatın sərəncamına 154 adda enli, 79 adda ensiz plyonkada sənədli-xroniki film daxil olmuşdu.¹

Bütövlükdə 1959-cu ildə Azərbaycan kontorunun film fondunda 2457 adda film var idi.² Bu filmlərdən 106-sı Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuşdu.

1959-cu ildə respublikada mövcud olan 1730 kino qurğusundan 688-i məxsusi olaraq elmi-populyar, sənədli-xronika və baxış (bədi) filmləri nümayiş etdirirdi. Təkcə Bakıda elmi-populyar, sənədli-xronika filmləri nümayiş etdirən 385 kino qurğusu var idi. Elmi-populyar, sənədli-xronika filmlərinin nümayişi üçün bir neçə kinoteatr və ya ayrıca kinozallar ayrılmışdı. Bunlardan «Elm və texnika» kinoteatrı, «Vətən» və «28 aprel adına» kinoteatrların kiçik zalları, həmkarlar itti-

faqları şəbəkəsi, mədəniyyət sarayları və klublar, tədris və dövlət müəssisələri, idarələr, eləcə də telestudiya həmin sahədə daha çox iş görürdülər. Bundan əlavə, bütün kinoteatrlarda, klublarda, mədəniyyət saraylarında, kino qurğusu olan digər qurumlarda bədii filmlərin nümayişindən əvvəl bir-iki hissədən ibarət elmi-populyar, sənədli-xronika filmləri nümayiş etdirilirdi.

Kino qurğularının artım tempini Azərbaycan SSR Mərkəzi Statistika İdarəsinin 27 iyun 1961-ci ildə Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinə göndərdiyi aşağıdakı əhaliyə xidmət cədvəlindən daha aydın görmək olar:³

Cədvəl 1.

Kino qurğularının illər üzrə artım tempi

	1914	1940	1950	1955	1959	1960
Cəmi kino qurğuları	17	426	576	727	1224	1301
O cümlədən:						
Stasionar	17	306	454	546	1014	1085
Səyyar	-	120	122	181	210	216
Kino qurğularının ümumi sayından kənd yerlərində olanları	1	218	341	453	941	1002
O cümlədən:						
Stasionar	1	130	253	320	753	809
Səyyar	-	88	88	133	188	193

1960-cı ildə kino qurğularının sayı 1914-cü il ilə müqayisədə 76 dəfədən də çox artmışdı.

Qeyd edək ki, bu qurğuların 1054-ü və ya 81%-i respublika Mədəniyyət Nazirliyinin, 152-si və ya 12%-i həmkarlar təşkilatlarının, 95-i və ya 7%-i digər idarə və təşkilatların sərəncamında idi.

1960-cı ildə fəaliyyətdə olan kino qurğularının ümumi sayının 17%-i, kənd yerlərindəkilərin isə ümumi sayı üzrə xüsusi çəkisinin 19%-i səyyar qurğular idi.

Mövcud kino qurğularının 89%-i o dövr üçün enli sayılan kinolenti ilə, 11%-i isə ensiz lentlə işləyirdi.

Kino qurğuları şəbəkəsinin Bakı, Naxçıvan MSSR və DQMV üzrə yayımlanması durumunu nəzərdən keçirmək də maraqlı olardı. Naxçıvan istər əhalinin sayı, istərsə də öz əhəmiyyətinə görə daha mühüm olsa da, kino qurğularının sayına görə DQMV-dən xeyli geri qalırdı. Bunu da o vaxtlar kino qurğuları bölgüsünə nəzarət edən vəzifə sahiblərinin əksəriyyətinin erməni olması ilə izah etməkdən başqa izahı yoxdur.

Cədvəl 2.

**Bakı, Naxçıvan MSSR və DQMV üzrə
kino qurğularının bölgü nisbəti⁴**

	1950	1959	1960
Cəmi respublika üzrə	576	1224	1301
O cümlədən:			
Bakı şəhəri	130	146	149
Naxçıvan MSSR	29	60	68
DQMV	30	67	71

1960-cı ildə hər bir kino qurğusuna orta hesabla respublika üzrə 97 yer düşürdü. Şəhər yerlərində bu rəqəm 235-ə, kənd yerlərində isə 56-ya bərabər idi.⁵

Kinoseanslarda iştirak etməkdə şəhər əhalisi kənd əhalisinə nisbətə daha fəal idi. Belə ki, 1959-cu ildə hər bir şəhər sakini orta hesabla ildə 15 dəfə kinoya tamaşa edirdisə, kənd sakini cəmi 5 dəfə bu imkandan istifadə edə bilirdi. Bu, eyni zamanda şəhərdə kinoseansların sayca çox, kənd yerlərində isə ən yaxşı halda 1 dəfə, nadir hallarda isə 2 dəfə olması ilə də bağlı idi. Əgər şəhər yerlərində 1 stasionar kino qurğusu

1960-cı ildə ayda 24, səyyar qurğu isə 26 gün işləmişdirsə, kənddə müvafiq olaraq 16 və 23 gün işləmişdi. Hər bir stasionar qurğu ilə şəhərdə orta hesabla 2,4 seans, səyyar qurğu ilə isə 1,0 seans keçirilmiş, kənd yerlərində müvafiq olaraq 0,6 və 1,1 seans keçirilmişdi.⁶

Azərbaycan SSR Mədəniyyət Nazirliyinin və həmkarlar təşkilatlarının kino qurğuları üzrə 1960-cı ildə ümumi vəsait yığımı 9187 min rubl, o cümlədən Azərbaycan SSR Mədəniyyət Nazirliyinin kino qurğuları üzrə yığımı 7130 min rubl və ya ümumi məbləğin 78%-i qədər olmuşdur.⁷

Kino biletlərinin satışı üzrə əldə edilən gəlir ümumi planın 93%-i qədər olmuşdur. Bunun səbəbi o idi ki, kino qurğularının 56%-i planı yerinə yetirməmişdi. Eyni sözləri həmkarlar təşkilatlarının kino qurğuları haqqında da söyləmək olar. Burada plan cəmi 82% yerinə yetirilmişdir.

Mədəniyyət Nazirliyi üzrə kino biletlərinin satışından əldə edilən gəlirin artım tempini aşağıdakı cədvəldən müşahidə etmək olar:

Cədvəl 3.

Kino biletlərinin satışından əldə edilən gəlirin artım tempi⁸

	1950	1955	1959	1960
Cəmi	3371	5466	6818	7130
O cümlədən				
Şəhər yerlərində	2920	4635	5527	5852
Kənd yerlərində	451	831	1291	1278

Biletlərin satışından götürülən gəlir 10 il müddətinə iki dəfədən çox artmışdı. Bununla belə, planda olan kəşif ildən-ildə keçir, faiz göstəriciləri yerinə yetirilmirdi. 1950-ci ildə plan 87%, 1960-cı ildə isə 93% yerinə yetirilmişdi. Sonuncu faiz göstəricisi şəhərdə 93, kənddə isə 82% olmuşdur.

1960-cı ildə boşdayanmalar 6064 günə bərabər olmuşdur və bunların hamısı kənd yerlərinin payına düşürdü. Boş-

dayanmaların 66%-i kinonun göstərilməsi üçün binanın olmaması ucbatından, 18%-i növbədənəkar təmirlə, 11%-i kinomexanikin yoxluğu ilə əlaqədar idi.⁹

Bölgələr üzrə planın yerinə yetirilməməsində Azərbaycanın o vaxtlar mövcud olan 64 kənd rayonlarından ən çox adı hallanan rayon Lerik (71,9), Qonaxkənd (82%), Gədəbəy (86,5), Kəlbəcər (85,2), Şamaxor, Şamaxı, Ağcabədi və s. rayonları idi.¹⁰

Planın yerinə yetirilməməsi məsələsi hələ 1957-ci ildə tam kəskinliyi ilə sovet rəhbərliyi, konkret olaraq SSRİ Mədəniyyət naziri N.Mixaylovun respublika Nazirlər Sovetinin sədri S.H.Rəhimova göndərdiyi məktubda irəli sürülmüşdü. Məktubda tələb olunurdu ki, 1958-ci ilin ilk 4 ayının nəticələri müzakirə edilsin və ilin ikinci yarısı üçün kino üzrə pul yığımının həcmi artırılınsın.¹¹

Məsələ burasındadır ki, əvvəlki illərdə də ilk 4 ay ərzində plan göstəriciləri yüksək olmuş, amma bu göstəricilərin sabit dayanıqlı olmaması ucbatından sonrakı aylarda yığımlar xeyli aşağı düşmüşdür. İlk 4 ayın göstəricilərinə əsaslanan Moskva pul yığımlarını zorla artırmağı məqbul saymışdır. Lakin 1955-1957-ci illərin təcrübəsi nəzərə alınmamışdır. Həmin illərdə də ilk 4 ayda plan artıqlaması ilə yerinə yetirilsə də, sonrakı aylar üçün – qış zallarının boşalması ilə əlaqədar kinoya gəliş kəskin şəkildə azalmışdır. Məsələn, 1955-ci ilin yayında plan 885,0 min rubl, 1956-cı ildə 718,0 min rubl, 1957-ci ildə 777,0 min rubl kəsirlə yerinə yetirilmişdir.¹²

1957-ci ilin planı 2448,0 min rubl kəsirlə yerinə yetirilmişdir.¹³ Eyni sözləri 1958-ci ilin göstəriciləri barədə də söyləmək olar.

Dövlət Plan Komitəsi 1958-ci ildə kənd yerlərində mövcud olan stasionar kino qurğularına əlavə olaraq daha 33 səyyar avtokino qurğusu təşkil edərək ucqar kəndlərə, yaylaqlara, heyvandarlıq fermalarına göndərməyi planlaşdırsa da, kino işçiləri üçün 33 avtomaşın əvəzinə cəmi 15-i ayrılımsın

və bunun da yalnız 5-i onlara verilmişdir. Tamamilə sıradan çıxmış köhnə 14 ədəd «QAZ-51» avtomaşınlarını da nəzərə alsaq, planın artırılmasının tam əsassız olduğu aydınlaşar.

Azərbaycan SSR mədəniyyət nazirinin müavini (N.Nəzərov) Azərbaycan üçün kino haqqı planının artırılmasını faktiki olaraq ikinci plan adlandırmışdır.¹⁴ O bildirmişdir ki, kənd yerlərində xüsusi aparat otağı olmadığından yanğın təhlükəsindən qorunmaq üçün tədbirlər görülməli və qış vaxtlarında filmlər nümayiş etdirilməyəcək.

Planın artırılması cəhdinə 1959-1960-cı illərdə də səy göstərilmişdir. 1959-cu ildə plan əvvəlki ilə nisbətən səhər yerlərində 12,6%, kənd yerlərində isə 28,9% artırılmışdı.¹⁵ Yaxşı kinofilmlərin olmadığı halda planın belə kəskin artımı yığıma öz təsirini göstərdi və yığım kəsiri 7319,0 min rubla bərabər oldu. Buna baxmayaraq 1960-cı il üçün yığım planı 77000,0 rubl, yəni əvvəlkindən də 1500,0 rubl artıq təyin edildi.¹⁶ Hərçənd Azərbaycana nə yaxşı filmlər, nə də əlavə səyyar kinoqurğuları və onları daşıyan avtomaşın verilməmişdi. Yığım üçün göstərilən bütün cəhdlər nəticəsində 1960-cı ilin səkkiz ayı ərzində plan yığımında 5923,0 min rubl kəsir əmələ gəlmişdi.¹⁷ Bunu nəzərə alan Azərbaycan SSR Mədəniyyət Nazirliyi respublika Nazirlər Sovetinə xahişlə müraciət edib, planın heç olmazsa, 6000,0 rubl azaldılmasını istəmişdi.¹⁸ Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti də öz növbəsində müvafiq ittifaq təşkilatları qarşısında məsələ qaldırılmışsa da, istənilən nəticə əldə olunmamışdı.

Burada diqqəti cəlb edən bir məsələ də odur ki, həm respublika Mədəniyyət Nazirliyinin maliyyə-plan şöbəsinin rəisi (Qriqoryan Q.V.¹⁹), həm Mədəniyyət Nazirliyi Kinolaşdırma baş idarəsinin maliyyə-plan şöbəsinin rəisi (Nersesyan²⁰) həm də Mədəniyyət Nazirliyində maliyyə məsələlərinə nəzarət edən nazir müavini (Nazarov İ.²¹) erməni idilər və onların maliyyə məsələlərinin düzgün icrasının təşkilində səmimiyyətlərinə, yumşaq desək, inanmaq qeyri-mümkündür.

Kənd yerlərində kinofilmlərin nümayiş etdirilməsində mövcud olan çatışmazlıqların aradan qaldırılması məqsədi ilə Azərbaycan KP MK və Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti 1958-ci aprelin 8-də «Kinofilmlərin kənd yerlərində göstərilməsi qaydalarının kobud şəkildə pozulması faktları haqqında» 239 sayılı Qərar qəbul etmişlər.²²

Qərarda həm kənd yerlərində kinofilmlərin nümayişində mövcud olan ciddi çatışmazlıqların aradan qaldırılması, həm də yanğın təhlükəsinin aradan qaldırılması üzrə tədbirlərin görülməsi və tamaşa salonundan əlahiddə yerləşən kinopararat otaqlarının inşası məsələləri nəzərdə tutulmuşdur. Bu məqsədlə Mədəniyyət Nazirliyinin nümayəndələri respublikanın 52 rayonuna ezam olunmuş, yerlərdə görüşlər keçirərək partiya və hökumətin planlarını əhaliyə izah etmiş, onların rəylərini öyrənmişlər.

Məlum olmuşdur ki, 1958-ci il aprelin 1-ə respublikanın kənd yerlərində mövcud olan 381 kino qurğusundan 130-nun xüsusi kino aparatı otağı olmamışdır.²³

Azərbaycan KP MK və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin gördüyü tədbirlər nəticəsində yerlərdə 79 kino aparatı otağı inşa edilmişdi və kənddə stasionar aparatların sayı 1958-ci il iyulun 1-ə artırılaraq 432-yə çatdırılmışdır ki, bunların da 372-sinin özünə məxsus olan kino aparatı otağı var idi. Yalnız 51 qurğu otaqsız idi.

530 kolxoz-kənddə səyyar avto qurğu fəaliyyət göstərirdi. onların 257-də xüsusi otaq var idi, 283-ü isə klublarda açıq şəkildə idi və onlarda göstərilən filmlərin lentləri tezalışan və yanğından təhlükəli idi.

Ağdaş, Əli Bayramlı, Vartaşen (Oğuz), Daşkəsən, İmişli, Qazax, Gədəbəy, Qubadlı, Qusar, Mirbəşir (Tərtər), Neftçala, Saatlı, Səfərəliyev, Tovuz, Xanlar rayonlarında kino qurğuları üçün otaq tikintisi çox pis təşkil olunmuşdu.²⁴ Elə buna görə də Mədəniyyət Nazirliyi belə yerlərdə tezalışan lentlərdəki filmlərin nümayişini qadağan etmişdi ki, bu da

əhalinin təhlükəsizliyi qayğısına qalmağa xidmət edirdi. Yay aylarında bu sayaq kəndlərdə filmlər açıq havada nümayiş etdirilirdi.²⁵

Azərbaycan hökumətinin tapşırığı ilə respublika Mədəniyyət Nazirliyi SSRİ Mədəniyyət Nazirliyi qarşısında məsələ qaldırılmışdı ki, filmləri Azərbaycan dilinə dublyaj etmək üçün 1958-ci ildə müvafiq avadanlığın ayrılmasına yardım etsin.

Kinomexaniklərin ixtisaslarının artırılması üçün bütün rayonlarda seminarlar keçirilmiş, onlardan yanğın təhlükəsizliyi üzrə təlimata uyğun şəkildə zaçot götürülmüşdü. Bir sıra rayonlarda filmlərin nümayiş etdirildiyi yerlər sadə yanğınsöndürən avadanlıqla təchiz edilmişdi.

Azərbaycan KP MK və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 8 aprel 1958-ci il tarixli qərarına uyğun olaraq Kinolaşdırma Baş İdarəsinin rəisi Rəhimov bildirmişdir ki, əhaliyə kino xidmətinin daha da yaxşılaşdırılması üçün rəhbər vəzifələrdə çalışanların rayonlara ezamiyyəti təşkil olunmuş, yerli şəraitə uyğun olaraq müvafiq tədbirlər görülmüşdür.²⁶

Əhaliyə kino xidmətinin göstərilməsində atılan mühüm addımlardan biri də tamaşaçıların yanğından mühafizəsinin təşkil olunması idi. Bu məsələ mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyi üçün Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti 1958-ci il aprelin 10-da qəbul etdiyi 234 sayılı «Azərbaycan SSR xalq təsərrüfatı obyektlərində yanğın təhlükəsizliyinin vəziyyəti və təmin olunması tədbirləri haqqında» adlı qərarında kinofilmlərin nümayiş etdirildiyi hər bir obyektin, eləcə də kinostudiyanın yanğından mühafizəsi məsələsinə xüsusi qeyd etmiş, əlaqədə-respublika təşkilatları və konkret şəxslər qarşısında lazımı göstərişlər vermişdir.²⁷

Kinolaşdırmanın yaxşılaşdırılması üçün kinostudiyaların inkişaf etdirilməsinin, onların maddi bazalarının gücləndirilməsinin də mühüm əhəmiyyəti var idi. SSRİ Mədəniyyət İşçiləri Həmkarlar Təşkilatları Mərkəzi Komitəsinin Rəyasət

Heyəti də 1957-ci il iyulun 11-də «Kinostudiyaların işçilərinin əmək və məişət şəraitinin vəziyyəti və yaxşılaşdırılması tədbirləri haqqında»²⁸ xüsusi qərar qəbul etmişdir.

Qərarda göstərilirdi ki, 1951-1955-ci illərdə kinostudiyaların istehsal bazalarının yenidən qurulmasına və mənzil sahələrinin tikintisinə 206 mln. rubl vəsait qoyulub. Kinostudiyaların tikintisi və rekonstruksiyasına təkcə 1956-cı ildə 65 mln. rubl xərclənmişdi.²⁹ Bu bütünlükdə SSRİ kinematografiyasına aid idi. Bakı studiyası isə həmin dövrdə hələ ki, çox ağır vəziyyətdə idi.

Qərarda göstərilirdi ki, bir çox «kinostudiyalar: Daşkənd, Belorusiya, Bakı ... və s. studiyaları keçmiş kilsələrdə, kinoteatrlarda, klublarda, yeməxanalarda yerləşdirilib və onlar öz tutum və konstruksiyalarına görə film istehsalı spesifikasiyasına cavab vermirlər».³⁰

Qərarda digər müttəfiq respublikalarda kinolaşdırmanın yaxşılaşdırılması haqqında ayrı-ayrılıqda danışılma və müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi müəyyənləşdirilsə də, Bakı studiyası haqqında konkret tədbir nəzərdə tutulmamış, yalnız «Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetindən xahiş olunmuşdu» ki, yeni studiyanın inşasını başa çatdırmaq üçün tədbirlər görsün.³¹

Beləliklə, Azərbaycan hökuməti və respublika partiya təşkilatı əhalinin kino mədəniyyətinin yüksəldilməsi, eləcə də onlara yüksək səviyyədə xidmət göstərilməsi məqsədi ilə bir sıra mühüm əhəmiyyətli tədbirlər həyata keçirmişdi ki, bunların da diqqəti daha çox cəlb edənləri əhalinin yaxşı filmlərlə və təhlükəsiz tamaşa salonları ilə təchiz olunması qaygısı idi.

¹ ARDA, f. 411, siy. 8, iş 443, v. 30.

² ARDA, f. 411, siy. 8, iş 443, v. 30.

³ Bu barədə ətraflı bax: ARDA, f. 411, siy. 8, iş 580, v. 11.

⁴ ARDA, f. 411, siy. 8, iş 580, v. 12.

⁵ ARDA, f. 411, siy. 8, iş 580, v. 13.

⁶ ARDA, f. 411, siy. 8, iş 580, v. 14.

⁷ ARDA, f. 411, siy. 8, iş 580, v. 15.

⁸ ARDA, f. 411, siy. 8, iş 580, v. 15.

⁹ ARDA, f. 411, siy. 8, iş 580, v. 16.

¹⁰ Bu barədə daha ətraflı bax: ARDA, f. 411, siy. 8, iş 426, v. 131, 132; iş 580, v. 22, 23, 24.

¹¹ Bax: ARDA, f. 411, siy. 8, iş 434, v. 4.

¹² ARDA, f. 411, siy. 8, iş 434, v. 4.

¹³ ARDA, f. 411, siy. 8, iş 434, v. 5.

¹⁴ ARDA, f. 411, siy. 8, iş 434, v. 5.

¹⁵ ARDA, f. 411, siy. 8, iş 473, v. 27.

¹⁶ ARDA, f. 411, siy. 8, iş 473, v. 27.

¹⁷ ARDA, f. 411, siy. 8, iş 473, v. 22.

¹⁸ ARDA, f. 411, siy. 8, iş 473, v. 28.

¹⁹ ARDA, f. 411, siy. 8, iş 454, v. 31.

²⁰ ARDA, f. 411, siy. 8, iş 473, v. 27.

²¹ ARDA, f. 411, siy. 8, iş 434, v. 5.

²² ARDA, f. 411, siy. 8, iş 434, v. 12.

²³ ARDA, f. 411, siy. 8, iş 434, v. 12.

²⁴ ARDA, f. 411, siy. 8, iş 434, v. 12.

²⁵ ARDA, f. 411, siy. 8, iş 434, v. 13.

²⁶ ARDA, f. 411, siy. 8, iş 434, v. 14.

²⁷ ARDA, f. 411, siy. 8, iş 443, v. 35, 37.

²⁸ ARDA, f. 411, siy. 8, iş 395, v. 7-20.

²⁹ ARDA, f. 411, siy. 8, iş 395, v. 7.

³⁰ ARDA, f. 411, siy. 8, iş 395, v. 9.

³¹ ARDA, f. 411, siy. 8, iş 395, v. 18.

1918-1920-Cİ İLLƏRDƏ GÖYÇƏ MAHALINDA AZƏRBAYCANLILARA QARŞI TÖRƏDİLƏN ERMƏNİ VƏHŞİLİKLƏRİ

XIX əsrin əvvəllərində Rusiyanın Cənubi Qafqazı işğalından sonra regiona ermənilərin kütləvi surətdə köçürülməsi azərbaycanlıların sıxışdırılması prosesi ilə yanaşı aparılmışdır. Keçmiş İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisində yaradılan İrəvan quberniyasının (9 iyun 1849-cu il) Yeni Bəyazid qəzasında (Göyçə gölü hövzəsinin Aşağı Qaranlıq (Martuni), Yeni Bəyazid, Kəvər), Axta (Razdan) və Basarkeçər (Vardenis) rayonlarının ərazilərini əhatə etmişdir) da 1905-1906, 1918-1920, 1948-1953, 1988-1989-cu illərdə kütləvi qırqınlar və deportasiyalar həyata keçirilmişdir. Göyçə gölü hövzəsində yaşayan aborigen azərbaycanlı əhalinin məruz qoyulduqları kütləvi qırqınlar və deportasiyalar Azərbaycan tarixşünaslığında kifayət dərəcədə araşdırılmamışdır. 1917-ci ilin sonunda Rusiyada hakimiyyət dəyişikliyinə baş verməsindən sonra ermənilər İrəvan quberniyasının ərazisində azərbaycanlılara qarşı kütləvi qırqınlar törətmişlər.

1918-ci ilin martınadək təkcə İrəvan quberniyasında 199 kənd o cümlədən Yeni Bəyazid qəzasının 1-ci və 2-ci milis sahələrinin ərazisində 7 kənd (Arzakənd, Ağzibir, Bıqlı, Ağqala, Əyri-vəng, Nacı-Muğan, Rəhmankənd) talan edilmiş və boşaldılmışdır ki, nəticədə 668 ailə 4649 nəfər əhali öz döğmə yurdundan qovulmuşdur.¹

Yerli əhalini qovmaq, İrəvan quberniyasında ermənilərin çoxluğunu təşkil etmək, beləliklə də muxtariyyət əldə edib əzəli arzularını olan uydurma «Böyük Ermənistan» yaratmaq xülyəsi 1918-ci ildə daşnakların hakimiyyətə gəlməsi ilə daha da gücləndi.

1914-cü il məlumatına görə İrəvan qəzasında azərbaycanlı əhalinin sayı təqribən erməni əhalisinin sayına bərabər idi.² 1918-ci ilin mayında qurulan daşnak hökuməti «Böyük Ermənistan» yaratmaq məqsədilə on minlərlə azəri-türkünün məhv edilməsinə bəis olmuşdur. Erməni qanıçənləri Göyçə mahalında da dəhşətli faciələr törətdilər. Ermənistan ordusunun komandirləri Filimovun, Si-

likovun, Nişanovun, Tevosovun başçılıq etdikləri qoşun birləşmələri Göyçənin dinc günahsız insanlarına divan tuturdular.

Yeni Bəyazid qəzasının Daşkənd kəndinin sakinləri Məşədi Qasım Hacı Kərim oğlu və Böyük Əli Hacı Mirzə Ələkbər oğlunun Azərbaycan Daxili İşlər Nazirliyinə ünvanladığıları 23 yanvar 1919-cu il tarixli ərizədə göstərilir.

Erməni hökuməti cinovnikləri başda olmaqla ordu ilə aşağıdakı müsəlman kəndlərini dağıdıb viranə qoymuşdur: 1)Zağalı, 2)Daşkənd, 3)Zod, 4)Hüseynqulu Ağalı, 5)Sarıyal, 6)Böyük Qaraqoyunlu, 7)Kiçik Qaraqoyunlu, 8)Aşağı Norçamor, 9)Yeni Keti, 10)Kəl başı, 11)Kama-Bilal. 12)Ağkilsə, 13)Zərzubil, 14)İnəkdağ, 15)Sultan. Əli-qışlağı, 16)Oğruca, 17)Böyük Məzrə, 18)Kiçik Məzrə, 19)Kəsəmən, 20)Şişqaya, 21)Sadənəxaç, 22)Gizilvəng.

Aşağıdakı kəndləri tamamilə yandırmışlar; 1) Örkulu, 2)Alçalı, 3)Kamilli, 4)Yarpızlı, 5) Qanlı, 6)Kərkibaş, 7)Çaxırlı, 8) Kefli-Kürd, 9) Böyük Məzrə.³

12 fevral 1919-cu ildə Azərbaycan xarici işlər naziri tərəfindən ermənistan hökumətinə göndərilən notada bu barədə deyilirdi. «Bizim hökumət tərəfindən belə bir məlumat alınmışdır ki, bir qrup zabıt başda olmaqla erməni silahlı dəstələri Göyçə gölünün yaxınlığında Azərbaycan ərazisinin sərhədini keçərək Qızılvəng, Subatan, Zağalı, Şahab və b. müsəlman kəndlərini darmadağın etmişlər. Adları çəkilən kəndlərin kişiləri ya öldürülüb, ya da qaçmaqla xilas olmuşlar. Qadınların çoxu isə zorakılığa və təhqirə məruz qalmışlar...⁴

Faktlardan aydın olur ki, erməni silahlı dəstələri tərəfindən Göyçə gölünün şimal və şərq hissəsinin müsəlman əhalisini təmizləmək məqsədilə aparılan zamanı təkcə Yeni Bəyazid qəzasında 84 müsəlman kəndi dağıdılmışdır, onlardan 22-si aprel ayının (1919-cu il) 13-20 tarixlərində dağıdılmışdır; Daşkənd, Qoşabulaq, Sarıyaqub, Baş Şorca, Ayaq Şorca, Hüseynqulu-Ağalı, Ağkilsə, Zod, Qulu Ağalı, Böyük Qaraqoyunlu, Kiçik Qaraqoyunlu, Zərzibil, Cənəhmədi, İnəkdağı, Qaraiman, Kəsəmən, Başkənd, Bala Məzrə, Böyük Məzrə, Şişqaya, Baş Hacı, Qorib Qaya kəndlərinin 15 mindən artıq əhalisi bütün malını dövlətini, başı-başına buraxıb qaçmışdır. Bütün bu mal-dövlət hal-hazırda ermənilərə qalib, qarət edilmiş əmlak bir neçə milyon və hətta milyardlar qədərdir.⁵

Azərbaycan hökumətinin daşnak hökumətindən onun suveren hüquqlarına hörmət etməyi, silahlı qoşun hissələri tərəfindən törədilən vəhşiliklərə son qoyulmasını tələb etsə də hadisələr gündən-günə daha dəhşətli xarakter alırdı.

Xarici işlər nazirinin adına Gəncənin mülki qubernatoru tərəfindən göndərilən teleqramda deyilirdi: «Göyçə mahalının Yeni Bəyazid qəzasından gəlmiş nümayəndələr öz böhranlı vəziyyətini bəyan etmişlər. Erməni nizami qoşunları kəndlərə hücum edirlər, əmlakı və ərzağı əllərindən alırlar. Əhalini öldürürlər. Onlar Azərbaycanı kömək yalvarışları ilə müraciət edirlər».⁶

Əhalinin bütün müraciətləri demək olar ki, cavabsız qalmış, hökumət tərəfindən heç bir köməklik göstərilmədiyini g.rən azərbaycanlılar erməni qoşun birləşmələrinə qarşı yerli əhalinin müqavimətini təşkil edə bilməmişdilər.

Bunu Göyçə mahalının 26 kəndinin əhalisinin 1919-cu il martın 2-də Gəncə qubernatorunun adına yazdırdıqları ərizədə də görmək olar. 1919-cu il fevralın 28-də rotmistr (çar ordusunda; atlı qoşun hissəsində kapitana bərabər zabit rütbəsi-mül). Silikov, Korneta (çar süvari qoşununda birinci zabit rütbəsi - mül.) Xaçaturov və onların adyutantı öz dəstələri ilə müsəlman kəndlərinə daxil olur, hər kənddən 750 pud taxıl və 100 sentner ot tələb edirlər. Həmin tələblə onlar Zod kəndinə gəlirlər. Kənd camaatı etiraz edib bildirdilər ki, onlar bu tələbi ödəmək imkanına malik deyillər. Silikov kənd camaatından rədd cavabı aldıqda, özündən çıxaraq camaatı qamçı ilə döyür; o, Zod kəndinin sakini Məcid Süleyman oğlunu öldürür, digər zabitlər isə 4 nəfər müsəlmanı yaralayır. Bundan hiddətlənən xalq Silikovan dəstəsinə hücum edərək onun özü daxil olmaqla, 4 nəfər zabiti və 15 əsgəri öldürdülər. Martın 2-də ermənilər yenidən Qoşabulaq, Daşkənd və Böyük Məzrə kəndlərinə hücum etsələr də bu hücumun qarşısı yerli əhali tərəfindən alınır.⁷

Göyçə mahalında yerli əhali özünümüdafiə məqsədi ilə silahlı dəstələr təşkil etmək məcburiyyətində qalmışdı. Həmin dəstələr bəzən nizami Ermənistan ordusunun bölmələrini ağır məğlubiyyətə düşürmüşdülər. Zod kəndini silah gücünə Ermənistanın tabeliyinə keçirə bilməyən daşnak hökuməti 1919-cü il martın 28-də regiondakı ingilis qoşunlarının komandanı general Tomsonun qarşısında

məsələ qaldırmışdı ki, Zod kəndindəki silahlı dəstələrin yığışdırılmasının nail olsun.⁸

Göyçə mahalında baş verən bu dəhşətli qırğınları erməni müəllifləri də etiraf etməyə məcbur olmuşlar. A.Lalayanın yazdığına görə Yeni Bəyaziddən olan daşnak başkəşənlərindən biri Vahram 1920-ci ildə öz «sücaatını» belə təsvir etmişdir. «Mən Basarkeçərdə heç nəyi nəzərə almadan türk əhalisini qırdım – deyə daşnak» başkəşəni lovgalanırdı. – Lakin bəzən gülləyə hayıfım gəlir. Bu itlərə qarşı ən yaxşı üsul odur ki, döyüşdən sonra salamat qalanların hamısını su quyusuna doldurub, üstündən ağır daşları tökəsən ki, onlardan əsər-əlamət qalmasın. Bandit sözünə davam edərək deyir: mən elə də etdim: bütün kişiləri qadınları və uşaqları öldürüb quyuya tökdüm və üstlərini də daşla doldurdum».⁹

Daha bir erməni müəllifi Q.Muradyan daşnak hökumətinin ordusu tərəfindən Göyçə mahalında azərbaycanlı kəndlərinin dağıdılmasının bədii təsvirini verərək yazmışdır: «...Bizim hökumətin gördüyü tədbirlər nəticəsində... bu kəndlərin (Toğluca, Ağbulaq, Azdanış və b.) əhalisi Ermənistanın kəndlərini tərək etmişdir. Mən sahsiz qalan kəndləri gördüm, orada biz neçə pişik, habelə sarsıdıcı sakitlikdən heyratlənən itlərin qəribə hürüşməsinə gördüm. Bu kəndlərin əhalisi çox böyük sahələrdə kartof, buğda və arpa əkinini qoyub getmişlər. Hökumət bu kəndlərdən iki milyon pud buğda və yarım milyon pud kartof götürə biləcək».¹⁰

2 il yarımlıq hakimiyyətləri dövründə (28 may 1918 - 29 noyabr 1920) daşnakların ərazi iddiası və milli ədavətə rəvac vermək səyləri Göyçə mahalında da qanlı vuruşmalara, kütləvi qırğınlara, evsiz-əşiksiz qalmış azərbaycanlı qaçqınların böyük bir ordusunun yaranmasına gətirib çıxardı. Belə ki, 1918-1920-ci illərdə təkcə Basarkeçər rayonundan qovulan 26918 nəfər əhalidən, Ermənistanda daşnak hökuməti devrildikdən sonra 1922-ci ildə cəmi 11413 nəfəri (təqribən 40%) öz doğma yurduna qayıda bilməmişdir.¹¹ Lakin onların bir çoxunun yaşadığı kəndlər erməni mühacirləri tərəfindən tutulmuşdu və o dövrdən də bir sıra kəndlər qarışıq kəndlərə çevrilmişdir. Məsələn, 1919-cu ilə qədər Böyük Məzrə, Çaxırlı, Qızıləng və Yarpızlı kəndlərində bir nəfər olsun erməni yaşamırdı. Azərbaycanlıların qaçmasından istifadə edən ermənilər 1922-ci ildə Böyük Məzrə kəndində 561 nəfər, Yarpızlıda

MASALLININ ARXEOLoji ABİDƏLƏRİ

Azərbaycanın Cənub Şərqi bölgəsinin ərazisi qədim abidələrlə zəngin olub hələ keçən əsrin axırlarından həvəskar arxeoloqların diqqətini cəlb etmişdir.

XIX əsrin sonu- XX əsrin əvvəllərində fransız alimi Jak de Morqan Yardımlı, Lerik və Masallının dağlıq ərazisində arxeoloji qazıntılar aparmışdır. Əldə edilən külli miqdarda maddi-mədəniyyət nümunələri ölkəmizdən aparılmış, hal-hazırda Paris yaxınlığındakı Sen-Şerlin muzeyində saxlanılır. Acınacaqlı hal budur ki, həmin materiallar tapıldıqları yerin adı deyil, Persiya nümunələri kimi nümayiş etdirilir.

80-ci illərdə həyatımızdan digər sahələrdə olduğu kimi tarixə, xüsusilə qədim tarixə münasibətdə də müəyyən işlər görüldü. Əvvəlki illərdə Azərbaycanın Cənub-Şərqi bölgəsinin arxeoloji cəhətdən öyrənilməsi üçün xeyli iş görülmüşdü. 70-ci illərdə mərhum Fərman Mahmudovun rəhbərliyi altında bölgədə arxeoloji qazıntılar aparılmış, Cəlilabad rayonu ərazisində eneolit dövrünə aid Əli-köməktəpəsi, Tunc dövrünə aid Mişarçay I yaşayış yeri tədqiq olunmuş, Astara, Lənkəran, Lerik, Yardımlı və Masallı rayonları ərazisində müxtəlif dövrlərə aid onlarla yaşayış yeri və qəbir abidəsində tədqiqatlar aparılmışdır.¹ Bölgəyə olan maraq və burada qədim abidələrin kompleks şəkildə öyrənilməsi zərurəti daimi fəaliyyət göstərən yeni arxeoloji ekspedisiyanın yaradılmasına səbəb oldu.

1986-cı ildə yaradılmış «Talış-Muğan» arxeoloji ekspedisiyasının əsas vəzifəsi bölgədə mövcud olan qədim abidələri ayrı-ayrı rayonlar üzrə üzə çıxarmaq, abidələrin arxeoloji xəritəsini hazırlamaq və müəyyən edilmiş bəzi abidələrdə kəşfiyyət xarakterli arxeoloji qazıntılar aparmaq olmuşdur.

Hələ əsrin əvvəllərində Azərbaycanın Cənub-Şərqi bölgəsinin qədim abidələrinə böyük marağın olması heç də təsadüfi olmamışdır. Yaxın Şərqi qədim mədəni ocaqları ilə iqtisadi və mədəni əlaqələr bu bölgənin qədim əhalisinin maddi və mənəvi mədəniyyətinin formalaşmasında və inkişafında həlledici amillərdən biri

109 nəfər, Qızıl Vəngdə 207 nəfər və Çaxırlı kəndində isə 363 nəfər erməni yerləşdirmişlər.¹²

Sonralar Basarkeçər rayonunun Böyük Məzrə kənd sakini uzun müddət müxtəlif dövlət orqanlarında çalışan Veys Veysov öz xatirələrində deyir: «Daşnaqlar qış aylarında güllə yağışı altında bizi kənddən qovdular. Bu işə generallar Silikov və Tevasov rəhbərlik edirdilər. Bizim rayonda türk kəndləri tamamilə yandırılmış, onların yerində qara tapəciklər qalmışdır. Daşnaqlar hansı vəhşilikləri eləmədilər! Onlar neçə-neçə adamları öldürdülər, çoxları isə onların ucbatından məhv oldular. Bizim 8 nəfərdən ibarət olan ailəmizdən yalnız mən sağ qaldım. İndi gözdüyümüz bu dağlarda çoxlu insan cəsədləri var idi. O, zaman bu dağların daşları və suları da camaatı qorxudurdu. Biz adətən qaranlığın düşməsi ilə qorxu və həyəcanla soyğunçu qatillərin gəlməsini gözləyirdik»...¹³

Göründüyü kimi indiki Ermənistan ərazisində 1918-1920-ci illərdə yerli azərbaycanlı əhaliyə qarşı ermənilərin törətdikləri vəhşiliklər haqqında kifayət qədər arxiv sənədləri və şahid ifadələri mövcuddur. Bu sənədlərin təhlil edilərək elmi araşdırmalar dövrünə əsaslandırılaraq cəlb edilməsi tədqiqatçıların işidir.

1. Azərbaycan tarixi sənədlər və nəşrlər üzrə. B., Elm, 1990, s. 220.

2. Адрес-календарь Азербайджанской республики. Б., 1920 г. с. 76-88.

3. Azərbaycan tarixi sənədlər və nəşrlər üzrə. B., Elm, 1990, s. 249.

4. Azərbaycan, 12 fevral (30 yanvar) 1919-cu il, № 32.

5. Azərbaycan tarixi sənədlər və nəşrlər üzrə B., Elm 1990, s. 304-305.

6. Azərbaycan, 9 mart (24 fevral) 1919-cu il, № 52.

3. ARMDA fond 894 op.10, iş. 104, v.4-4a.

4. Azərbaycan, 27 mart 1919-cu il, №73.

5. А.Лалаян. Контрреволюционный «Дашнакпутун и империалистическая война 1914-1918 г; Azərbaycan SSR EA Xəbərləri (tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası). B., Elm, 1990, s. 60.

6. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası. B., Gənclik, 1995, s. 275.

7. Yenə orada. s. 276.

olmuşdur. Bu diyarın bütün inzibati ərazi vahidləri, istər dağlıq ərazidə olan Yardımlı və Lerik, istərsə də Lənkəran düzənliyində yerləşən Lənkəran və ona qonşu olan Astara, Cəlilabad və Masallı təbii sərvətlərlə zəngin olduğu kimi, eyni zamanda qədim arxeoloji və tarixi abidələri ilə də zəngindir. Bu baxımdan Masallı rayonu bir sıra amillərə görə diqqəti daha çox cəlb edir. Bir tərəfdən Xəzər dənizi, digər tərəfdən isə Talış dağlarının Burovar silsiləsi ilə əhatə olunan Masallı tarixən yaşayış və təsərrüfat üçün əlverişli olmuşdur. Bölgənin əsas su arteriyası olan Viləşçayın buradan saxması onsuz da münbit olan torpaqlarda ən qədim zamanlardan maldarlıq təsərrüfatı ilə yanaşı əkinçiliyin də inkişafı üçün lazımı şərait yaratmışdır. Tədqiqatlar zamanı bölgənin istər dağlıq və dağətəyi, istərsə də aran hissəsində külli miqdarda tarixin müxtəlif dövrlərinə aid abidələrin aşkar edilməsi bölgədə çox qədim zamanlardan intensiv yaşayış və yüksək istehsal mədəniyyəti olduğunu söyləməyə imkan verir.

Masallı rayonun ərazisində ən qədim abidələr kurqanlardır². Kolatan, Qızılavar, Qəriblər, Hişkədərə, Balbaşı, Köhnə Alvedü, Qaşyan və s. kəndlər ərazisində geniş yayılmış bu hündür təpələr əslində qəbir abidələridir. İlk tunc dövründən başlamış ilk dəmir dövrünə qədər çox geniş yayılmış bu dəfn adəti ümumiyyətlə bütün Cənubi-Şərqi Azərbaycan üçün xarakterikdir.

Masallı rayonu ərazisində üzə çıxarılmış və ilkin tədqiqatlar aparılmış və ilkin tədqiqatlar aparılmış qədim abidələr əsasən e.ə. II minillikdən başlamış son orta əsrə qədər böyük bir dövrü əhatə edən müxtəlif tipli qəbir abidələrindən, yaşayış yerlərindən, şəhərlərdən və qalalardan ibarətdir. Bu abidələrin bəziləri son tunc-ilk dəmir dövründə cəmiyyətin inkişaf səviyyəsini əks etdirən əsas arxeoloji mədəniyyətlərdən biri olan Talış-Muğan-arxeoloji mədəniyyətinə aiddir³. Bu mədəniyyətin yayılma arealı çox geniş olub Muğan düzü, Lənkəran düzənliyi və Talış dağlarının bütün silsilələrini əhatə edir. Bu mədəniyyət üçün xarakterik cəhətlərdən biri bu mədəniyyətə aid olan abidələrdən əsasən qəbir abidələri olmasıdır. Tatyana kəndindən Yolağac kəndinə gedən yolun sağında təxminən 4 hektar qədər ərazini əhatə edən Uruz qoruğu daşqutu nekropolunda 62 daş-qutu qəbiri qeydə alınmışdır. Təsədüfi dağıdılmış bir neçə qəbirdən toplanılan maddi mədəniyyət nümunələri bu abidəni e.ə. II minilliyin sonu I minilliyin əvvəllərinə aid

etməyə imkan verir. Maraqlıdır ki, Yolocaq kəndinə 500 m qalmış daha bir daş qutu qəbiristanlığı vardır. Əvvəlkindən fərqli olaraq bu qəbirlər antik dövrə-e.ə. IV-II əsrlərə aid edilir.⁴ Çox güman ki, hər iki nekropolun daşıyıcıları eyni əhali olmuşdur. Dağlıq və dağətəyi zonada mövsümi xarakter daşıyan bəzi yaşayış məskənlərinin olması danışılan dövrdə iri maldarlıq təsərrüfatlarının meydana gəldiyini və əkinçi tayfaların sıxışdırılması meydana gəldiyini və əkinçi tayfaların sıxışdırılması prosesinin genişləndiyini göstərir⁵. Bu dövrdə təsərrüfatın xarakterini özündə əks etdirən əmək alətləri və silahların istehsalı genişlənir. Bu maddi mədəniyyət nümunələri demək olar bütün qəbirlərdə dəfn olunan şəxsi müşayiət edir. Saxsı məlumatında zoomorf elementlər geniş tətbiq olunur. Üzərində at, qoyun, öküz təsvirləri olan qablara demək olar bütün qəbirlərdə təsadüf olunur. Bu isə öz növbəsində bu mədəniyyətin daşıyıcılarının ideologiyasını və dini təsəvvürlərini də tədqiq etməyə imkan verir.⁶

Son on ildə Masallının arxeoloji cəhətdən öyrənilməsinə xüsusi fikir verilmişdir. Tədqiqatlar zamanı onlarla yeni abidə üzə çıxarılmış, onların əksəriyyətində arxeoloji qazıntılar aparılmışdır. Aşkar olunan yeni abidələr əsasən küp qəbirlər, torpaq qəbirlər ilk orta əsrlərə aid yaşayış yerləri və orta əsr şəhər yerləridir. Ən maraqlı abidələrdən biri Eminli küp qəbirləri nekropoludur. Nəinki Zaqaqaziyada o cümlədən bütün Xəzərtrafi regionda elmə məlum olan, dənizə yaxın məsafədə aşkar edilmiş antik dövrə aid yeganə abidədir. Burada xeyli miqdarda keramika nümunələri, əmək alətləri, bəzək əşyaları tapılmışdır ki, bunlar da öz növbəsində o dövrün təsərrüfat həyatı, mədəni-iqtisadi əlaqələri və sənətkarlığı haqqında elmi nəticələrə gəlməyə imkan verir.

Çox maraqlı abidələrdən biri də Əmir Türbə torpaq qəbirləri nekropoludur. Nekropol təxminən 3 ha qədər ərazini tutur. Onun şərq hissəsi hal-hazırda müasir kənd təsərrüfatı tikililəri altındadır. Həmin sahədə torpaq işləri aparılarkən demək olar bütün qəbirlər dağıdılmış, qəbir avadanlığının isə əksəriyyəti itirilmişdir. Burada tədqiq olunan qəbirlərin əksəriyyətində yanğın izləri vardır. Şerti olaraq I Ne-li qəbir adlandırılan torpaq qəbirin dibinə kül kömür qalıqları ilə örtülü idi. Hətta skeletin yerə qoyulan hissəsində yanq izləri vardır. Maraqlıdır ki, sümüklər alt hissədə, yəni kömürün üstündə olan yerdə daha çox yanmışdır. Bu onu göstərir

ki, cənazə, hələ qəbirdə yandırılmış, od sönməmiş oraya qoyulmuşdur. Çox güman ki, burada qəbiri şər qüvvələrədən təsmizləmək məqsədi ilə ritual xarakterli ayin icra edilmiş və bu məqsədlə qəbirdə əvvəlcə güclü od yandırılmışdır. Əmirtürbədə buna oxşar 20-dən artıq qəbir öyrənilmişdir. Ümumiyyətlə, qəbirlərdə od yandırılması adəti Azərbaycanın digər bölgələri, o cümlədən Şimal-Şərqi Azərbaycandan üçün də xarakterikdir. Tədqiqatçıların əksəriyyəti bunu insanların dini ideologiyası, atəspərəstlik ilə əlaqələndirirlər. Bir qrup tədqiqatçılar isə bu adətin Sarmat tayfaları arasında geniş yayıldığını və onların Azərbaycana axını ilə əlaqələndirirlər.⁷

Masallı ərazisində Küp qəbirləri daha çox yayılmışdır. Görünür küpdə dəfnedilmə qədim Masallı əhalisinin əsas dəfn adətlərindən olmuşdur. Əmənkiştəpə (Ərəb kəndi ərazisində) kəndə Alvardı, Qədirlı, Eminli və s. abidələrdə küp qəbirlər aşkar edilmiş və öyrənilmişdir. Onların əksəriyyəti antik dövrə aid olub e.ə. II bizim eranın II əsrlərinə aid edilir.

Masallı bölgəsində öyrənilən abidələr içərisində ilk orta əsrlərə və orta əsrlərə aid edilən yaşayış yerləri və şəhər yerləri diqqətə xüsusi cəlb edir. Alaşar (Tatyan kəndi ərazisində), Babək qalası qala və yaşayış yeri (Alaşar meşə massivinin içərisində), Qızılavər II Türkyeri, Güllük (Xıl kəndi ərazisində) kənd yeri (Güllütəpə kəndi ərazisində), Piyakan (Ninələv kəndi ərazisində), Şıxlar (Şıxlar kəndi ərazisi), heyvalıq (Böyük Kolatan kəndi ərazisində), Çaydılnəkəsi (Yeni Zuvand, kəndi ərazisində) və s. orta əsr yaşayış yerləri, Qızılağac (Qızılağac kəndinin ərazisində), Şəhriyar (Şəhriyar kəndi ərazisində); Mahmudavar (Mahmudavar kəndi ərazisində) kimi şəhər yerləri aşkar edilmiş və qismən öyrənilmişdir.

Bu abidələrdə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı xeyli keramika nümunələri, tikinti materialları, su tünqləri, metal əşyalar, pullar və s. aşkar edilmişdir.

Qazıntılar zamanı çoxlu metal məmulatı toplanmışdır. Ümumiyyətlə metalışləmə, metal döymə-istər isti, istərsə də soyuq döymə və və misgərliyin bölgədə geniş yayılmış sənət növlərindən olduğu arxeoloji materiallarla təsdiqlənir.

Orta əsr keramika nümunələrinin rəngarəng olması bölgənin Azərbaycanın əsas dulusçuluq mərkəzlərindən biri olduğunu söyləməyə imkan verir. Bunun əsas səbəblərindən bir də bölgədə zəngin gil ehtiyatlarının olmasıdır. Bu gün, ənənəvi olaraq dulus-

çuluq sənətini yaşadan Masallı və Lənkəran rayonlarında bu sənət sahəsi çox qədim tarixə malik olmuşdur. Tədqiqatlar göstərir ki, dulus məmulatı əsasən ərzaq və su qablarından ibarət olmuşdur. Buraya iri təsərrüfat və dəfn küpləri, maldar tayfaların işlətdikləri sərinc, badya, süzgəc, nehrə və məişətdə işlədilən çoxsaylı qab nümunələri daxildir. Keramika nümunələri içərisində su daşman qablar, bardaq, səhənglər və matralar üstünlük təşkil edir. Keramikanın hazırlanma texnikası faktik olaraq Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimidir. İlk əvvəllər əl ilə hazırlanan qablar sonralar dulus çarxlarında hazırlanmış və dulus kürələrində də bişirilmişdir.

Antik dövr üçün ağız hissəsi süddan biçimli olan qablar çoxluq təşkil edirsə, ilk orta əsrlər və orta əsrlər üçün şirli və müxtəlif rəngli şir altında anqob çəkilmiş qablar çoxluq təşkil edir. Bu cür qablar həndəsi, zoomorf və antro pomorf örnəmlərlə bəzədilmişdir. Bəzi qablarda süjetli kompozisiyalar təsvir edilmişdir. Bu tipli qablar Azərbaycan ərazisində VIII-X əsrlərdə geniş inışar tapır.⁸ Bu qabların yayılma arealı çox geniş olub Gürcüstanda⁹, İran və Orta Asiyada¹⁰ da geniş yayılmışdır.

VIII-XI əsrlərə aid edilən abidələr yaşayış yerlərindən çoxlu tikinti materiallarının, o cümlədən kərpic-kirəmit və s. qalıqlarının aşkar olunması şəhərsalma işinin qeyd olunan dövrdə intensiv inkişafını sübut edir. Bu cür materiallar 1989, 1990-cı il tədqiqatları zamanı Mahmudavar, Cəm-Cəm, Şəhriyar şəhər yerlərindən daha çox tapılmışdır. Bu dövrdə diqqətə cəlb edən əsas tapıntılardan biri də su borularıdır.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanın qədim şəhər və yaşayış yerlərindən su təchizatı sistemlərinin aşkar olunduğu¹¹ məlumdur. Çox güman ki, həmin borular vasitəsi ilə nisbətən dağlıq ərazilərdə olan təmiz soyuq bulaq sularını düzənlik zonalarda yerləşən iri yaşayış yerlərinə və şəhərlərə gətirmişlər.

Belə su təchizatı sistemi 1986-cı il qazıntılar zamanı Lənkəran rayonundakı Ballabur-Babək qalsında, 1989-cu ildə isə Masallıda, Güllütəpədən Yolocağa gedən yolun üstündə orta əsrlərə aid yaşayış yerində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmışdır.

Masallıda aparılan arxeoloji qazıntılar və axtarışlar hələ davam etdirirdi. Bu bölgənin arxeoloji tədqiqi nəinki Cənub-Şərqi

Azərbaycanın, ümumiyyətlə, bütövlükdə Azərbaycanın qədim və orta əsrlərə aid tarixinin öyrənilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir.

- ¹ Махмудов Ф.Р. Археологические материалы о древней культуре Талыша и Мугани - Изв. АН Аз.ССР. сер. истории, философии и права. 1970, № 2.
- ² А.И.Алекперов. Обследование курганов в Талыш-Муганской зоне Азербайджана археологические и этнографические исследования. Баку, 1988.
- ³ Махмудов Ф.Р. Культура Юго-Восточного Азербайджана в эпоху бронзы и раннего железа.
- ⁴ Q.O.Qoşqarlı, A.İ.Ələkbərov. «Talış-Muğan arxeoloji ekspedisiyası» «Masallı» dəstəsinin 1989-cu il çöl tədqiqatlarının hesabatı. Hesabat № 538.
- ⁵ A.İ.Ələkbərov «Talış-Muğan» mədəniyyəti-dəqiqə hissəsinin aran ilə əlaqəsi. Azərbaycan arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatlar. B., 1992.
- ⁶ A.İ.Ələkbərov. Cənub-Şərqi Azərbaycanda «Qoyun ayını» ilə bağlı maddi mədəniyyət abidələri haqqında. Azərbaycan EA-nın xəbərləri-tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası 1994, № 1-4.
- ⁷ Дж.А.Халилов. «Материальная культура Кавказской Албании» Баку, 1985, стр. 72-73.
- ⁸ Babayev İ.A. Qəbələnün şirli qabları AMM. V cild. B., 1964, s.138. Джидди Г.А. Средневековый город Шемаха IX-XVII вв., B., 1981, с. 62.
- ⁹ Мицишвили М.Н. Поливная керамика древней Грузии (IX-XIII вв.). Тбилиси, 1969.
- ¹⁰ Пилипко В.Н. Керамика Асодбада. Материальная культура Туркменистана вып. 2. Ашхабад 1974, с. 116-118.
- ¹¹ E.Qasimov. «Azərbaycanın orta əsr şəhərlərinin su təchizatı». (IX-XV əsrlər), Bakı, 2002.

НЕСКОЛЬКО СЛОВ О ШЕКИНСКОМ ВОССТАНИИ ВО ГЛАВЕ С ГАДЖИ ЧЕЛЕБИ ПРОТИВ НАДИР ШАХА

Развернувшееся в Азербайджане и в особенности в Ширване в 30-40-х годах XVIII столетия народно-освободительное движение против Надир шаха из азербайджанского племени Афшар подготовило почву для полной ликвидации иранского господства в регионе и образованию здесь более около 20-и независимых и полунезависимых государственных образований – ханств. В этой связи особо следует выделить борьбу шекинского населения во главе с Гаджи Челеби, которая отличалась стойкостью и продолжительностью и завершилась успешно для Шекинской области, которая первой вышла из-под власти Ирана и сделалась самостоятельной.

Кстати, вопреки мнению некоторых авторов о том, что данная область добилась независимости еще при жизни Надир шаха,¹ добавим, что это было практически невозможно. Засев в неприступной крепости "Тялясян-Гёрасан", шекинцы в течении 3 лет постоянно подвергались нападению иранских войск, и, таким образом, несмотря на успешное сопротивление населения область фактически была в изоляции. Поэтому впоследствии Гаджи Челеби, чтобы найти выход из положения и спасти голодающих жителей от дальнейших испытаний, пошел на компромисс с Надир шахом, что, в свою очередь, подтверждает вышесказанный нами тезис.

В то же время отметим, что по времени шекинское восстание совпало с шемахинским во главе с самозванцами Сам Мирзой первым и Сам Мирзой вторым в 1743 году и другими антииранскими выступлениями в Ширване и Дагестане, что подтверждается и архивным документом, где говорится, что «Ширван (то есть по ту сторону Куры: Шемаха, Баку, Шеки, Кабала, Дагестан и Дербент) верность свою нарушили и от подданства отложились ...».² А это, в свою очередь, благоприятствовало освободительной борьбе шекинцев, т.к. Надир шах на территории Азербайджана не располагал такой силой, чтобы одновременно

действовать в нескольких направлениях, в том числе направить войска для усмирения первых.³

О борьбе шекинцев, принявшей особенно широкий размах в 1744-1747 гг., написано немало строк советскими авторами В.Левиатовым, К.Ашрафян и М.Аруновой,⁴ А.Абдурахмановым,⁵ Г.Абдуллаевым, Ф.Алиевым, Т.Мустафазаде,⁶ Г.Мамедовой,⁷ М.Исмаиловым и М.Багировой, которые внесли большой вклад в развитие исторической науки в Азербайджане и которым надо отдать должное в обогащении источниковедческой базы данной проблемы, в особенности в привлечении значительного количества архивного материала. В то же время их работы, написанные в духе советского режима, отражали марксистско-ленинскую методологию в подходе к историческим процессам и потому не были лишены некоторых недостатков.

Этот вопрос нашел свое отражение и в трудах русских кавказоведов, в которых, однако, трактовка многих вопросов по истории региона требует серьезной корректировки.

Так, ряд тенденциозных и противоречивых мнений о территории Шекинской области и возглавившем это движение Гаджи Челеби имеется в фундаментальной работе видного русского кавказоведа П.Буткова, который писал, что «Шекинское владение ... быв 1643 г. отторжено от Кахетии. Оно состояло в управление Меликов или князей. Некто Аджичалапа, сын попа армянского, с помощью сбродной толпы разсея разбойников овладел сею землею вместе с городом Нухую, и здесь утвердись назвал себя ханом. Потомки его сохранили сие достоинство».⁸

Отметим, что Шекинская область, являвшаяся неотъемлемой частью древней Албании, самостоятельно управлялась албанскими меликами, а с 1551 г. была завоевана Сефевидами.

Относительно происхождения шекинского правителя Гаджи Челеби, гибкий ум, мужество и настойчивость которого помогли отстоять независимость области от иранского засилья, добавим, что, как явствует из данных шекинских хронистов «Краткая история шекинских ханов» Керим Ага Фатеха и «Родословная шекинских ханов» Хаджи Сеид Абдулгамиды, его родословная восходила к албанскому Мелику Дервишу Мухаммед хану, который бесстрашно сражался против войск шаха Тахмаси-

ба I и погиб в 1551 г., после чего Шеки стал зависеть от сефевидских шахов, впоследствии лишивших этот род его титула.⁹

Благородная родословная Гаджи Челеби полностью исключает абсурдное утверждение о его армянском происхождении. Здесь скорее надо говорить о его албанских корнях, что позволяло его предкам исповедовать христианство, а с XV века они приняли ислам.¹⁰

Ряд неточностей и оплошностей был допущен в работе азербайджанского исследователя В.Левиатова, который в силу присущего советской идеологии стереотипа и находясь под влиянием местных хроник, к решению данного вопроса подошел несколько односторонне, называя развернувшееся в Шеки восстание «заговором», «переворотом» и вдобавок придавая освободительному движению шекинцев религиозный оттенок.¹¹ В то время как борьба шекинского народа во главе с Гаджи Челеби, которого поддержала местная знать, также недовольная все возрастающими непомерными налогами, размеры которых с 1743 г. резко увеличивались, почти в 3-4 раза, и взимание которых сопровождалось истязаниями недоимщиков,¹² носила одновременно антииранский и антифеодальный характер, и потому была направлена как против засилья иранских войск, так и притеснений местной администрации Надир шаха. Наряду с этим проводимая иранским правителем политика по устранению старых и назначению новых правителей из числа своих людей с целью иметь на местах надежную опору ущемляла права местных феодалов и не могла не вызывать их недовольство. Так, в 1743 г. вместо ширванского беглярбеги Махмуд хана, которого Надир шах обвинил в начавшихся в Ширване беспорядках, был назначен правитель афшарской династии Гейдар бек Афшар, а правителем Дербента – Мухаммед Али из рода Гырхлу, племени Афшар.¹³ Поэтому убийство со стороны сплотившихся вокруг Гаджи Челеби шекинских феодалов правителя местной администрации мелика Наджафа, назначенного Надир шахом, ни в коей мере нельзя расценивать как «заговор» или «переворот», т.к. это был открытый выпад против узурпировавшего власть Надир шаха. По справедливому замечанию видного историка Г.Абдуллаева, этот акт был началом восстания в Шеки.¹⁴

Наряду с этим В.Левиатов допустил оплошность в установлении авторства шекинских хроник. Для ясности скажем, что в 1858 г. Б.Дорном с подачи крупного востоковеда-кавказоведа Н.Ханыкова был впервые напечатан очень редкий и интересный источник по политической истории Шеки XVIII-XIX вв. «История шекинских ханов», а в 1926 году оригинал этого произведения на азербайджанском и его перевод на русском языках был издан обществом обследования и изучения Азербайджана. Однако оба эти издания вышли под чужим именем – Хаджи Абдулла-эфенди эфенди, не имевшего никакого отношения к данному источнику. Эта ошибка впервые была обнаружена С.Мумтазом, который сумел доказать, что автором этого небольшого, но весьма ценного труда был Керим ага Фатех, сын последнего шекинского Фатали хана.¹⁵ Не вдаваясь в эти тонкости, В.Левиатов ошибочно отмечал, что «одним из потомков шекинских ханов Мустафа – агой [вернее – Керим-агой – Г.М.] была написана еще одна история шекинского ханства ... он повторяет те ошибки, какие имеются у Абдул-Латиф-Эфенди».¹⁶ Как видно, автор не смог установить идентичность источников и преподнес их как два произведения, принадлежащих перу двух разных авторов.

Как уже отмечалось, на борьбу против политики Надира шаха в 1743 г. одновременно с шемахинскими событиями поднялось население Шеки во главе с местным феодалом Гаджи Челеби, который, скрываясь в неприступной крепости "Гялясян - Гёрасан", открыто отказался от подчинения иранским властям.

Поводом к решительным действиям, как явствует из местных хроник по истории Шекинского ханства, послужили бесчинства со стороны назначенного Надира шахом в Шекинскую область Мелика Наджафа. Данный факт дает основание трактовать эту ситуацию не только как антииранскую борьбу, но и как антифеодальное движение против «угнетений и притеснений» Мелика Наджафа, в связи с чем райяты вынуждены были обратиться с жалобой на мелика к Надиру шаху. В ответ шекинская знать по указу шаха выбрала Челеби векилом с целью контролировать действия Мелика Наджафа, который, однако, «перестал слушаться советов Челеби и начал опять угнетать и притеснять народ. Челеби стал во главе народа и умертвил Мелик Наджа-

фа».¹⁷ Кстати, в своей хронике Керим Ага Фатех, не вдаваясь в сущность происходивших событий и исходя в силу времени из своих узкоместнических позиций, придает освободительному движению шекинского народа религиозный оттенок. Противопоставляя суннитов шиитам, он писал, что «Хаджи Челеби, собрав вокруг себя знатных и отважных суннитов пошел и убил Мелика Наджафа (шиита – Г.М.) и нескольких его детей».¹⁸ Такое отношение хрониста несколько упрощает цель и задачи данного восстания, которое по длительности и стойкости сопротивления выходило далеко за пределы религиозных мотивов и имело более глобальный характер, т.к. являлось частью антииранских выступлений во всем Ширване и было открытым вызовом режиму Надира шаха. Данная мысль хрониста была подхвачена рядом авторов, в том числе и В.Левиатовым, которые также писали, что это была борьба суннита Гаджи Челеби против шиита Мелика Наджафа.¹⁹

Примечательно, что в отличие от Керим Ага Фатеха в хронике Хаджи Сеида Абдулгамиды дается более объективный анализ событий, и религиозный фактор не ставится во главу угла. Отметим так же, что Надира шаха, который в "... Персии дал свободу вероисповеданиям",²⁰ в угоду своим политическим интересам проявлял терпимость к религиям в своем государстве, и потому старался не обострять отношения между шиитами и суннитами региона. Тем более, что его попытка "объединить суннизм и шиизм, насильственно заставив шиитских поданных отказаться от своей веры" была безуспешной.²¹ Поэтому, по справедливому замечанию профессора Кембриджского университета Л.Локкарта, "... в своих взглядах Надыр был больше интернационалистом, чем националистом, и его надежды на владычество распространялись далеко по ту сторону ... границ Сефевидской империи ... он собирался стать главой объединенного мусульманского мира".²² И в этом плане назначение, как уже упоминалось, суннита Гаджи Челеби векилом области является тому подтверждением. При назначении же Мелика Наджафа меликом Шеки Надира шахом учитывались в основном его местное происхождение и знатная родословная.

В дальнейшем же сложившееся противостояние в шекинском обществе объяснялось не различием в толках исламского вероисповедания, а бесчинствами мелика против своих соплеменников, которые послужили поводом к его убийству и таким образом началу восстания в Шеки, которое, как отмечалось, наряду с антииранской направленностью имело социально-экономическую подоплеку и потому носило антифеодальный характер.

Открытый отказ шекинцев подчиниться Надир шаху, занятому смирением ширазского восстания, на подавление которого было брошено 20-тысячное войско,²³ вынудили шаха оставить все свои дела и направиться в сторону Шеки, тем более, что и на турецкой границе наступило временное затишье.

Героизм и стойкость шекинцев нашли свое отражение также в архивных документах, в частности в сообщениях русского консула И.Бакунина и резидента Братищева в российский кабинет, зорко следивший за политическими событиями на Южном Кавказе, в особенности в Азербайджане. В этом отношении большую ценность представляет реляция русского консула астраханскому губернатору Татищеву от 13 декабря 1744 г., где говорилось, что Надир шах, расположившись лагерем в Барде, послал карательные отряды численностью в 15 тыс. человек "прямо в Ширванскую провинцию Шеки для приведения в послушании бунтующихся своих поданных, которые до времени происшедшего в Ширване замешания даже до ныне противность и непокойство к Персии показывают".²⁴

Укрываясь в неприступной крепости "Гялясян - Гёрасан", расположенной "в пустых лесах и узких проходах", горстка шекинцев в 200 человек уверенно отразила натиск противника, который вынужден был отступить. "... Находящиеся шекинцы в остроге (крепости - Г.М.) ... - говорится в реляции, - пользуясь узкими проходами и прикрытием леса напали с тылу на персиян и в такое их помешание привели ... при котором случае с 500 чел. из шахова войска потеряно, кроме раненых, якож немало лошадей имел со всяким иждивением в руки шекинцев досталось ...".²⁵ После этого Надир вынужден был отступить и возвратиться на свою зимнюю квартиру в "урочище Алжаут за милю от Бер-

ды (Барды - Г.М.)".²⁶

Как явствует из других архивных документов, Надир шах регулярно посылал карательные отряды для усмирения непокорных шекинцев, на помощь которым приходили горские народы, но безуспешно. "Его величество уже в Шеки ради покорения бунтовщиков пришел и чаательно, что на сих днях паки для усмирения оных в горы разсылать или сам притом употребляться будет" сообщается в письме консулу И.Бакунину русским резидентом Братищевым от 15 марта 1745 года.²⁷

В сообщениях же тверского дворянина Василия Черкесова из Дербента от 26 мая 1745 г. также говорится об очередной попытке Надир шаха атаковать "деревню ..., к которой более проходу не было как одна дорога между лесами и великими горами ..., а оные шекинцы учиня выласку .. з зади и их множество побили и притом убили одного хана и салтана".²⁸ Надир шах, видя "войску своему великий урон ...", чтобы найти выход из сложившегося положения вынужден был собрать своих министров и командиров, укоряя их в том, что "одной такой малой деревни взять" не могут.²⁹ Понимая безысходность своего положения в Азербайджане и опасаясь Турции и России, которые могли воспользоваться ситуацией, он открыто заявил, что "де нас с одной стороны турки, а з другой российское войско и мне де не знаемо с кем будет управлятца, то де уже принужден всех вас бросить и сам уйтить в Ыспагань".³⁰

Длительное пребывание иранских войск в Азербайджане несколько беспокоило русские правящие круги, тем более, что зимой 1745 года с 30-тысячным войском Надир появился в Дербенте. Изнурительная борьба против шекинцев истощила силы Надир шаха, который для обеспечения войска продовольствием вынужден был пройти через Мугань в Дербент.³¹ О беспочвенности опасений со стороны русского правительства писали консул И.Бакунин и русский резидент Братищев. В одном из сообщений И.Бакунин писал, что освободительное движение в Азербайджане, Дагестане и других областях не позволит Надир шаху нарушить покой границ России.³² В сообщении Астраханскому губернатору В.Татищеву от 8 января 1745 г. также говорилось, что

"хотя б оной шах для усмирения своих противников ныне в жилище их вступится, но границам российския дальнейшей опасности и зимою в Кизляре людей умножать напрасно, к тому же ему шаху оставя своих противников в непокорстве к российским границам вскорости приступить не можно ...".³³ И действительно, отобрав у населения Дербента провиант и захватив одно русское судно с мукой, Надир вновь возвратился в Шеки.³⁴ Аналогичные сведения об этом даются и в другом архивном документе, где говорится, что "торговля имеющаяся в Дербенте российские купцы с мукою два судна ... и оных муку шах велел взять на себя".³⁵

Несмотря на натиск иранских войск шекинцы продолжали стойко обороняться и внезапными нападениями наносили большой ущерб численно превосходившему врагу. Это подтверждается и сообщением консула от 7 мая 1745 г., в котором подчеркивается, что "шах ныне при Шеке без всякого успеха, а временем от супротивления и незанпных побегов и отпоров шекинцев с уроном трудитца ...".³⁶ Безрезультатные атаки крепости "Гялясян - Гёрасан" вынудили Надир шаха выместить свое зло на джарцах, активно помогавших шекинцам. "Шах содержа в обступлении гор с шекинцами, - писал консул, - сам ненадолго пошел разорять джарские жилища, состоящей от той горы (шекинской - Г.М.) неподалеку для покорения и там обретающихся своих противников".³⁷

Ничто не могло сломить сопротивление шекинцев: ни деспотизм, ни "ласкательные уговаривания" Надир шаха. Бесильный перед стойкостью этих людей, он приказал вырубить деревья и опустошить их сады и хлебные поля.³⁸ Это подтверждается и автором "Хроник и войн Джара в XVIII столетии", который пишет, что "Тахмаз явился со своими войсками в Гой-Нук, но ему ничего там не удалось захватить, потом он пришел к окопам Нухи, долго там сражался, но взять не мог, хотя сжег Шеку, убил несколько человек, взял несколько человек в плен и ограбил часть их имущества. Все же они сохранили свои окопы, хотя и голодали".³⁹ Находившийся в лагере Надир шаха в Шеки резидент Братишев по этому поводу также писал: "Шекинцы в упорности себя крепко содержат".⁴⁰

В конце мая 1745 года шекинцы одержали крупную победу над войсками Надир шаха. О позорном поражении иранских войск консул писал в коллегии иностранных дел, что "шах ... не только без всякого над ними (шекинцами) удачливого происка и успеха, но еще и с уроном войск своих более шести тысяч ... потерял и вынужден был отступить".⁴¹

Неудачи в Азербайджане и Дагестане окончательно истощили как военные силы Надир шаха, так и его казну. Так как у бедствующего населения уже нечего было взять, он обложил непомерными налогами и высшее сословие. В связи с этим он собрал на Муганской степи всех ханов и управителей, "взыскивая с них деньги под именем доимки сколько с кого взглянется ...".⁴² А если кто-то из них был не в силах выплатить штраф, то ему выкалывали глаза и обрезали нос и уши. Бесчинству Надир шаха не было предела. Эта политика поголовного уничтожения местных феодалов преследовала одну цель - запугать их и сделать беспрекословным орудием в своих руках. Об ужасах, творимых шахом, консул Бакунин писал, что "... шахова повседневно всюду в Персии поданным своим чинимого тиранства, разорения, изнурения и грабительства никак точно изъяснить, писать невозможно ..., ежели шах при каком-либо с турками сражении вскоре убит не будет или от болезни не умрет, то вскоре от неминуемого геннаго на себя внутреннего восстания и бунта погибнет ...".⁴³

Для проведения в жизнь своей политики по сбору денег Надир шах направил во все подвластные области мухасибов, от самоуправления которых, по словам Бакунина, "во всех местах происходил ужасный вопль и плач, и продажа жен и детей, какихв некому и покупать".⁴⁴

О полном развале государства Надир шаха в архивном документе говорится, что "персидское государство ныне в замешание и внутреннее беспокойство пришло и обыватели онаго как для приключенного им от шаха разорения и мучительства взбунтовались так и для учинившагося голоду многия помирают. А иныя по горам и лесам разбежаться принуждены были ...".⁴⁵

Как явствует из хроники Керим Ага Фатеха, Гаджи Челеби в течение трех лет "вместе с населением Шеки сидел в кре-

пости Гялясян - Гёрасан, терпя голод и лишения".⁴⁶ В этой сложной политической ситуации Гаджи Челеби, проявив мудрость и дальновидность, решил не испытывать и дальше терпение голодающего населения и пошел на компромисс с Надир шахом.⁴⁷ По данным Гаджи Сеид Абдул Гаида, Гаджи Челеби послал к шаху своего сына Хасан агу с просьбой "о возвращении разграбленных вещей и пленных. Шах [принял его] с упреком и порицанием, приказал вернуть разграбленное имущество и освободить пленных".⁴⁸

Как показало время, данный дипломатический шаг со стороны Гаджи Челеби был самым оптимальным выходом из сложившегося положения. Население Шеки, обреченное на голод, фактически было спасено от дальнейшего истребления со стороны иранских войск. В свою очередь, Надир шах, силы которого были полностью истощены в Азербайджане, нуждался в поддержке Гаджи Челеби, пользовавшегося влиянием среди населения не только Шеки, но и всего Ширвана.⁴⁹ Поэтому Надир шах, чтобы восстановить хозяйственную жизнь области, оставил за Гаджи Челеби права векила и назначил в Шеки племянника Мелика Наджафа Мелика Джафара. В изданном Надир шахом от 3 марта 1746 г. фирмане по этому поводу говорилось, что "поручая этому высокопоставленному (Мелику Джафару - Г.М.) Шекинское меликство с начала этого года барса, мы обратились к нему [приказывая] управлять делами меликства так, как управляли другие мелики, и отправиться в Ширван вместе с Хаджи Челеби и другими райятами [поданными] для передачи присутственных мест с тем, чтобы они, склонив тамошних райятов к земледелию и хлебопашеству, привели расстроенные [там] дела в порядок".⁵⁰

В ночь с 19 на 20-е июня (по некоторым данным 9-го мая)⁵¹ 1747 года Надир шах пал жертвой дворцового переворота, и его государство, раздираемое внутренними противоречиями и охваченное народно-освободительными выступлениями, пало. И только после этого Шекинская область во главе с Гаджи Челеби сделалась полностью самостоятельной.

¹ В.Н.Левиатов. Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке. Баку, 1948, 120 с.; Г.Б.Абдуллаев. Азербайджан в XVIII в. и взаимоотношения с Россией. Баку, 1965, с. 82; Ф.М.Алиев. Антииранские выступления и борьба против турецкой оккупации в Азербайджане в первой половине XVIII века. Баку, 1975, с. 196-197; М.İsmayilov, M.Ваğirova. Şəki xanlığı. Bakı, 1077, s. 122.

² Г.А.О, ф. 394, оп. 1, доп. Д. 32, л. 339.

³ В.Н.Левиатов. Оборона крепости Гелесен-Гересен против Надир-шаха. «Известия» АН Азерб. ССР, 1948, №6, с. 95.

⁴ М.Р.Арунова и К.З.Ашрафян. Государство Надир шаха Афшара. Москва, 1958.

⁵ А.А.Абдуррахманов. Азербайджан во взаимоотношениях России, Турции и Ирана. Баку, 1964.

⁶ Т.Т.Mustafazadə. XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycan Rusiyaya meylin güclənməsi. Bakı, 1986.

⁷ Г.Н.Мамедова. Русские консулы об Азербайджане (20-60 гг. XVIII в.). Баку, 1989.

⁸ П.Г.Бутков. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 год. Санкт-Петербург, 1869, ч. I, с. 231.

⁹ Хаджи Сеид Абдулгамид. Родословная шекинских ханов и их потомков. В кн.: Из истории шекинского ханства. Баку, 1958, с. 57; М.Ə.İsmayilov, M.Ваğirova. Указ. раб. с. 16; Azərbaycan tarixi, с. III. Bakı, 1986, s. 383.

¹⁰ Хаджи Сеид Абдулгамид. Указ. раб., с. 57.

¹¹ В.Н.Левиатов. Указ. раб., с. 117-118.

¹² И.П.Петрушевский. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI-нач. XIX в. Ленинград, 1949, с. 85, 324-325.

¹³ Ф.М.Алиев. Указ. раб., с. 161; Azərbaycan tarixi, с. III, s. 380-381.

¹⁴ Г.Б.Абдуллаев. Указ. раб., с. 81.

¹⁵ Керим Ага Фатех. Краткая история Шекинских ханов. В кн.: Из истории Шекинского ханства. Баку, 1958, с. 36.

¹⁶ В.Н.Левиатов. Оборона крепости Гелесен-Гересен против Надир шаха. Известия АН Азерб. ССР, 1948, №6, с. 96.

¹⁷ Хаджи Сеид Абдулгамид. Указ. раб., с. 59.

¹⁸ Керим Ага Фатех. Указ. раб., с. 47.

¹⁹ В.Н.Левиатов. Указ. раб., с. 117; Т.М.Musəvi. Orta əsr Azərbaycan tarixinə dair fərsdilli sənədlər (XVI-XVIII əsrlər). Bakı, 1977, s. 35-36.

²⁰ П.Г.Бутков. Указ. раб., ч. I, с. 135; См. об этом: Т.М.Мустафазале. Азербайджан и русско-турецкие отношения в первой трети XVIII в.

К ВОПРОСУ О СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ В НЕМЕЦКИХ КОЛОНИЯХ АЗЕРБАЙДЖАНА В XIX- НАЧ. XX ВВ.

История немецких колоний чрезвычайно многопланова и включает в себя широкий спектр вопросов, одним из которых является система образования, и, прежде всего, – начального образования как наиболее массового.

Развитие школьного дела в немецких колониях Азербайджана прошло несколько периодов, наиболее тяжелыми из которых был начальный, т.е. первая половина XIX в.

С самого начала переселения вопросами образования в колониях ведами духовные учителя, пасторы, наставники преподаватели. Следует отметить, что одной из центральных мест в жизни немецких колоний занимала церковь. Этому способствовало и то обстоятельство, что царское правительство не вмешивалась в духовную жизнь колонистов, взяв на себя обязательство «не стесняя их совести, только руководствовать их в духовных нуждах».¹

Вокруг церкви концентрировалась культурная и духовная жизнь общины.

Первое время после переселения колонисты испытывали большие материальные затруднения и были не в состоянии строить специальные школьные помещения. В первые десятилетия особенно остро ощущалось отсутствие профессиональных учителей. Но, несмотря на всевозможные трудности, колонисты старались открыть начальную школу и найти человека. Способного научить детей хотя бы азам чтения и письма. С самого начала создания колонии Еленендорф духовным учителем общины был Иоган Яков Краус, исполнявший также обязанности школьного учителя, причем школа помещалась в его доме. Спустя два года после основания колонии был построен молитвенный дом. В 1832 г. колония Еленендорф приобрела своего проповедника в лице пастора Брейтенбаха, который вместе с Краусом сделал немало для развития культурной жизни колонистов. В 1834 г. на

Баку, 1993, с. 201-202; Л.Локкарт. Надир шах. Критическое исследование на основе первоисточников. Лондон – 1938 (перевод с английского Р.Гезаловой).

²¹ Л.Локкарт. Указ. раб., с. 333.

²² Там же.

²³ АВПРИ, ф. СРП, оп. 77/1, 1744, д. 7, л. 207.

²⁴ ГААО, ф. 394, оп. 1, доп. д. 50, л. 156а; А.А.Абдурахманов. Указ. раб., с. 95.

²⁵ Там же, л. 156 б; Ф.М.Алиев. Указ. раб., с. 202.

²⁶ ГААО, ф. 394, оп. 1, доп. д. 50, л. 156.

²⁷ Там же, 1745, д. 11, лл. 76-76 об.

²⁸ РГВИА, ф. 20, оп. 1/47, д. 6., л. 22 б, 23 а; Ф.М.Алиев. Указ. раб., с. 208-209.

²⁹ Там же; Ф.М.Алиев. Указ. раб., с. 208.

³⁰ Там же. Ф.М.Алиев. Указ. раб., с. 208.

³¹ Ф.М.Алиев. Антииранские выступления ..., с. 203.

³² АВПРИ, ф. СРП, оп. 77/1, 1745, д. 11, л. 75-76 об..

³³ РГАДА, ф. 15, ед. хр. 65, л. 13.

³⁴ АВПРИ, ф. СРП, оп. 77/1, 1745, д. 11, л. 151; Ф.М.Алиев. Антииранские выступления ..., с. 203.

³⁵ РГАДА, ф. 15, ед. хр. 65, л. 21.

³⁶ АВПРИ, ф. СРП, оп. 77/1, 1745, д. 11, л. 181; П.Б.Бутков. Указ. раб., ч. I, с. 232.

³⁷ АВПРИ, ф. СРП, оп. 77/1, 1745, д. 11, л. 181 об..

³⁸ Там же.

³⁹ Хроника войн Джара в XVIII столетии, с. 42-43.

⁴⁰ НАИИ АН Азерб., ф. 1, оп. 3, д. 1795, л. 386.

⁴¹ АВПРИ, ф. СРП, оп. 77/1, 1745, д. 11, лл. 247, 247 об.

⁴² Там же, л. 161.

⁴³ Там же, л. 230.

⁴⁴ Там же, л. 233.

⁴⁵ РГАДА, ф. 15, ед. хр. 65, л. 38.

⁴⁶ Керим Ага Фатех. Указ. раб., с. 47

⁴⁷ *Azərbaycan tarixi*, с. III, s. 384.

⁴⁸ Гаджи Сеид Абдул Гамид. Указ. раб., с. 59.

⁴⁹ Ф.М.Алиев. Указ. раб., с. 211.

⁵⁰ Гаджи Сеид Абдул Гамид. Указ. раб., с. 59; Ф.М.Алиев. Указ. раб., с. 211.

⁵¹ *Azərbaycan tarixi*, с. III, s. 387.

средства правительства был выстроен пасторат, а под школу была отведена квартира пристава.²

Деятельность пастора Ротга, является ярким примером того, что именно духовенство руководило развитием начального образования. С целью поднятия школы на должную высоту, он сам подготовил к педагогической деятельности двух молодых колонистов – Хр.Коха и Генриха Вухрера. В 1842 г. было построено школьное здание.³

Новый толчок развитию в духовной жизни Еленендорфа был дан пастором И.Я.Штурбером и школьным учителем Альбертом Кирхгофером. Последний считался основателем в колонии светской школы: он был первым учителем получившим специальное педагогическое образование. Пастор Штурбер приложил много усилий к тому, чтобы колонисты, получив начальное образование, могли продолжить свое образование. При нем же в число обязательных предметов преподавания в училище был включен русский язык.⁴

Следует отметить, что до 70-х годов XIX в. обучение в немецких школах велось только на немецком языке. Начиная с 70-х годов XIX в. немцы-колонисты стали изучать русский язык в школах, причем он был обязательным лишь для мальчиков. Кроме того, колонисты сравнительно хорошо знали местные языки, особенно азербайджанский,⁵ ставший пастором Еленендорфа в 1883 г. Мюллер, в 1884 г. открыл дополнительный класс, где лично вел преподавание при содействии учителей церковно-приходской школы, а в 1901 г. он добился открытия детского сада в Еленендорфа.

До 1890 г. еленендорфская школа находилась под надзором кавказского колонистского синода, а непосредственным блюстителем, был местный пастор.

Приказом правительства от 22 ноября 1890 г. еленендорфская церковная школа преобразована в двух классное училище Министерства народного просвещения с обязательным преподаванием всех предметов на русском языке (за исключением Закона Божия) и немецкого языка. Численность учащихся в еленендорфских учебных заведениях составляла в 1888 г. – 321, а в 1903 г. – 372 учащихся.⁶

С 1906 по 1909 г. духовными делами колонии ведал обер-пастор Вирен, открывший в 1907 г. общеобразовательные (дополнительные для окончивших начальное училище) курсы. С 1910 г. назначенный на должность пастора барон фон-Энгельгард, закрыл общеобразовательные курсы и открыл в 1912 г. Торговую школу, которая, вскоре была закрыта по обстоятельствам военного времени. Кроме того, Энгельгард открыл. Евангелическое общество молодых юношей и принял деятельное участие в открытии Реального училища.⁷

Серьезное отношение к вопросам образования наблюдалось и в других немецких поселениях. Так, большая заслуга в развитии школьного дела в колонии Анненфельд принадлежала пастору Якову Штаху, Иоаннсу Майеру, Анри Торкпажи, Эдуарду Аксиму, Самуину Вухреру, а также учителям Оскару Фриге, Иону Шилему и др.⁸

Если в 1887 г. в анненфельдском низшем училище насчитывалось 78 учащихся, то в 1903 г. их численность возросла, до 124 учащихся.⁹ И в этой колонии школьные учителя часто выполняли функции проповедника.¹⁰

В Георгсфельде первый молитвенный дом и помещение для одноклассного училища под общей крышей были построены в 1890 г. В 1903 г. одноклассное училище Георгсфельда было преобразовано в двухклассное с тремя преподавателями, из которых только один получил специальное педагогическое образование в Закавказской учительской семинарии. К 1905 г. георгсфельском училище обучались 138 учащихся, из которых: 68 – мальчиков и 70- девочек, содержание школы обходилось селению около 2 тыс. рублей.¹¹

Однако не во всех немецких населенных пунктах дела с начальным образованием обстояли так благополучно. В 1912 г. выборные немецкого поселка Ирмашлы (Эйгенфельд) Торно и Лашпартер обратились с ходатайством к директору народных училищ Елизаветпольской губернии о разрешении сбора пожертвований в немецких колониях Южного Кавказа на постройку в Ирмашлы молитвенного дома-школы. Государственной школы здесь не было создано из-за «незначительности количества дымов».¹²

Тем не менее, количество немцев-учащихся неизменно росло. В целом в Елизаветпольской губернии в училищах, подведомственных дирекции народных училищ численность немцев-учащихся возросла с 458 чел. в 1894 г. до 569 чел. в 1901 г.¹³

Большой урон начальному образованию немцев-колонистов нанесла первая мировая война. Попечительный совет Еленендорфского двухклассного училища в 1916 г. обратился к директору народных училищ Елизаветпольской губернии с просьбой не назначить новых учителей в еленендорфское училище, т.к. общество находилось в бедственном положении ввиду полного неурожая и отсутствия 70-ти хозяев, находившихся на военной службе, вследствие чего общества с трудом добывало средство для содержания училища даже при неполном составе учителей.¹⁴

Таким образом, до 1890 г. в немецких колониях сельские школы были практически церковными школами. Церковный характер обучения в школе закреплялся ещё и тем, что дети колонистов не допускались к конфирмации, если не умели читать и не могли самостоятельно прочесть церковных текст.

Несмотря на тяжелые условия проживания колонистов в первые десятилетия, потребность в грамоте была столь велика, что обучение детей было обязательным, в результате чего почти все колонисты были грамотными.

Немецкий пастор считался ближайшим руководителем и наставником школы, а школьные учителя часто выполняли функции проповедники при церкви.

В богослужении колонистов большую роль играла музыка, в связи с чем учителя обучали детей не только грамоте и счету, но и церковному пению.

Немецкая школа считала своей главной задачей не только обучение чтению и письму, но и нравственное и духовное воспитание. Конфессионизм в обучении закреплялся ещё и тем, что ученики обучались чтению и письму по Библии и Евангелию.

Конфессиональная немецкая школа выполняла наряду с общеобразовательной, также и функцию укрепления веры и морально-нравственных устоев.

Кроме вышеназванных задач, колониетские немецкие школы выполняли ещё одну функцию: в условиях национальных, языковых, культурных и религиозных отличий немцев от основной массы окружающего населения они помогали колонистам сохранить свою ментальную, языковую и культурно-конфессиональную автономию, оставаясь немцами по духу и воспитанию.

¹ АКАК, т. 7. Тифлис, 1878, 994 с.

² ГИА Азербайджанской республики, ф. 50. Еленендорфское сельское управление, оп. 1, д. 436, л. 25.

³ Там же, л. 26.

⁴ Там же.

⁵ Басихин П. Немецкие колонии на Кавказе. Этнографический очерк. Журнал «Кавказский вестник», 1990, № 1, с. 14-25.

⁶ Кавказский календарь за 1851-1917 гг.

⁷ ГИА Азербайджанской республики, ф. 508. Еленендорфское сельское управление, оп. 1, д. 436, л. 29.

⁸ Кавказский календарь за 1851-1917 гг.

⁹ Там же.

¹⁰ ГИА Азербайджанской республики, ф. 406. Дирекция народных училищ. Елизаветпольской губернии, оп. 1, д. 26, л. 1-3.

¹¹ ИКО и РГО, т. XVIII, 1905-1906 гг. Тифлис, 1906, с. 246-247.

¹² ГИА Азербайджанской республики, ф. 406. Дирекция народных училищ Елизаветпольской губернии, оп. 1, д. 198, л. 2-4.

¹³ Обзор Елизаветпольской губернии за 1892-1908 гг. Тифлис, 1894 г. с. 72, за 1901 г. с. 64.

¹⁴ ГИА Азербайджанской республики, ф. 406. Дирекция народных училищ Елизаветпольской губернии, оп. 1, д. 33, л. 23.

İSLAHATLARIN AZƏRBAYCAN SƏHIYYƏ İŞÇİLƏRİNİN MADDİ-RİFAHININ YÜKSƏLDİLMƏSİNDƏ ROLU (1991-2002-ci illər)

Azərbaycan səhiyyə sisteminə aparılacaq islahatlar tibb işçilərinin maddi-rifahının yüksəldilməsinə də öz təsirini göstərməli idi. Bu məsələ səhiyyədə keçiriləcək islahatların baş proqram sənədi olan «Yeni ictimai sistemə keçid üçün Azərbaycan Respublikasının səhiyyə sahəsində milli siyasətin konsepsiyası»nda öz əksini tapmışdı. Sənəddə vurğulanır ki, «mövcud dövlət büdcəsi hesabına maliyyələşdirmə sistemi səhiyyənin bütün tələblərini ödəmir və səhiyyənin inkişafını ləngidir. Belə şəraitdə tibb işçilərinin əmək haqqının heç olmazsa minimum həyat səviyyəsinə uyğunlaşdırılması çətin məsələdir».

Səhiyyə sisteminə müstəqilliyimizin bərpasının ilk illərində mövcud ağır vəziyyət nəzərə alınaraq konsepsiyada qeyd olunur ki, əhalinin sağlamlığının qorunması məsələlərinə səhiyyənin maliyyələşdirilməsinin köklü surətdə yenidən qurulmasını ilk növbədə ümumiyyətlə cəmiyyətin bütün layları tərəfindən münasibət dəyişdirilməlidir. Baş konsepsiyada qarşıya qoyulan vəzifələr nəzərə alınaraq səhiyyə işçilərinin əmək haqqının hesablanması yeni qaydaları işlənilib hazırlandı. Həmin qaydalara görə tibb işçilərinin əmək haqqının artırılması üçün büdcədən kənar mənbələrdən istifadə olunması nəzərdə tutulurdu. Bu məqsədlə səhiyyə müəssisələrində pullu tibbi və məişət xidmətlərinin təşkili, çarpayılıq fondunun 15-20 %-nin təsərrüfat hesabına keçirilməsi, xəstəxanalarda əlavə və fərdi xidmətlərin göstərilməsi üçün xüsusi kassaların açılması haqqında əmrlər hazırlandı.

İslahatlar dövründə könüllü sığorta təbabətinin tətbiqi də nəzərdə tutulurdu ki, o da səhiyyə işçilərinin maddi-rifah halının yaxşılaşdırılmasına stimül verməli idi. İslahatlarda nəzərdə tutulmuş tibb müəssisələrinin özəlləşdirilməsi də səhiyyə işçilərinin maddi-rifah halının yaxşılaşdırılmasında böyük rol oynamalı idi. Aydın məsələdir ki, bu yalnız pərakəndə satışla məşğul olan apteklərə, sonra isə döv-

lət səhiyyə sisteminə səmərəli fəaliyyət göstərməyən az güclü tibb müəssisələrinə aid edilməli idi.

Səhiyyə sisteminə islahatların uğurla həyata keçirilməsində «Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu da böyük rol oynamalı idi ki, bu möhtəşəm qanunda da səhiyyə işçilərinin maddi-rifah halının yaxşılaşdırılması xüsusi yer almışdır. Qanunun aşağıdakı maraqlı maddələri nəzəri cəlb edir:

- Tibb və əcazçılıq işçilərinin, ali və orta tibb və əcazçılıq təhsili müəssisələrinin, universitetlərinin, tibb fakültələrinin professor və müəllim heyətinin əmək haqqı onların ixtisas dərəcəsinə, stajına və yerinə yetirdikləri vəzifələrə uyğun olaraq ödənilir.

- Tibbi və əcazçılıq işçilərinin əmək şəraitləri təhlükəli, zərərli amillərlə bağlı olduqda, onlar vəzifə maaşlarına əlavə olaraq kompensasiya almaq, eləcə də qanunvericilikdə müəyyən edilmiş digər güzəştlərdən istifadə etmək hüququna malikdirlər.

- Həyat və sağlamlıq üçün təhlükəli şəraitdə dövlət səhiyyə sisteminə fəaliyyət göstərən mütəxəssislərin vəzifə siyahısı və sığorta məbləğinin miqdarı icra orqanı tərəfindən təsdiq edilir.

Büdcə ilə yanaşı özünü maliyyələşdirmə və digər vəsaitlər hesabına, o cümlədən pullu tibbi xidmət hesabına səhiyyə işçilərinin əmək haqqlarının ödənilməsindəki müsbət irəliləyişlər Səhiyyə Nazirliyinin Kollegiyasına verilən ilkin hesabatlardakı rəqəmlərdə öz əksini tapmışdır. Bu göstərici ümumi Azərbaycan üzrə 42,8 % təşkil etmişdi. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi səhiyyə işçilərinin maddi-rifah halının yüksəldilməsində özəl müəssisələrin yaranmasının da böyük rolu olmuşdur. Belə bir faktı xatırlatmaq yerinə düşər ki, bu prosesin nəticəsi olaraq 10 min adam, o cümlədən 2500 həkim və 4000 orta tibb işçisi işlə təmin edilmişdi.

Yuxarıda deyilənləri belə yekunlaşdırmaq olar ki, tibb işçilərinin maddi-rifah halının yaxşılaşdırılması islahatların qarşıya qoyduğu mühüm vəzifələrdən biri idi.

*Р.М.МУСАЕВ,
старший научный сотрудник
Института Истории им.А.Бакиханова НАНА*

ИСТОРИЯ СТРОИТЕЛЬСТВА ТЕЛЕФОННОЙ ЛИНИИ ЛЯНКЯРАН-ЛЕРИК

Строительство телефонных сетей занимает особое место в истории возникновения и развития средств связи Северного Азербайджана в конце XIX – начале XX вв. Телефонная связь, в отличие от почты и телеграфа, большинства своём находилась в руках частного капитала, причинами чего быстрый рост капитализма, в условиях которого такое быстрое средство связи как телефон становится жизненно важным, высокая стоимость строительства и эксплуатации телефонных станций и дефицит кадров государственных служащих в этой области. К началу XX в. делаются первые попытки строительства казенных телефонных линий в различных уездах Азербайджана, однако, большинство этих проектов так и не были реализованы. Причинами были бюрократическая ??, царских чиновников, колониальная политика властей и негативная роль чиновников армянского происхождения, преобладавших в почтово-телеграфных учреждениях Азербайджана.

Наиболее характерным в этом отношении является строительство телефонной линии Лянкяран-Лерик. В феврале 1911 г. управляющий Государственным имуществом на Южном Кавказе обратился к Бакинскому губернатору с просьбой о постройке указанной линии. В Лянкяране проживали лесной ревизор и заведующий Лянкяранским лесничеством, а в Лерике - ?? лесничий и его помощник. Линия проходила через несколько важных постов ?? и лесничеств. Учитывая трудность связи с ними, особенно в зимнее время, Бакинский губернатор дал своё согласие с условием, чтобы управление государственным имуществом бесплатно поставило для строительства линии 1200 столбов.¹

В то же году, в качестве отработки почтовой повинности, местным населением была проведена горная тропа между ука-

занными пунктами, длиной в 55 вёрст. Товариществу телефонных сообщений «Биеринг и К^о» была поручена разработка проекта и сметы строительства, а также поставка всего оборудования, материалов, телефонных коммутаторов и аппаратов. Согласно смете, строительство должно было обойтись в 8733 рубля, но так как управление согласилось бесплатно отпустить лес для столбов, то окончательная стоимость составила 3 тыс. руб. Бакинский губернатор выделил необходимую сумму.²

Бюрократическая начало строительства. Больше года дело пролежало в канцелярии наместника Кавказа. Сначала проект был ?? с запросом дополнительных сведений и только в январе 1913 г. было дано разрешение начать строительство за счёт ?? сметы и закончить его к 20 ноября. 1913 г. Подряд на строительство был заключён с инженером Борисовым.³

История строительства линии Лянкяран-Лерик удивляет как фактами казнокрадства, так и бесконтрольностью со стороны властей за ходом работ. Инженер Борисов сорвал сроки строительства и летом 1914 г. подряд был передан инженеру Хороманскому, который на строительство не выезжал и все права по договору передал рядчику Хитарову. В январе-феврале 1915 г. Хораманский получил от властей по трём заявкам всю сумму ассигнований – 3 тыс. рублей, после чего какие-либо донесения от него прекратились. Больше того, вплоть до 1917 г. никто ни разу не осведомился о ходе работ. В мае 1917 г. Бакинским Губернским Комиссаром на место строительства был откомандирован инженер, который в своём рапорте показал следующее: «Я обнаружил, что работы должны быть признаны совершенно не производственными. Те пять-шесть вёрст, на которых в апреле 1916 г. обнаружили натянутую проволоку, почти отсутствуют. Поставленные столбы и по расстановке и по отделке их не могут быть использованы в случае окончания работы, да исполнена эта часть работы натуральным трудом населения. Оплаченные же считали Хораманского работы составляют исключительно стоимость заготовленного материала, ?? мне обнаружить не представилось возможным. Аппаратов телефонных налицо имеется один, всё же ос-

тальное имущество было самовольно уведено рядчиком Хитаровна из Ленкорани в Баку и продано».⁴

Таким образом, строительство очень важной для населения Северного Азербайджана телефонной линии было сорвано. Не последнюю роль в этом сыграл армянин Сурен Хитаров, разворовавший имущество и материалы. Но власти взвалили всю вину на Хороманского, решив взыскать с него потраченные 3 тыс. руб. О Хитарове не сказано в обвинительном акте ни слова. Что же касается строительства, то Бакинский Губернский Комиссар принял решение: в связи с тем, что линия велась для нужд реорганизуемого Управления Государственных имуществ, «то я полагаю вполне возможным обойтись без него».⁵

Следует отметить, что строительства телефонных линий в уездах Северного Азербайджана часто заканчивалось аналогичным результатом. Царское правительство не было заинтересовано в развитии средств связи в колониях. Армянское засилье в почтово-телеграфных учреждениях также препятствовало этому. Распространение средств связи стало возможным только после приобретения.

¹ Государственный исторический архив Азербайджанской Республики (в дальнейшем - ГИААР), ф. 44, оп. 5, д. 215, лл. 4-5.

² Там же, лл. 11, 40.

³ Там же, лл. 57-58.

⁴ Там же, лл. 158-159.

⁵ Там же.

MÜNDƏRİCAT

Мирабдуллаев М.	Прядение и ткачество в эпоху ранней бронзы на территории Азербайджана	3
Гасанов Г.Н.	О некоторых вопросах истории Азербайджанской сельской общины XIX-нач. XX вв.	8
Fətəliyev M.B.	Birinci dünya müharibəsi ərəfəsində və müharibənin ilk aylarında Fransa-Türkiyə münasibətləri	13
Гафарова З.А.	К вопросу об изменениях в системе управления Газахом, Шамшадилем и Борчалы в I трети XIX в.	21
Mustafa N.	Ermənilərin ruslara qarşı törətdikləri terror və qırğınlar haqqında (1900-1920-ci illər)	29
Sadiqov Y.	Münhen sazişi	35
Ахундова Н.	Деятельность тюркского военачальника Муниса и изменения во властных структурах Халифата	40
Qasimov R.K.	Avropa Birlikləri hüququnda «dövlətlərlə üstünlük» prinsipi	49
Аббасова М.А.	Новое административное деление и положение населения в Борчалинском регионе после присоединения его к Грузии в XVIII и XIX вв.	53
Ağayev R.	Ağqoyunlular dövləti ilə Teymurilər dövləti arasında iqtisadi və mədəni əlaqələr haqqında	67
Rüstəmov A.	Azərbaycan Respublikası Kitab Palatasının təşəkkülü	71
Zahidov B.S.	Dağlıq Qarabağ münaqişəsi və narkotizm	73
Seyidova A.	Alpan döyüşü	83
Sadiqova K.	Keçid dövründə Azərbaycan jurnalistlərinin təşkilatlanma prosesi	87
Pənahova A.	Tarixiliyin müasir səhnə təcəssümü	92
Fətəliyev M.B.	Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində və müharibənin ilk aylarında İngiltərə-Türkiyə münasibətləri	99
Məmmədova R.M.	XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanın sənaye sahələrində aksiz vergisinin tətbiqi	111
Həsənov V.S.	Azərbaycanda ilk həmkarlar təşkilatlarının yaranması tarixindən	123
Qurbanlı Ə.C.	XX əsrin 50-80-ci illərində Ermənistan SSR-də Azərbaycanlıların demoqrafik vəziyyəti	133
Ələkbərov F.U., Əliyev A.F., Zeynalov Ş.G.	Orta əsrlər Azərbaycan təbəətinin tarixi kökləri	136

Qəhrəmanov Q.Y. Səlimov Ş.D.	Azərbaycan nefti beynəlxalq münasibətlərdə (1914-1917-ci illərdə)	139
Sadiqova K.	Keçid dövrü jurnalistikamızın tədqiqindən çıxarılan nəticələr	144
← Balayev A.M.	Azərbaycanda antikommunist əhval- ruhiyyənin güclənməsi	146
Məhərrəmov İ.B.	Azərbaycanın şəhər və rayonlarında kino xidmətinin yaxşılaşdırılması sahəsində dövlət orqanlarının rolu	155
← Əhmədov B.	1918-1920-ci illərdə göyçə mahalında azərbaycanlılara qarşı törədilən erməni vəhşilikləri	166
Ələkbərov A.	Masallının arxeoloji abidələri	171
Мамедова Г.Н., Гулиева С.А.	Несколько слов о шекинском восстании во главе с Гаджи Челеби против Надир шаха	177
Axundova T.	К вопросу о системе образования в немецких колониях Азербайджана в XIX- нач. XX вв.	189
Məmmədov F.F.	islahatların Azərbaycan səhiyyə işçilərinin maddi-rifahının yüksəldilməsində rolu (1991- 2002-ci illər)	194
← Мусавв Р.М.	История строительства телефонной линии Лянкяран-Лерик	196

Redaktoru: t.e.n. E.Ə.Məhərrəmov

*Azərbaycan Cümhuriyyətinin 86-cı ildönümünə həsr olunmuş
Respublika Elmi konfransının materialları.*

Bakı, Nurlan, 2004.

Kompüter yığımı:

Ramilə Şirəliyeva, Rəhilə Kazımova, Ruqiyyə Talibova,
Ayna Rəhimova, Səbinə Məmmədova, Nuranə Əhdova,
Elmira Qasımova, Nailə Məmmədova, Pərvanə Məmmədova

Kompüter dizaynı: Xavər Sadiqova

Çapa imzalanmışdır: 5 iyun 2004-cü ildə

Formatı: 60/84 – 1/16. Həcmi: 15,5 ç.v. Tirajı: 150.

Kitab «Nurlan» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində
çap edilmişdir.

Müəssisənin direktoru **N.B.Məmmədli**.

Tel. 497-16-32; 427-44-61; 8-50-311-41-89.

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev küç., 8-ci döngə, ev 4.

T3(2A)

A99